

Meyer Sluysen

*Gisteren
komt nooit
weerom...*

BAS LUBBERHUIZEN

In *Gisteren komt nooit weerom...* zijn de mooiste en ontroerendste verhalen van Meyer Sluyser over de jodenbuurt van Amsterdam gebundeld. Stuk voor stuk zijn het vertellingen met oog voor details en gevoel voor humor. Niet alleen bekende personen uit de buurt, maar ook de anonieme marktkooplieden en venters zijn hierin treffend geportretteerd, evenals zijn familieleden.

Meyer Sluyser (1901-1973) groeide op als zoon van een diamantbewerker in de jodenbuurt van Amsterdam. Hij ontkwam aan de holocaust – door hem Het Grote Verdriet genoemd – door naar Engeland te vluchten. Om de herinnering aan de buurt en zijn bewoners levend te houden, tekende hij na de oorlog in zijn verhalen het dagelijkse leven van de joden in Amsterdam op.

Gisteren komt nooit weerom... roept een verloren gegane wereld weer tot leven.

www.lubberhuizen.nl

ISBN 90-7631-433-0

9 789076 314334

Gisteren komt nooit weerom...

Meyer Sluysen

Gisteren komt nooit weerom...

BAS LUBBERHUIZEN

u i t g e e v e r

© 2000 erven Meyer Sluysen
© 2000 inleiding Elsbeth Etty

Foto omslag: Jonas Daniël Meijerplein gezien naar de ingang van de
Weesperstraat, circa 1915, Ign. Bispinck, coll. Studie- en Documentatie-
centrum voor fotografie, Leiden

Omslag: Judith van den Bos, Noordeinde

Zetwerk: Nederhof Productie, Amsterdam

Druk: Drukkerij Haasbeek, Alphen aan den Rijn

ISBN: 90 76314 33 0

NUGI: 300

www.lubberhuizen.nl

Inhoud

Tussen Waag en Weesperplein – <i>Elsbeth Etty</i>	7
Straten	13
Mijn vader en meneer Scherpenzeel	28
‘Hoort Israël’	38
‘Lezen en schrijven kun je leren, maar verstand kun je alleen maar hebben’	53
‘Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn’	70
Gisteren komt nooit weerom...	82
Tante Pessie-met-de-prijs-d’rbij	98
Tsip-Tsop	107
Grafschrift voor een ziener	119
Lord Drol	146
De greep van het getto	162
Woordenlijst	179

Tussen Waag en Weesperplein

Deze bundel met een keuze uit de verhalen van de Amsterdamse journalist Meyer Sluyser (1901-1973) opent met een passage waarin de kern van Sluysers oeuvre is samengevat. Met een paar streken schetst hij er de contouren van de vooroorlogse Amsterdamse jodenbuurt tussen Waag en Weesperplein, die tegenwoordig alleen nog maar in de herinnering bestaat. 'Wie op de trans van de Zuidertoren in de Zandstraat staat,' zo begint het verhaal 'Straten' uit de bundel *Voordat ik het vergeet* (1957), 'aanschouwt de buurt zoals zij is geweest vierhonderd jaar lang. Van bovenaf gezien vallen de architectonische verschillen tussen de huizen weg. De steegjes en slopjes zijn niet zichtbaar. Als een grote ster liggen de hoofdstraten gespreid rondom het Meijerplein. Van noord naar zuid de Breestraat; de Weesperstraat is, van de Houtmarkt af, er een voortzetting van. Van west naar oost de Sjoelstraat (de Amstelstraat), die bij de Portugese synagoge even wordt onderbroken en dan als de Rapenburgerstraat verder gaat. In 1600, in 1939 en in 1957 heeft de buurt, gezien van de Zuidertoren af, hetzelfde gezicht.'

Meyer Sluyser werd in het hart van deze oude, overbevolkte en straatarme buurt geboren. Hij groeide er op, ging er naar school. Anders dan tientallen van zijn familieleden en duizenden vrienden, kennissen en buurtgenoten, overleefde hij de Tweede Wereldoorlog. De buurt overleefde de Holocaust echter niet. In het onsterfelijke verhaal 'Tsip-Tsop' waarin Meyer Sluyser het populaire theater Tip Top aan de Jodenbreestraat bezingt, beschrijft hij hoe op zaterdag 22 februari 1941 de nazi's hun razzia's op het Waterlooplein begonnen. Op die sabbatmiddag stierf Tsip-Tsop en die sabbatmiddag luidde ook het einde in van de jodenbuurt. Tegenwoordig is er vrijwel niets meer van over. Weliswaar dragen de hoofdstraten nog dezelfde namen als weleer, maar de Stopera en andere nieuwbouw, beton, kaalslag en snelverkeer hebben het patroon veranderd en onttrekken het verleden aan het zicht.

Meyer Sluyser werd geboren in de Markensteeg, die al jaren niet meer op de kaart van Amsterdam voorkomt. Het straatje lag in het ver-

lengde van de Valkenburgerstraat, in de volksmond Marken geheten, de achterbuurt van de jodenhoek. Over de Markensteeg, waar hij naar eigen zeggen op de negende van de negende om negen uur 's avonds op nummer negen werd geboren, heeft Sluyser betrekkelijk weinig geschreven. Maar in het titelverhaal van deze bundel, 'Gisteren komt nooit weerom...', schetst hij een schril beeld van de godgeklagde armoede die er heerste. Zijn eigen vader was diamantbewerker en had het relatief goed, zozeer dat het gezin in 1905 de nauwe Markensteeg kon veruilen voor een betere woning aan de Rapenburgerstraat. In de Markensteeg echter, leerde hij Jacob kennen, één van de vele kinderen van het gezin dat onder de Sluysers woonde. Jacobs vader was los werkmans in de haven en had soms maanden geen werk. Regelmatig moesten de kinderen zonder eten naar bed. Jakob stal brood uit de keuken van Sluysers moeder en voelde zich zo vernederd toen hij werd betrapt, dat hij besloot miljonair te worden: om nooit meer brood te hoeven stelen. Niet alleen de Markensteeg, ook het huis aan de Rapenburgerstraat waar Sluyser van zijn vierde tot zijn vijftiengste heeft gewoond, is inmiddels gesloopt. In de jaren zestig werd zijn ouderlijk huis tegen de vlakte gegooid, waarmee hij werd beroofd van één van de schaarse aandenkens aan zijn familie en kinderjaren. 'In mijn familie zijn tweeënzeventig vacatures door Hitler,' liet hij zich eens ontvallen. In zijn buurt waren er vele duizenden. Voor de overlevenden, zoals hij er zelf één was – hij wist met zijn vriend Loe de Jong te ontkomen naar Londen – schreef hij zijn verhalenbundels over de Amsterdamse jodenhoek. 'Mijn boeken,' zei hij in een interview, 'hebben bij hen een ruimte die leeg was gevuld. In de gaskamers zijn familiegeheugens vernietigd.'

Meyer Sluyser had gelukkig een ijzeren geheugen. In de bundel *Vóór dat ik het vergeet* memoreerde hij: 'Als ik de ogen sluit, zie ik op de binnenkant van mijn oogleden de buurt, zoals ik haar heb gekend gedurende de veertig jaar vóór Het Grote Verdriet.' In studies over joods Amsterdam zijn wel eens vraagtekens geplaatst bij de betrouwbaarheid van Sluysers geheugen. De Holocaust zou zijn herinneringen aan de tijd dat iedereen er nog was, gekleurd hebben met nostalgie waardoor het beeld te mooi is geworden. Misschien is dat zo, maar doet het er veel toe? Aan het drama dat zich tussen 1941 en 1945 tussen Waag en Weesperplein heeft voltrokken ontleent de buurt mede haar nostalgisch-mythisch karakter en de mythe hoort evenzeer bij Amsterdam als de weinig florissante werkelijkheid. Gisteren komt nooit weerom en juist daarom zijn de verhalen

van Meyer Sluysen zo belangrijk. Ze hebben Amsterdam iets teruggegeven wat zonder Sluysers inspannen voorgoed verloren dreigde te gaan: straten en huizen die onder de sloophamer kwamen en de herinnering aan de mensen die er hebben geleefd, gesappeld en gewerkt. 'De verhalen die Sluysen vertelt,' schreef publiciste Henriëtte Boas in 1963 in een recensie van de bundel *Er groeit gras in de Weesperstraat* zijn 'zelfs fotografisch waar; het is werkelijk "precies" zo geweest'.

Zij twijfelde dus niet aan Sluysers geheugen, maar wel aan zijn historisch inzicht. Volgens haar belichtte Sluysen slechts een bepaald aspect van een bepaalde periode uit de geschiedenis van het vooroorlogse Amsterdam – zijn eigen kinderjaren aan het begin van de twintigste eeuw – zonder oog te hebben voor de grote veranderingen in de jaren twintig en dertig waarin het overgrote deel van de bewoners van de traditionele jodenbuurt al naar andere wijken was vertrokken. Dat laatste is niet helemaal waar. Het slotverhaal van deze bundel bijvoorbeeld, 'De greep van het getto', is gewijd aan een jong joods echtpaar dat zich in de jaren dertig aan de jodenbuurt wil ontworstelen en zich vestigt in een nieuwe tuinstad. Maar Boas heeft in zoverre gelijk dat Sluysen zich voornamelijk ten doel heeft gesteld de oude jodenbuurt te beschrijven, die hij inderdaad langer laat voortbestaan dan in werkelijkheid het geval is geweest. Dat doet echter niets af aan zijn grandioze beschrijving van het joodse leven in Amsterdam. In de verhalen die in deze bundel bijeen zijn gebracht komen talrijke aspecten van dat joodse leven naar voren: hoe er gekookt, gegeten, gewerkt en uitgegaan werd, hoe de sabbat werd gevierd. Hij vertelt over de invloed van Henri Polaks Diamantbewerkerbond (de ANDB) en de SDAP, over stakende textielarbeiders onder leiding van de naaister Alida de Jong, over de theaters die populair waren en niet te vergeten over het Jiddisch dat voor altijd zijn stempel heeft gedrukt op het Amsterdams. Sommige woorden zijn zo bekend geworden dat we niet eens meer weten dat ze uit het Jiddisch stammen, van andere is waarschijnlijk iedereen de betekenis vergeten. Zo vertelt Sluysen in het verhaal 'Tsip-Tsop' dat de bewoners van de joodse buurt zichzelf Mexicanen noemden, afkomstig van de uitdrukking Mag-sie-kaner oftewel: niemand houdt van ze.

Ja, de Tip Top, bijgenaamd Tsip-Tsop, het theater van Jopie Kroonenberg aan de Jodenbreestraat 25. Dit voor deze bundel herdrukte verhaal, oorspronkelijk uit *Er groeit gras in de Weesperstraat*, behoort tot de ontroerendste die Meyer Sluysen heeft geschreven. De Tip Top

was het uitgaanscentrum van de jodenbuurt, de 'kersause mangelen (verbastering van Curaçaose amandelen, waarmee pinda's werden bedoeld) -bioscoop', waar in de voorprogramma's alle bekende joodse artiesten optraden en waarvan de vloer na elke voorstelling bezaaid lag met pindadoppen. Na de oorlog kwam er een man die Auschwitz had overleefd naar Mokum terug. Voor de ruïne van het Tip Top Theater, dat in de hongerwinter werd gesloopt, bleef hij staan. Hij huilde zonder tranen. Toen nam hij eerbiedig een stuk steen van de puinhoop. Die man was Bob Scholte, een populaire radiozanger die zijn carrière in de Tip Top was begonnen. De steen heeft, aldus Meyer Sluyser, altijd een ereplaats in Scholtes huiskamer gehad.

Wat de Tip Top voor het uitgaansleven betekende, was Maison Waterloo voor het politieke leven in de jodenbuurt. Meyer Sluyser wijdde aan dit gebouw en de activiteiten die er plaatsvonden zijn verhaal 'Lord Drol', dat terecht een plaats in deze bundel heeft gekregen. Het begint zo: 'Er is één lege plek in de vale huizenrij van het Waterlooplein. Als ik dáár langsloop, grijpt het heimwee me in de lurven.' Hij doelde op Maison Waterloo, gelegenheid voor vergaderingen, bruiloften en partijen. Het pand werd ook wel De Hereeniging genoemd, of De Slag bij Waterloo, wegens de heftige politieke conflicten die er avond aan avond werden uitgevochten. De socialistische jeugdorganisatie waarvan Sluyser lid was nodigde er sprekers uit als Henk Sneevliet, Jan van den Tempel, Henriette Roland Holst, Henri Polak en Willem Drees, maar bovenal de afgod van de joods-socialistische jeugd, Sam de Wolff. Meyer Sluyser is zijn hele leven hartstochtelijk propagandist van de SDAP en de PvdA geweest en het was de zionistische marxist Sam de Wolff die hem hiertoe opleidde. In 'Lord Drol' heeft Meyer Sluyser een schitterend monument opgericht voor deze 'socialistische opperrabbijn': 'Sam is onze afgod; hij verdient onze devotie ten volle. Karl Marx heeft de Berg Sinai der Wetenschap beklommen en ook hij heeft ontdekt, dat het op de toppen eenzaam winkelen is. Maar eenmaal boven heeft Karl de nieuwe leer ontvangen. Die heeft hij aan het wereldproletariaat doorgegeven. En van die leer is Sam de boodschappenjongen.'

De verhalenbundels van Meyer Sluyser over de oude Amsterdamse jodenbuurt met nostalgische titels als *Voordat ik het vergeet*, *Als de dag van gisteren...*, *Hun lach klinkt van zover...*, *Er groeit gras in de Wespersstraat* en *Amsterdam je hebt een zoute smaak*, zijn al jarenlang alleen nog maar antiquarisch verkrijgbaar. Zijn werk en daarmee de herinnering

aan de oude jodenbuurt en zijn bewoners dreigt in de vergetelheid te raken.

Bertus Aafjes heeft er ooit voor gepleit Meyer Sluyser voor zijn verhalen een belangrijke literaire prijs te geven. Dat zou volkomen terecht zijn geweest, want zijn verhalen zijn van een hoge literaire kwaliteit en stuk voor stuk voortreffelijk geschreven. Voor een prijs als blijk van literaire erkenning is het helaas te laat, maar voor het herdrukken van Sluysers proza is het dat nooit. De grootste erkenning die een schrijver kan krijgen is gelezen worden en deze verhalen zijn dat alleszins waard.

De jodenbuurt, omstreeks 1900

Straten

Wie op de trans van de Zuidertoren in de Zandstraat staat, aanschouwt de buurt zoals zij is geweest vierhonderd jaar lang. Van bovenaf gezien vallen de architectonische verschillen tussen de huizen weg. De steegjes en slopjes zijn niet zichtbaar. Als een grote ster liggen de hoofdstraten gespreid rondom het Meijerplein. Van noord naar zuid de Breestraat; de Weesperstraat is, van de Houtmarkt af, er een voortzetting van. Van west naar oost de Sjoelstraat (de Amstelstraat), die bij de Portugese synagoge even wordt onderbroken en dan als de Rapenburgerstraat verder gaat.

In 1600, in 1939 en in 1957 heeft de buurt, gezien van de Zuidertoren af, hetzelfde gezicht. En de minuscule poppetjes op de straat... wie kan van zo hoog weten of Rembrandt van Rijn over de Breestraat wandelt of Simon Augurkiesman, die in 1900 werd geboren, in 1942 in Auschwitz werd getatoeëerd, in 1945 'terugkwam' en nu, van al zijn familieleden en vrienden beroofd, tussen de vervallen straten vergeefs naar herinneringen zoekt...

De Jodenbreestraat wringt zich door de oude buurt als een lange worst, een kosjere worst. Aan de ene kant staat de vierkante kolos van de Portugese synagoge, stevig, geducht, solide; gebonden aan de aarde. Aan de andere kant gaat de spits van de Zuidertoren hemelwaartsstrevend uit boven de daken van de Zandstraat en de Moddermolensteeg. Maar de Breestraat láát een kerk in het midden: de katholieke Mozes en Aäron-kerk. De voorgevel staat aan het Waterlooplein, met zware zuilen en rankere pilaren. Hoog boven dat architectonische geweld contrasteren kleintjes en fijntjes de heiligenbeelden tegen de wolken. De achtergevel aan de Breestraat is één geweldige bonk steen. De katholieke klaagmuur van de Breestraat. De steenmassa overheerst de straat zo despotisch, dat het schijnt alsof zij elk ogenblik kan neerploffen op de taartjes in de uitstalkast van Snatager aan de overkant.

De Jodenbreestraat is de hartsлагader van de oude buurt. Wie in de winkel van Meijer vooraan bij het Markenplein, lang genoeg kieskauwt met zijn broodje pekelvlees, kan er alle joden uit de hele wereld ontmoet-

ten. Op alle verdiepingen van alle huizen in de Breestraat wonen mensen, maar de straat is toch een winkelstraat. Als de Heilige Feestdagen komende zijn is de Breestraat echter een straat van karren en kramen. Langs beide trottoirs staan de negotianten in een dubbele rij. De kopers krioelen voor en achter, links en rechts van de uitstallingen. Een jaar lang hebben ze een gedeelte van hun koopkracht gespaard. Bij Berlijn, de kruidenier in de Markensteeg, is elke week een dubbeltje 'weggelegd'. De bakker aan de Sluis keert eenmaal per jaar een stuiver uit van elke gulden, die bij hem is besteed. De man van de chewre is de jaarlijkse bonus komen brengen, waarop trouwe contribuanten recht hebben.

Arme mensen zijn onmachtig bij de kruidenier te sparen, bij de bakker op de Sluis te kopen en ze zijn ook geen lid van een chewre. Maar als de feestdagen naderen vloeit hun uit mysterieuze bronnen geld toe.

De dag voor het feest scheuren de wolken, de zondvloed van koopkracht stort zich uit over de Breestraat.

Als de feestdagen voorbij zijn, houdt de politie de Breestraat vrij van karren en kramen, zo goed en zo kwaad als het lukken wil. De winkeliers zijn te verdelen in twee categorieën. De ene heeft de zorgen op zich genomen van de kleding, de andere voor de voeding der mensen.

De grossiers in manufactures houden kantoor in kleine, donkere hokjes, waar de hele dag het licht moet branden; alle ruimte in het pand wordt in beslag genomen door het magazijn. Maar de handelswaar is te overvloedig voor de magazijnen. Pakknechtjes-in-opleiding bewaken balen textiel, die voor de deur opgeslagen liggen. Hoe drukker de grossierderij beklant is, des te luidruchtiger is het gedoe voor de deur.

In de vele winkels, waar etenswaren worden verkocht, neemt de uitstalling van lekkernijen zoveel ruimte in beslag, dat er nauwelijks plaats blijft voor een toonbankje. De winkeliers vluchten uit hun huis de straat op. Ze bedienen de klanten op straat. Meneer Wessel snijdt van vroeg tot laat gezouten zalmen in vliesdunne plakjes; de vette buikstukken (de 'wammen') en de nekjes bewaart hij onder de toonbank voor de vaste klanten. In de kelders hangen de ganzen aan lange rekken en de kippen liggen op planken, feestelijk voorzien van een loodje, waarop een kind kan aflezen op welke dag de dieren onder rabbinaal toezicht zijn geslacht. Heimie Couzijn, de poelier, zit, half in de kelderwoning, half op de publieke straat, de ganzen te ontdoen van hun witte jasjes.

De vrouwtjes in de buurt lusten geen geplukte ganzen. Ze kopen alleen maar gevilde. Ze koken er eerst een dikke rijstsoep van met Spaanse

erwten en foelie, en daarna braden ze de gans met veel vet en foelie en een snufje saffraan.

In de slagerswinkels schillen de knechts peuterig de vliezen van de biefstukken. Van biefstukken trekt een goede huismoeder lekkerder bouillon dan van mergpijpen.

Arme mensen kopen kopvlees, dat zoeter van smaak en weker van substantie is, maar met een uitje en een lepeltje suiker gebraden, smaakt het beter dan het fijnste en duurste vlees van Van Rijn uit de hal in de Amstelstraat.

Vele slaggers hebben achter hun huis een schuurtje, waar ze het gedraaide niervet uitsmelten. Als de moeders met kinderen voor de toonbank staan, krijgen de kleintjes een handje warme 'grieben' (kaantjes) of een homp worst, waar vierkante stukjes vet inzitten, die een prikkelende pimentsmaak hebben.

In de taartjeswinkel van Snatager is in de ene hoek de 'Afdeling Bolussen' gevestigd. Er zijn twee soorten bolussen, gember en orgeade bolussen. Elke bolus wordt apart in een ijzeren vormpje gebakken. Komt een klant voor een 'bole' dan zet juffrouw Snatager elk vormpje even boven een gasvlam. De boter wordt week en het gebak valt uit de vorm in de doos. Bolussen moeten warm worden gegeten, zeggen de kenners. In de rekken staan ontelbare aantallen kleine taartjes. Elk taartje is een bakje van deeg, waarin een overzoete massa van geslagen ei met boter is gekwakt; het laagje geglaceerde suiker, dat de weke tere massa afsluit, is in vier puntjes omhoog getrokken, net tere vrouwenborstjes. Telefoon-tjes heten die gebakjes. Snatager verkoopt ook sacheetjes, amandelgebakjes met een krokante buitenlaag en een zachte vulling van spijs. De klanten kopen weinig boterkoek. Die bakken ze zelf volgens een recept, dat van moeder op dochter wordt doorgegeven.

Als het najaar komt staan op de hoeken van de straten de struise vrouwen uit de Jordaan met verse noten. De noten zitten nog in de groene omhulling, waarin ze zijn gegroeid. Wie zeker wil zijn dat hij verse noten koopt en geen natgemaakte oude vruchten, blijft geduldig wachten tot de vrouwen met hun zwartgeworden vingers de harde groene schillen apart hebben gedaan.

Meneer Mouwes staat voor zijn winkel de scherpe mierikwortels te raspen, de hele lange dag door. Naast-án staat Breinie met een klein vuurpotje. Zij verkoopt gekookte kastanjes ('kersjtenge'). Elke kastanje wordt eerst met een kruissnede opengemaakt, dan gaat de kastanje in

het kokende water. Gepofte kastanjes eet de buurt alleen maar als het koud is, en de prikkelende geur van rook en kastanjes de eetlust opwekt.

Verderop staat het enige theater in de hele wereld, dat 'Tip Top' heet. De naam is enig, het etablissement eveneens. Het is gebouwd op de plaats waar eens de herberg van Eikie Duits stond. Vertelt de buurt een mop met zo'n baard:

De Tip Top wordt afgebroken.

Oi, waarom?

Eikie Duits heeft er zijn petje onder laten liggen.

Soms wordt een mop een gruwelijke waarheid. Ze hebben de Tip Top afgebroken. In de hongervinter. De naakte muren van de bouwval zijn nu een beetje gecamoufléerd. Nog een jaar of wat en dan ademt er niemand meer, die de bon-te wereld binnen deze muren met eigen ogen heeft gezien en met eigen oren gehoord. Er zal komen een dag en het bloeiendste en boeiendste leven zal een zaak geworden zijn van horen zeggen.

Het theater van ome Jopie Kroonenberg is niet een doodgevone bioscoop, zoals er dertien in een dozijn gaan. Wie het om films te doen is, kan overal terecht, op de Herengracht, in de Hollandia, of naast de Tip Top in de Rembrandtbioscoop, waar ze voorstellingen geven met zevenhonderdnegenentachtig vervolgen. Of hij kan op de Reguliersbreestraat bij Bram Tuschinski klant worden.

Officieel heet de Tip Top een bioscooptheater, maar omdat ome Jopie zelfkennis bezit, vergist hij zich nooit in de overdadige smaak van zijn publiek. Dat is, zo gezegd, niet tevreden met één kopje thee; het wil er chocola bij, en mangelen en daarna veel fruit, een hele uitstalling. De programma's van ome Jopie beginnen eerst met muziek. Smeltende ouverture's uit bekende opera's, die iedereen kan meezingen. Kol Nidrei heeft een vaste plaats in het repertoire. Daarna komen de operazangers. Joodse zangers vooral. Die wil iedereen horen en zien. Ome Jopie bouwt om zo'n zanger een hele voorstelling, met veel roze licht en blauwe weerschijn op de lovertjes en glimmertjes van het decor. Dan komen de komieken, die complete revue's opvoeren, berstens vol geëxtemporeerde woordspelingen. En ja, dan komt ten slotte de film. Ome Jopie laat de hele wereld afsnuffelen naar bijzondere films voor zijn theater, 'Dybuk' en 'Jiddel mit d'fiddel'. Max tak speelt in de Tip Top viool, en Meyer Hamel

zingt er liedjes bij een gitaar. Isidoor Zwaaf, die geniale sjalksnar provoceert lachkrampen, Michel Swaab en Beppie Mouton (Beppie Schaap) treden er op. Stella Fontaine (Saartje Kanes) geeft er gastvoorstellingen. Louis, Heintje, Henriëtte en Hakkie Davids en Wijntje Poons treden er voor het voetlicht. Malowitz, Meyer Blitz, de telepaat en Jessie Romeijn, de hypnotiseur, noem maar op, alles wat een Jiddische naam heeft in de wereld van de kunst, komt vroeg of laat naar de Tip Top.

De artiesten zeggen:

‘Zulk dankbaar publiek, dat vind je nergens, in de hele wereld niet.’

De middagvoorstellingen in de Tip Top zijn meer bestemd voor de huismoeders in de buurt. Als de gezegende kinderen na het middageten weer naar school zijn, zeggen de buurvrouwen tegen elkaar:

‘Kom, ik ga een paar uurtjes naar de Tip Top. ’n Mens moet toch afleiding hebben.’

Er wordt geroddeld, dat de huismoeders de emmers met water meenemen naar de bioscoop om tijdens de film de aardappelen voor het avondeten te schillen. Maar wie kan piepers jassen met het licht uit? Er wordt ook beweerd, dat de Tip Top de kersause mangelenbioscoop is en dat na de voorstellingen de vloer bezaaid is met lege pindadoppen. Maar laten ze eerst eens gaan vragen aan Jac. Veerman, de directeur van de Cinema Royal op de Nieuwendijk, wat *hij* na elke voorstelling op de vloer vindt, voordat ze het theater van ome Jopie in opspraak brengen.

Alles laster. Maar wél is waar, dat de Jiddische mama's tijdens de voorstelling het directe contact met hun gezin nooit verliezen. De brede deuren, die nooduitgang geven naar de zijkant van de steeg, zijn zeer gehorig. De moeders zitten in de zaal, de kinderen spelen in de steeg. Klinkt van buiten naar binnen, door de deuren heen: ‘Moeder... moeder, magge’ me naar ome Izak, we zijn om vijf uur weer thuis.’

Roept moeder van binnen naar buiten door de deuren heen: ‘Ga maar, maar op tijd terug weze’ hoor je.’

Ze kwamen altijd op tijd terug, de gebensjte kinderen. God bewaart, dat een kind niet op tijd thuis is. Dan spreidt de bezorgde angst zich uit over alle gezinnen in de hele buurt.

Totdat op die vloekwaardige dag de kinderen weg moesten, mee naar de Polderweg en vandaar naar de gaskamers in Polen. De straten waren afgezet. De razzia raasde door de buurt. Bij de ingang van de Weesperstraat stond op een bord, dat de toegang voor niet-joden verboden was.

De Weesperstraat is een straat zonder persoonlijkheid. Een hoofdstraat, die buurten met elkaar verbindt. De zijstraten, ja, *die* hebben karakter.

Op nummer één is het roemruchte etablissement van Snuif. Meneer Snuif is de fijnste banketbakker en de voortreffelijkste kok, die ooit met een lang mes opzij ter wereld kwam. Hem is het geheim ontsluit van indrukwekkende maaltijden, beginnende bij een simpele soep en via borstvees in laurier opklimmend tot gebraden kip en een eindeloze nasleep van zoetigheden.

Rijke mensen vieren hun feesten bij Stranders op de Herengracht, waar de baas zelf kookt, zoals nooit iemand het zal verbeteren, maar meneer Snuif belast zich met de uitzending van diners voor bruiloften en partijen.

Een paar huizen verder is het pension van de familie Vos, dat twee dochters oplevert, die onsterfelijkheid gaan verwerven. Roosje Vos is naaister van beroep en opstandeling van roeping. Zij spreekt op vergaderingen. Als er optochten zijn loopt ze vooraan. Zij is aanvoerster van de eerste vereniging van naaisters en kleermakers, samen met Alida de Jong, die ook in de Weesperstraat woont, in een keldertje.

Saartje Vos, de tweede dochter, schrijft een kookboek, het beroemde kookboek van Saartje Vos, waarvan elk recept begin met 'Men neemt...' En wat moet men dan nemen? Twaalf eieren en zes pond boter en drie pond suiker. Het kookboek voor de joodse keuken doet meer om de joden bij elkaar te houden dan de Heilige Thora.

Aan de overkant staat in Hebreeuwse karakters op de muurkant van de hoge stoep geschilderd:

Steun aan doortrekkenden

HACHNOSAS OURECHIEM

In dat huis worden de transporten geregeld van de duizenden landverhuizers, die uit Oost-Europa op doortocht zijn naar Amerika. 'Nit in der Golus un nit in der Heem' (niet in de verstrooiing en niet thuis). Rondom dat stoepje zwerven altijd vrouwen met bundels beddengoed en mannen met peies, de bigotte krulletjes, onder middeleeuwse platte hoeden met randjes bont; en ze dragen lange baarden, die ze aaïen, wanneer ze hun handen niet toevallig achter hun rug verborgen hebben in de mouwen van hun lange shobbets. De kinderen van deze dolende gezinnen hebben donkere, fluwelen ogen, waarin een oneindige droefheid

schijnt te liggen; de meisjes doen bedrijvig, de jongens zijn ernstig en rustig.

De lekkerste suikervlinders tussen Weesperpoort en Waag zijn in de Weesperstraat te koop. De puddingbroodjes van Funke op de hoek van de Keizersgracht zijn zo voortreffelijk, dat de concurrentie ten einde raad een zenuwoorlog voert:

‘Weet je waarom de puddingbroodjes van Funke zo lekker zijn? *Ze kneden het deeg met hun blote voeten.*’

De Weesperstraat is de straat waar de diamantslijpers doorheen moeten, als ze naar huis gaan. De mensen, die van de fabriek van Asscher in de Tolstraat komen en de slijpers en verstellers van de Concentratie op de Achtergracht. Na zes uur lijkt de Weesperstraat een ledenvergadering van de ANDB.

Vooraan op nummer eenendertig is de sigarenwinkel van Hygmans. In de uitstalkast staan alle bekende merken. De ‘Wognummers’ en ‘Urtus’ en de ongemerkte sigaren, de beste, omdat ze zijn gedraaid door vertrouwde sigarenmakers uit tabakken, die meneer Hygmans zelf inkoop. Meneer Hygmans is door zijn nering nauw met het diamantvak verbonden. Als het druk is op de slijperijen, staat er altijd volk in zijn winkel. Maar wanneer is het druk in het diamantvak? Bijna nooit.

‘Meneer Hygmans, Willem Swaab heeft gezegd, dat we vrijdag allemaal af hebben.’

‘Ja, het wordt stil. Bij Granaat hebben ze ook al de boodschap, dat ze gedaan zullen krijgen.’

‘Alleen nog een paar eigenwerkmakertjes blijven aan de gang.’

‘Kunsjt, allemaal klein werk. Vierhonderdvier. Om blind te worden zo klein, en de verdienste is nog kleiner.’

‘De kapslijpers bij Sjekie de Haan hebben het nog druk.’

Als de gesprekken dat sombere karakter aannemen, haalt meneer Hygmans gaandeweg alle dure merken uit de etalage weg. Wat geeft het, dat die kostelijke sigaren daar staan te verbleken? Meneer Hygmans gaat tot noodmaatregelen over. De kwaliteit moge dan niet prima-prima zijn, maar hij heeft voor zulke moeilijke dagen een goedkoop soort tabak in voorraad. Daarvan draait zijn sigarenmakertje extra lange rokertjes, die voor twee centen worden verkocht. Merk: ‘Werkeloze’. Ze zijn in twee soorten verkrijgbaar. Nat en droog. Het duurt twee keer zo lang voordat natte sigaren opgerookt zijn en de kenners vinden ze lekkerder dan droge.

Politiek wordt in de Weesperstraat zeer heftig bedreven in de barbiërszaak van Staal, het stoepje op. De ouwe Staal is een overtuigd lid van de SDAP. Hij is zozeer gegrepen door het ideaal van Pieter Jelles en Henri Polak, dat hij andersdenkenden moeilijk kan waarderen. Wie geen lid is van de SDAP wordt in zijn zaak niet geschoren, al liep hij met een baard als Ome Jan. Aan vijanden van zijn klasse wil hij geen cent verdienen. De gesprekken in de scheerwinkel lijken erg veel op de geanimeerde discussies van een partijcongres en ze zijn even eenzijdig.

In de Weesperstraat en in de Lepelbak (Lepelstraat) is de lommerd. De Bank van Lening is in de eerste plaats vergaarbak van de armoede. Als er werkelijk geen uitzicht meer is op een cent verdienste, niet in het vak, noch aan de Handelskade, of met een kar negotie, zeggen ze in de kleine kamertjes van de buurt tegen elkaar:

‘We moeten een pandje gaan maken.’

Maar al weet iedereen, dat de tijden slecht zijn voor iedereen, niemand loopt met zijn armoede te koop. Armoede is geen schande, maar een kowed is het ook niet.

Wie een pandje gaat maken wacht tot de duisternis invalt. Het linnen-goed, dat weggebracht zal worden, wordt in een bundeltje gerold. Daar gaat een wollen omslagdoek omheen, die listig met spelden en tierelantijntjes zo wordt opgerold, dat in de duisternis iedereen, die van goeden wille is, het bundeltje voor een zuigeling aanziet. Met dat schijnkind op de arm rept vader zich dan langs de stille kant van de Amstel naar de lommerd.

Maar de Bank van Lening is ook centrum van handel. Wie van een kennis een gouden ring heeft gekocht in de hoop dit spul spoedig met winst te kunnen verkopen, maar wie ontdekt, dat de begerigheid der kopers beneden zijn verwachting blijft – die gaat naar de lommerd. Hij brengt de ring weg, gebruikt de leensom voor een ander klein handeltje, en ‘vernieuwt’ trouw elke drie maanden het briefje. Dat wil zeggen, hij betaalt elk kwartaal de paar centen rente. De ring blijft daar bewaard totdat de tijden voor verkoop gunstiger zijn. Natuurlijk wil het vaak genoeg gebeuren, dat de geleende som wordt uitgegeven en de rente niet kan worden betaald. Dan gaat de ring in de veiling.

Op de kijkdagen verdringen de mensen zich bij de vitrines. Koopjes halen. Maar niet alleen de begeerte naar een voordelige transactie drijft de klanten naar de veiling. Ook arme mensen, die trouwen, willen dat doen met een gouden trouwring om de vinger. In de winkel van Spannet

in de Weesperstraat is alles nieuw en duur. Arme mensen kopen hun trouwring dus in de lommerd.

De drukke Weesperstraat bestaat niet meer. Het karkas wordt spoedig opgeruimd. Er komen enorme winkelpaleizen en showrooms voor firma's die glanzende auto's willen verkopen. Het Meijerplein, waar eens het badhuis van de oude Klaverstein stond, wordt ook veranderd. Op de oude funderingen gaat een moderne stad verrijzen met huizen, waarin zoveel glas zit, dat het grote aquaria lijken, bestemd voor nachtmerrieachtige vissen.

De lucht boven de steeg heeft dag en nacht een zilte smaak. Al spuiten de mannetjes van de stadsreiniging elke avond een uur lang, de keien blijven fettig en kleverig. Op het blauwe naambordje staat met witte letters

HOUTKOPERSDWARSSTRAAT

... maar iedereen zegt: Vissteeg. Hoe zou het straatje anders kunnen heten?

Alle vissen uit de Noordzee hebben gepaaid, kuit geschoten, gegeten en gezwommen, alleen maar om extra hoog geprijsd op de stallen van Bloemie en Brutale Koba terecht te komen.

Daar liggen die kille dingen met hun glazige ogen. Ze laten zich futloos betasten door iedereen.

Als er vis wordt gekocht hebben de menen uit de buurt hun eigen smaak en eigen woordkeus. De kooplieden kennen hun vaste klanten. Aan de manier waarop iemand een vis keurt, kunnen zij weten welke prijs ze kunnen bedingen. Vaste prijzen bestaan niet. De voorkeur van de buurtbewoners strekt zich niet uit tot de vissen in hun geheel, maar juist tot de zeer speciale onderdelen van zo'n beest.

Zegt een vrouwtje met een zorgelijk gezicht:

'Bloemie, heb je vandaag mooie leng?'

Roept Bloemie naar achteren:

'Markie, hebben we nog leng?'

'Nog één krimpleng.'

Het beest wordt met een zwaai op de schaal gegooid.

'Twintig pond vis. Hoeveel moet u ervan hebben?'

'Wat kost die leng?'

'Een kwartje een pond.'

‘Ik geef je twee dubbeltjes en geen cent meer.’

‘Twee dubbeltjes, goed. Omdat u het bent. Hoeveel moet u hebben?’

‘Ik moet enkel maar de wammen hebben. Snij maar een pond af, het middelste stuk hoor!’

De wammen zijn de lekkerste delen van een vis. Als de vette buik is weggesneden, is het overblijvende deel minder waard. Bloemie prakki-seert er niet over, de wamstukken los te verkopen.

Zegt het vrouwtje:

‘Nou dan neem ik géén vis.’

Ze doet tien stappen opzij, zodat ze voor de stal van Koba staat, *Brutale Koba*. ‘Koba, heb jij leng?’

‘Ik verkoop niet aan kaksougerte.’

Zegt het vrouwtje:

‘Je bent aardig ad rem.’

Zegt Brutale Koba

‘Als ik a trem (een tram) ben, bent u een vuilniskar.’

Er zijn ook kopers, die, met dezelfde persoonlijke en exclusieve voorkeur voor onderdelen van een vis, weten, dat privileges betaald moeten worden.

‘Bloemie, heb je ’t voor me bewaard?’

Bloemie kijkt de koopster aan.

‘U bent die vrouw, voor wie ik altijd een heilbotkop moet bewaren. Ik heb drie heilbotten gehad van de week en de mooiste kop heb ik voor u op ijs gelegd.’

Kenners, maar alleen zij, weten, dat van alle vissen heilbot het lekkerst is en dat van de heilbot de kop weer smakelijker is dan iets anders. Een goede lekkerbek betaalt dus graag wat extra.

Er zijn veel gourmands in de buurt met zeer persoonlijke voorkeuren. De ‘poonzen’ van leng of kabeljauw zijn de kraakbeenachtige delen, die gekookt een uitgezochte lekkernij vormen voor degenen, die weten wat goed is in de schepping. De koppen van gezouten zalmen zijn afgekookt in water een verrukkelijk hapje. Wie geen kenner is koopt grote dikke schol, zonder te vragen of er kuit in zit. Een kenner koopt nooit grote schol, die de kuit nog bij zich heeft, want dan is het vlees van de vis week en zacht, en snijschol moet hard in de pan bakken. De niet-kenners kijken alleen naar het uiterlijk van de vis. Of dat vol en rond glimmend is. Dát weten de visverkopers óók. Hoe kunnen ze een schelvis, die slap en lamlendig en broedmager op de plank ligt te vergaan, een gezond uiter-

lijk h er-geven? Zij roepen de techniek te hulp. Zij dragen een ijzeren blaaspennetje met spitse punt in de zak. Dat pennetje werken zij in de aarsopening van de dode schelvis. Het beest wordt volgeblazen met lucht, en de opening met een draaiende beweging afgesloten. Nu ligt er een mooie, ronde, vette schelvis. Wonderlijk, het is net alsof het uitgebluste vissenoot een tikje leven heeft gekregen. Kenners drukken eerst op de buik van een schelvis; is die zacht-veerkrachtig, dan is het een opgeblazen dier.

Maar vreemde kopers grijpen gretig en pas als het mes in het ingewand zinkt, en de gespannen buikwand van het beest plotseling inzakt als de kaken van een grijsaard, bemerken ze, dat ze geen koopje hebben gehaald – meestal merken ze ook dát niet eens. Zo'n vissenbuik houdt de lucht echter niet langer dan een uur vast. Dan moet het blaaspennetje opnieuw in de opening geduwd worden. Dat zou op zichzelf niet zo erg zijn, ware het niet, dat de politie tegen deze vorm van verlakkerij ernstige bezwaren koestert. De dienders wandelen dus met argwanende blikken langs de stallen. Als er een opgeblazen vis ligt blijven ze in de buurt rond-scharrelen. Vroeg of laat moet de vis van een nieuwe voorraad mensen-adem worden voorzien. Dan vallen er bekeuringen. Het is een voortdurende oorlog tussen burgers en overheid.

De visverkopers zijn omgeven door hun adjudanten. In de Vissteeg vindt een geïmproviseerde, maar goed werkende arbeidsverdeling plaats. De visvrouwen verkopen; méer doen ze niet. Als de koop tot stand is gekomen, roepen ze:

‘Raanmachers.’

Raanmachers zijn de rein-makers, de schoonmakers. Voor een paar centen maken ze de vis schoon, en voor een cent extra maken ze de vis goed schoon, met water en een borstel. Dan is hun taak afgelopen.

Roept de visvrouw:

‘Haambrengers.’

Haambrengers zijn de jongens, die voor een paar centen de vis ‘haam’ (heim = thuis) brengen.

De raanmachers en de haambrengers kennen hun klanten beter dan de visvrouw de hare. Als ze niet zeker zijn van hun vrijgevigheid, accorderen ze vooraf de fooi van de arbeid. Blijkt de geboden beloning te laag, dan wimpelen ze het karwei met een vaste regel af:

‘Krieg de Wijtik’. (Krijg de ziekte)

Zijn ze goed vertoornd, dan laten ze het niet bij deze ene regel, maar reciteren ze het hele vers:

Krieg de wijtik	(Krijg de ziekte)
Op Frijtik	(Op vrijdag)
Hot da memme	(Heeft je moeder)
Ka deite	(Geen geld)
Meer nytik	(Meer nodig)

Het verleden is altijd mooier dan de dag van heden. De herinnering wikkelt alles in een sluier van weemoed en romantiek. De herinnering is een groot toevanares. Zij raakt het leven aan, en alle bijkomstigheden verdwijnen. Over blijft de kern, het wezen zelf van het leven.

Maar wat was dan het wezen van de oude buurt?

De sterke band van het innige familieleven?

De genoeglijke gemoedelijkheid van het kleinsteedse gedoe in straten en op pleinen?

De vertrouwdheid van het geborgen zijn in een streng geloof, dat nochtans ruimte wist te geven, wanneer arme mensen de regels niet konden gehoorzamen?

Ja, dat alles was het wezen van de oude buurt.

Maar een deel van het leven zelf was ook de strijd tegen de bittere armoede en de menselijke ellende. Tegen erbarmelijke woningtoestanden, tegen ziekte en honger.

Ook dát was de oude buurt...

De Valkenburgerstraat, of zoals de bewoners zeggen: Marken, is de achterbuurt. De woningen zijn oud, vuil en vervallen. De straat is de oudste in de toch al niet jonge buurt. Aan de ene kant van Marken hebben de huizen zeer diepe ruime poorten, die doorlopen tot het achtererf. De ingang naar de verdiepingen is later in de zijmuren uitgehakt, dat is nog duidelijk te zien. De oude mensen noemen zo'n huis 'een werf', waarschijnlijk een herinnering aan de tijd, dat hier houtopslagplaatsen en kleine scheepswerfjes waren. De huizen waren honderd jaar geleden bergplaatsen voor hout; dat is nóg te ruiken.

Aan de andere kant van de straat staan huizen, die vroeger ook als pakhuys hebben dienstgedaan. Reusachtige pakhuizen met de opgaande lijn van de smalle hijsvensters. Peperpakhuizen. Maar toen de am-

bachtslieden van de werven naar Kattenburg trokken, zijn die pakhuizen in woningen veranderd.

Het Kasteel, vooraan op Marken, bergt nu ongeveer honderd eenkamerwoningen. De trappen zijn van steen, uitgesleten en glibberig van vieze vettigheid. De kamertjes donker. In het Kasteel spookt de herinnering aan een brand, die vroeger jaren moet hebben gewoed, waarbij meer dan tachtig mensen zijn verongelukt, omdat de oude pakhuizen geen nooduitgangen bezitten. Op de gangen spelen kinderen in slobberige kleren; de oogjes zijn aangevreten door trachoma. Ze dragen witte verbandkappen van de 'parg' onder wollen ijsklontjes, die ze dag en nacht ophouden.

De huizenrij wordt telkens onderbroken door een groot aantal gangen en slopjes, die om en achter de huizen kronkelen, totdat ze eindigen aan de wallenkant van de Markengracht. Sommige huizen hebben een rioolafvoer, die op de gracht loost. De bewoners gooien huisvuil uit de verdiepingen aan de achterkant der oude pakhuizen in de gracht, die 's winters stinkt en 's zomers de krotten vult met een onzichtbare en toch dikke walm, die de muren zwart en goor en glimmend van vocht maakt.

De gangetjes en slopjes worden gekend bij hun officiële namen; iedereen weet waar de Bleekersgang is, en de Bezemgang, de Kanjersgang, de Liefdegang, de Donkere Gang, de Wijde Gang, de Rode Leeuwengang.

De Rode Leeuwengang!

Midden in de huizenrij is een klein poortje, niet hogen dan één meter vijftig. Wie er door wil moet gebukt blijven lopen, totdat hij twintig meter verder op een oud erf belandt, dat naar de kant van de gracht openligt. Aan de overzijde van de gracht ziet hij de achtergevels van de huizen in de Rapenburgerstraat.

Van de armste achterbuurt is de Rode Leeuwengang de vergaarbak van de diepste menselijke ellende. Aan de drie kanten van het erf staan tien huizen, elk van drie verdiepingen hoog. Elke verdieping bergt vier eenkamerwoningen. Op een oppervlakte van nauwelijks honderd vierkante meter vegeteren tweehonderdveertig gezinnen.

Het aantal kinderen is ontelbaar. Ze krioelen op alle trappen, ze kruipen over de vieze straatstenen. In de zomer zwemmen de groten in de Markengracht. De huizen van de Rode Leeuwengang lozen niet op de gracht. Op elk trapportaal staat 'de emmer', soms met een stuk papier afgedekt. Vier gezinnen op één verdieping maken van één emmer ge-

bruik. Drie keer per week komt de wagen van de stadsreiniging op Marken. De man met de ratel kruipt door de nauwe poort. Zestig verslonsde vrouwen staan op een rij te wachten totdat ze de emmer boordevol men-selijk vuil in de 'strontkar' kunnen laten ledigen. Een enkele spoelt daarna de emmer in de gracht een beetje schoon.

In de Rode Leeuwengang is altijd ruzie. Er ligt altijd een kind op sterven. Minstens eenmaal per week komt de wagen van de gemeente iemand weghalen, die aan een besmettelijke ziekte lijdt. De gang is geen straat, het is een erfelijke belasting. Wie hier wordt geboren krijgt het noodlot mee: Hier zijt gij ter wereld gekomen, hier moet gij sterven.

Wie deze erfenis kan verwerpen, dát moet een sterk karakter zijn.

Samuel Gompertz is zo'n jongen uit de Rode Leeuwengang.

Zijn vader is een sigarenmaker, die in de gang, in de eenkamerwoning van het gezin met twaalf kinderen, de sigaren draait aan het 'zinkie', dat op de tafel is vastgeschroefd, de tafel waaraan ook gegeten wordt.

Als Samuel twee jaar oud is, trekt zijn vader naar Amerika. Dáár is het sigarenmakersparadijs; machines doen er al het werk. Samuel wordt óók sigarenmaker. Hij sticht er een vakvereniging. Wordt de invloedrijkste leider van de vakbeweging in het verre land, in de jaren voor en van de Eerste Wereldoorlog.

Zoals de Rode Leeuwengang is in 1920, zo is de hele buurt omstreeks 1900, maar in deze verlaten mensen ontspringt het verlangen naar een beter, een hoger leven.

Alida de Jong uit het keldertje in de Weesperstraat gaat de kleermaaksters en de naaisters organiseren. Zij spreekt op vergaderingen. Zij leidt stakingen. Ze gaat vooraan bij uitsluitingen. De sigarenmakers gaan naar de bond van Harry Eichelsheim. De diamantbewerkers bouwen hun schone organisatie, de bond van Henri Polak van de Botermarkt. De bakkers sluiten zich aan bij de organisatie van Ies Goudsmit en Bennie Roeg. De transportarbeiders volgen Hijman Overst, die in de Valkenburgerstraat woont.

De socialistische beweging grijpt de bewoners van de joodse buurten. Ze komen met hun fanatisme en hun trouwhartige aanhankelijkheid. Ze beheersen elke vergadering met hun Talmudistische spitse redeneringen. Van hun organisaties maken ze geseculariseerde joodse gemeenten; de leiders van hun bonden verwerven een reputatie, die de naam van de oude wonderrabbijnen nabijkomt.

De kinderen... de opgang van de kinderen begint meestal bij de oud-

ste. De oudste zuster wordt eerst lid van de bond van Alida de Jong. Dan sluit ze zich aan bij de SDAP. Ze gaat zingen in de Stem des Volks. Ze kleedt zich anders. Ze spreekt over een betere woning. De ouders kunnen de vlucht der stoutmoedige gedachten niet volgen. Ze horen wel de klanken, maar verstaan het verlangen niet. Ze zeggen:

‘Een oude boom moet je niet verplanten.’

Ze kennen voorbeelden bij de vleet. Voorbeelden, die stuk voor stuk bewijzen, dat al dat moderne gedoe dwaasheid is. Kijk eens naar Daantje Quello uit het snoepwinkeltje op het Markenplein. Hij is geboren in de achterkamer van de kelder, waar altijd een laagje water op de vloer staat, zo vochtig is het er. Zevenenzeventig jaar is Daantje geworden. En altijd heeft hij in die kelder gewoond. Op een dag komt de gemeente. De kelder wordt afgekeurd. ‘Onbewoonbaar verklaard’ staat op het bordje. Daantje moet verhuizen. Hij komt in het ‘Oude Liederen Gesticht’ in de Muiderstraat. Wordt er prima verzorgd. Drie maanden later is Daantje dood. Zie je nou wel, dat je een oude boom niet moet verplanten.

Maar de oudste van de kinderen houdt vol. Ze neemt de jongere broertjes en zusjes mee naar concerten van de Stem des Volks. Daar zitten die schapen, keurig aangedaan, met schone bloesjes en strikjes in de vlechtjes in een grote feestelijke zaal. Ze drijven weg op golven van muzikaliteit en romantiek. Als een paar weken later de oudste zuster zegt, dat er een kinderkoor wordt opgericht, worden ze allemaal lid van de ‘Kleine Stem’ en Dirk Stolker leert hun spreken en zingen, en als er een concert is, gaan vader en moeder en alle omes en tantes naar het Concertgebouw. De Rode Leeuwengang moge dan niet door het gemeentebestuur worden afgebroken, de bewoners van de oude buurt nemen geestelijk afscheid van de ellende, waar ze desondanks middenin blijven wonen. De kinderen worden groot, ze willen weg, ze willen de Markengracht óvertrekken, naar een beter land. Ze richten een bouwvereniging op. Waarom moeten ze altijd tussen Waag en Weesperplein blijven wonen? Als ‘Handwerkers Vriendenkring’ op de zandterreinen buiten de Muiderpoort huizen bouwt, begint opnieuw een Exodus. De joden verlaten de Houttuinen, ze trekken naar het beloofde land aan de rand van de Watergraafsmeer.

En daar zijn ze nu niet meer...

Mijn vader en meneer Scherpenzeel

Mijn vader had een boezemvriend. Zijn naam was: meneer Scherpenzeel. Maar niemand heeft die meneer Scherpenzeel ooit gezien. Vader ook niet. Meneer Scherpenzeel bestond in de werkelijkheid helemaal niet. Hij was een stukje van vaders persoonlijkheid. Tegenwoordig zou men zeggen: hij was zijn Konijn Harvey.

Niet dat mijn vader een soort Jekyll en Hyde was, goeie help neen. Hij hield meneer Scherpenzeel altijd onder controle. Meneer Scherpenzeel was vaders geweten, vaders raadgever, en vooral ook vaders inspiratie voor een eindeloos aantal grapjes en woordspelingen. Ik vermoed, dat meneer Scherpenzeel zijn bestaan aan zo'n grapje te danken had.

De geboorte van meneer Scherpenzeel stel ik me als volgt voor. Mijn vader was van nature een zeer schuchter man. Hij bezat een scherp oordeel over de dingen van de dag en de vraagstukken des levens. Dat oordeel luidde onveranderlijk:

‘God heeft de wereld en de dingen zó gemaakt, dat alles vanzelf terecht komt, als de mensen er zich maar niet mee bemoeien.’ Van die wijsgerige stelling uit trachtte hij zijn kinderen duidelijk te maken, dat beheerste onverschilligheid de essentie is van de ware levenskunst. Maar daarbij stootte hij voortdurend op de tegenstand van grootmoeder, die over ons huisgezin als een tiran trachtte te heersen.

Ik stel me voor, dat tijdens een van die meningsverschillen over de juiste opvoeding der kinderen, grootmoeder moet hebben gezegd:

‘Jij bent gezond en gek tegelijkertijd. Hoe kan men kinderen zoiets leren? Als ze groot zijn moeten ze zeker net zulke schalksnarren worden als hun vader?’

Ik stel me voor, dat vader toen moet hebben geantwoord:

‘Een mens moet achter zich kijken, nooit vóór zich. Waarom zal ik mijn kinderen leren, dat ze zich de sappel moeten maken? Worden ze grote mensen, die hun hele leven niks anders doen dan achter zichzelf aanjagen, en als ze dan eindelijk aan het eind zijn en ze kijken in hun handen, wat hebben ze dan gevangen? Niets!’

Het moet tijdens zo'n gesprek zijn geweest, dat grootmoeder scherp en uitdagend zal hebben gevraagd:

'Ik zou wel eens willen weten van wie die man altijd die gochmes heeft?'

En toen zal vader hebben gezegd:

'Van ene Scherpenzeel...'

'Wie is ene Scherpenzeel?'

'Meneer Scherpenzeel is een vriend van me.'

In een grapje geboren, werd meneer Scherpenzeel de schuilkelder, waarin vader wegdook, telkens als het leven hem te moeilijk werd.

Hij kon slechts zichzelf zijn door zich als meneer Scherpenzeel te vermommen.

Bijvoorbeeld als vader weer eens met grootmoeder kibbelde. Het waren nooit ernstige conflicten. Grootmoeder was bazig en vader verzette zich door zwiingend te luisteren. Maar zijn houding was welsprekender dan een lange redevoering. Als hij de woordenstroom een beetje moe begon te worden, zei hij tegen moeder:

'Ik heb vanmorgen meneer Scherpenzeel gesproken.'

Vroeg moeder begrijpend en geduldig:

'Wat heeft hij gezegd?'

'Goeiemorgen.'

'Meer niet?'

'Wat had hij méér moeten zeggen. Als je iemand dag-in dag-uit spreekt, ken je elk woord al voordat het uitgesproken is. Domme mensen ratelen maar door, verstandige mensen zeggen niet meer dan nodig is.'

Dan zweeg grootmoeder abrupt.

Vader zong vaak een liedje, dat aan meneer Scherpenzeel was gewijd. Hij zong het op een oude melodie:

Morgen meneer Scherpenzeel

Geeft u mij... ij... ij... een half pond meel.

Mijn moeder moet pannekoeken bakken.

Maak nou voo... oo... oort

Ik heb geen tijd...

Mijn vader was diamantslijper. Omdat het vak minstens tweemaal per jaar door een periode van werkloosheid werd geteisterd, die elke keer zes maanden duurde, sleep hij meer straatstenen dan briljanten. Dan nam vader de kar met citroenen ter hand om een paar gulden huishoudgeld bij elkander te schreeuwen. Viel de werkloosheid in de winter, dan hoopte hij vurig, dat de gehele bevolking van Amsterdarn met influenza het bed zou moeten houden. In de zomer bad hij, dat een hittegolf het vuur van de hemel zou doen vallen.

Zei hij na zo'n lange, lange dag van zwoegen en sjouwen:

'Vandaag een daalder verdiend.'

Mopperde moeder:

'Hou dan op met die rothandel.'

'Ik heb vandaag meneer Scherpenzeel gesproken. Volgende week heeft heel Amsterdam tweeënveertig graden koorts.'

Zei moeder:

'Blinde Maupie.'

(Blinde Maupie was een straattipe uit de buurt. Als men hem iets vertelde, dat hij niet geloofde, zei het kippige mannetje:

'Als ik het *zie*, geloof ik het, eerder niet.')

Antwoordde vader:

'Ik heb toch maar tien kistjes citroenen in voorraad genomen. Als de prijzen oplopen, ben ik tenminste binnen.'

Het schijnt inderdaad wel eens te zijn voorgekomen, dat meneer Scherpenzeel hem een goed advies had verstrekt. Maar niet alleen met de negotie, ook met onze huishouding bemoeide zich meneer Scherpenzeel.

Laat ik, bij wijze van voorbeeld, de geschiedenis vertellen van twee buurmeisjes van ons, want meneer Scherpenzeel speelde er een rol in. Eenhoog bij ons op de trap woonden twee zusters. Met die twee was iets vreemds aan de hand. Overdag sliepen ze meestal. Tegen schemering gingen ze kuieren, altijd keurig opgetuigd. Hoge kaplaarsjes en, weer of geen weer, witte parasolletjes. Ze heetten Sientje en Dientje de Zon.

'Ze konden beter Sientje en Dientje de Maan heten,' vond grootmoeder.

Beweerde vader:

'Het zijn geen mensen. Het zijn nachtuilen. Ze komen geen avond eerder dan twee uur thuis.'

Zei moeder:

‘Als ik jou was zou ik niet zoveel op die twee letten.’

Dan lette vader een paar dagen lang niet op de zusjes. Maar plotseling bleek, dat hij ze geen seconde uit het oog had verloren.

Verontschuldigde hij zich:

‘Een mens loopt tenslotte niet met zijn ogen in zijn zak. Wat ik zie, zie ik. Dat kan je een mens toch niet kwalijk nemen.’

Zei grootmoeder:

‘Jawel, je smoesjes zijn goed, maar je praatjes deugen niet.’

Dat zei ze zo bits, dat ieder ander mens beschaamd zou hebben gezwegen. Maar vader beweerde:

‘Meneer Scherpenzeel zegt: omdat je van één vrouw houdt, hoef je andere vrouwen toch niet als vijandinnen te haten.’

‘Die meneer Scherpenzeel van jou is een deugniet.’

‘Als ik hem weer spreek zal ik hem de boodschap overbrengen.’

Als het gesprek zover was gekomen, was het duidelijk, dat grootmoeder in een traditioneel kibbelpartijtje geen bevrediging zou vinden. Het zou beslist op ruzie zijn uitgelopen, maar moeder zei wijsgerig:

‘Hoe kunt u zich kwaad maken om die meneer Scherpenzeel. Hij bestaat niet eens.’

Zei grootmoeder met superieur gebaar:

‘Je hebt gelijk. Als je niet oppast maakt die man van jou iedereen stapelgek.’

Daarmee was de onenigheid bezworen. Door wie eigenlijk? Door meneer Scherpenzeel. Hij was buitengewoon uitwonend lid van ons gezin.

Elke keer als over de zusjes werd gepraat, schoot vader in een lach. Moeder kon die twee beslist niet *uitstaan*.

‘Het is een regelrecht schandaal voor de trap. In het benedenhuis en tweehoog en driehoog wonen allemaal keurige mensen, waar niet *dat* is op aan te merken, al zeg ik het zelf. Maar je krijgt als ordentelijke vrouw gewoon een appesjteen als je eraan denkt, dat eenhoog zo’n paar klinkklank-floddermadams hokken.’

Natuurlijk werd over de zusjes door alle burens druk geroddeld. Als een mens niet nieuwsgierig mag zijn, kan hij net zo goed doodgaan. Omdat de zusjes nooit vreemden in hun woning toelieten werden de wildste verhalen grif geloofd. Sientje en Dientje (vertelden de mensen) sliepen in een enorm ledikant en tegen de zolder waren spiegels gespijkerd en overal stonden schemerlampen van roze zij.

Ze hadden samen één vriend, één samen. Hij heette meneer Jacobs, en vader zei, dat hij hem wel kende; van vroeger dan altijd.

‘Hij is een zoon van die Jacobs, die vroeger bij Asscher heeft gewerkt. Kapslijper was hij. Ach je weet wel zo’n kleintje, en hij loenste. Nou van die Jacobs is hij een zoon, de oudste geloof ik. Lowietje Jacobs. Hij is handelsreiziger, nee getrouwd is hij niet, hij is wat je noemt een enkele jongen. Nou ja een uitgaander, wat zou dat? Als hij getrouwd is, kan hij nog lang genoeg in de zorg zitten.’

Lowietje Jacobs kwam meestal op vrijdagmiddag bij Dientje en Sientje op visite; hij bleef tot zondagavond. De kinderen van de burens verdienden een cent voor elke boodschap, die ze voor hem deden. Broodjes met pekelvles bij Meijer, vooraan op de Breestraat. Zuur bij Mouwes. Kaas bij Berlijn de kruidenier aan de overkant, taartjes en bolusjes bij Snatager, kip bij Heimie Couzyn; en, niet te vergeten wat zij in ‘de Bisschop’ per maatje en per glas verkochten.

Zei moeder:

‘Van het geld, dat hij aan die twee temeies spendeert, zou een fatsoenlijk joods meisje een knappe huishouding met een stel gezegende kinderen kunnen onderhouden.’

Overwoog grootmoeder:

‘Als je het mij vraagt komt hij niet op een eerlijke manier aan z’n geld. Wie het zo makkelijk uitgeeft, heeft er vast niet voor hoeven te werken.’

Vader zweeg. Maar een paar dagen later kwam hij op dat gesprek terug.

‘Vanmorgen ben ik meneer Scherpenzeel tegengekomen.’

‘Hij heeft zeker weer alleen goeiemorgen gezegd.’

‘Hoe raad je het zo? Maar nooit zal je raden over wie hij nog meer heeft gesproken.’

‘Nou?’

‘Over Lowietje Jacobs.’

Moeder en grootmoeder wisten door jarenlange ervaring, dat vader nu op een omslachtige manier iets zou gaan vertellen, waarvoor hij later in schijn alle verantwoordelijkheid zou kunnen loochenen.

‘Meneer Scherpenzeel zegt, dat die Lowietje een prima verkoper is. Hij mag dan een pierewaaier wezen, een schuinsmarcheerder en een zwabber, maar eigenlijk is er niet dát op hem aan te merken. Die jongen geeft veel geld uit, wat zou dat? Als hij een gierigaard was, bij wie zelfs geen vlo een goed leven zou kunnen leiden, hadden jullie weer iets an-

Markensteeg, waar Meyer Sluysen is geboren, met links
ingang Jodenhouwtuinen, 1913

Jodenbuurt gezien vanaf Zuiderkerktoren, ca. 1925

Jodenbreestraat gezien naar Zwanenburgwal, 1930

ders op hem aan te merken. Laat zo'n jongen toch zijn gang gaan.'

Met meneer Scherpenzeel als enige, maar volstrekt betrouwbare zegsman bouwde vader langzaam maar zeker aan Lowietjes reputatie als prima verkoper.

Zei hij op een avond:

'Ik heb van Lowietje vandaag iets heel nieuws gekocht.'

Het was een soort grote veiligheidsspeld. Vader haalde zijn scheermes uit het kastje. Die speld zette hij op het scherp van het mes.

'En nou kan de grootste sjlemiel zich met een scheermes scheren zonder dat hij zich het behang van zijn gezicht afhaalt.'

'Wat kost zo'n opzettertje?'

'Bij Lowietje drie kwartjes.'

'Drie kwartjes voor een stuk gebogen ijzerdraad. Ik denk al een paar weken lang: wat moet die meneer Scherpenzeel toch steeds over Lowietje spreken?' schamperde grootmoeder.

Zei vader:

'Bij Kern in de Utrechtsestraat staan ze voor een riks in de uitstalkast.'

'Zal Jonas Slap leuk vinden, dat je zo'n ding hebt.'

Jonas Slap, de barbier woonde in het benedenhuis. Er kwamen bij hem uitsluitend mannelijke klanten. In de etalage stonden twee wassen vrouwenhoofden met een huiskleur. Jonas was een vrolijke man maar ook hij had evengoed zijn zorgen als de klanten, die bij hem in de zaak elkaar ginnegappend verzinsels vertelden over Sientje en Dientje en Lowietje. Eén concurrent bedreigde zijn broodwinning: de veiligheidsspeld, waarmee het gemeenste scheermes zo onschuldig werd als een knopenhaakje. Die uitvinding was uit Engeland komen overwaaien. De klanten in de winkel spraken over dat mirakel. Maar geen van hen had er tot dusver zijn geld aan gewaagd.

'Als je zo'n veiligheidsding koopt en je hebt je eigen pot en kwast en een aanzetrium, spaar je al het geld van de barbier uit. Nou ja, één keer in de drie maanden moet je haar geknipt worden, dat is waar, maar reken eens uit wat je aan kosten uitspaart.'

Als hij zulke kletspraatjes hoorde werd Jonas giftig.

'Mesjokkaas, zoiets bestaat niet.'

'Ga dan bij Kern in de Utrechtsestraat kijken; kun je het met je eigen ogen zien.'

'Ik ga niet kijken naar iets dat niet bestaat.'

De aversie van Jonas Slap tegen het nieuwerwetse veiligheidsscheer-

mes was algemeen bekend. Om die reden zweeg vader bij Jonas in de zaak in alle talen over de transactie, die hij met Lowietje Jacobs had gesloten.

De dag kwam, dat vader zich voor de eerste keer in zijn leven zelf zou scheren. De hele familie zat in de huiskamer rondom de tafel, maar we zaten zó, dat iedereen in het keukentje kon kijken. Vader klodderde zijn gezicht vol met het witte schuim. Toen zette hij het beveiligde scheermes op zijn gezicht.

Na twee voorzichtige halen stroomde het bloed langs zijn linkerwang. Hij zeepte zich schielijk opnieuw in.

‘Meneer Scherpenzeel zegt: geen beter bloedstelpend middel dan droge scheerzeep.’

Moeder uitte de vrees, dat er bloedvlekken op zijn overhemd zouden komen. Hoe krijg je die er weer uit? Vader wond zich op, omdat moeder wel bezorgd was voor zijn overhemd, maar niet voor zijn lijfsbehoud. Hij kon wel doodbloeden. En wat had ze dan over? Een paar schone overhemden.

Ondanks al haar nuchterheid scheen grootmoeder door de aanblik van het gutsende bloed toch wel een tikje ontgaan.

‘Zal ik de dokter halen?’

Vader, die zich eenvoudig niet kon voorstellen, dat grootmoeder werkelijk beangst was, en nog wel om hém, dacht, dat ze hem fijntjes plaagde. Hij deed de keukendeur op het knipje. Door de gesloten deur riep hij:

‘Ik zal me wel alleen verder scheren. Al die kijkers en dat gesmoes maken een mens maar zenuwachtig. Als jullie me dadelijk mijn gang had laten gaan, was er niets gebeurd.’

Moeder haalde de schouders op.

Ze zei:

‘Dat komt ervan als je twee van zulke flodders eenhoog hebt wonen. Ik heb grote zin die Sientje en Dientje naar boven te sleuren. Als die mainteneur van ze, die Lowietje, mijn man niet zo’n narrisj ding had aangesmeerd voor drie kwartjes, zou er nou in mijn keuken geen bloedbad zijn.’

Grootmoeder haalde de schouders op.

‘Als mannen niet onredelijk zijn, zijn ze helemaal niks. En die man van jou. Als hij niet meer voor- of achteruit kan, verschuilt hij zich achter meneer Scherpenzeel.’

Er moest maar gebeuren wat onvermijdelijk scheen. Het duurde heel lang.

‘God weet wat daar allemaal in de keuken gebeurt. Zulke scheermessen zijn vlijmscherp. Hij kan wel een wangslagader geraakt hebben en dan bloedt hij dood.’

Zei grootmoeder:

‘Onkruid vergaat niet.’

Maar even later werd ook zij ongerust.

Zei ze:

‘Al wordt je man voor mijn hele leven mijn bitterste vijand, ik ga kijken wat er gebeurt. Tenslotte ben jij mijn dochter, die weduwe zou worden met drie halve weeskinderen. Het is niet verantwoord zo’n driftig iemand alleen te laten met een veiligheidsscheermes.’

Ze klopte op de keukendeur. Binnen hoorden we vader stommelen. Hij gaf geen antwoord.

Zei grootmoeder:

‘Hij leeft nog wèl!’

Hoorden we vader roepen:

‘Meneer Scherpenzeel laat vragen of het jullie misschien spijt, dat ik nog leef?’

Ten langen leste deed vader het knipje van de deur. We schuifelden het keukentje in. Hij had zijn schone overhemd uitgetrokken. Zijn hoofd had hij onder de koude kraan gehouden. Al het schuim had hij van zijn gezicht geplensd. Maar wat een gezicht! Eén wang was geschoren, de andere zag nog zwart van de stoppels. Voor die wang was het beveiligde scheermes te onveilig geweest. Dwars over de geschoren wang liep een heg van witte plukjes watten, die in de snijwonden waren vastgebakken. Het contrast deed het zwart van de halve baard en het wit van de watten nog scherper lijken.

Grinnikte grootmoeder:

‘Een slagroomtaartje, dat op zijn kant in de kolenbak is gevallen.’

Zei moeder resoluut:

‘Nou kan gebeuren wat je wilt, maar je scheert je niet verder. Als je bloedvergifting krijgt is het te laat.’

Vader keek alsof hij voor straf in de hoek werd gezet.

‘Je kunt makkelijk zeggen, dat ik me niet verder moet scheren, maar wat kan ik er aandoen? Ik kan toch niet met een halfgeschoren gezicht op straat gaan lopen?’

‘Je moet naar Jonas Slap beneden om je in de winkel verder te laten scheren.’

‘Dat is onzin. Dat kan niet. Dan weet morgen de hele stad het, en over honderd jaar lachen ze me nog uit.’

‘Toch kan je zo niet blijven lopen.’

‘Dat weet ik zelf ook wel.’

Vroeg moeder na enkele seconden van diepe stilte:

‘Waar denk jij aan?’

‘Hetzelfde waar jij aan denkt.’

‘Lowietje Jacobs,’ trok grootmoeder rap de conclusie.

‘Er zal niks anders opzitten,’ zei vader.

Riep moeder bits:

‘En die bamboezeur komt hier niet over de vloer.’

‘Nou,’ zei vader langzaam, ‘dan zal ik maar naar eenhoog gaan vragen of Lowietje me in de woning van Sientje en Dientje verder kan scheren.’

Grootmoeder stapte resoluut naar de deur en ging ervoor staan.

‘Nooit. Je komt de woning niet uit. Zou je wel willen hè, bij die hopfalterie op visite gaan en later aan iedereen vertellen, dat je schoonmoeder en je bloedeigen vrouw je gestuurd hebben.’

‘En ik vertik het om bij Jonas Slap in de winkel te gaan.’

‘Laat Jonas dan hier komen.’

Nee, dat komt op hetzelfde neer. Hij bazuint het toch rond.’

Het einde van het meningsverschil was, dat ik met een briefje naar eenhoog werd gestuurd. Of meneer Jacobs even driehoog wilde komen; het was toch vrijdag, zijn vaste bezoekdag.

Lowietje kwam en terwijl hij vader in het keukentje keurig afschoor, zaten moeder en grootmoeder in het voorkamertje voor het raam. Als twee vergramde gravinnen. Ze keken naar buiten. Lowietje bestond voor hen niet. Toen Lowietje vertrokken was, liet vader zijn versgeschooren wang zien.

‘Zie je wel, geen schrammetje. Het apparaat is prima, alleen je moet er eventjes aan wennen.’

De volgende dag hing er een groot plakkaat in de winkel van Jonas Slap.

Zelfscheerders kunnen hun haar hier *niet* laten knippen.

Wie zichzelf scheert moet zijn eigen haar ook maar knippen.

Wij scheren alleen hele gezichten.

Halve gezichten komen hier niet in aanmerking.

Aanbevelend: J. Slap

Vroeg vader 's avonds aan tafel:

'Ik zou wel eens willen weten hoe Jonas gewaar is geworden, dat Lowietje de helft van mijn gezicht heeft moeten scheren. Lowietje heeft me gezworen, dat hij er met niemand over zou spreken.'

Zei moeder:

'*Ik* heb er tegenover geen sterveling over gekikt.'

Voegde grootmoeder eraan toe:

'Jullie hoeft *mij* niet aan te kijken. *Ik* heb 't niemand verteld. Maar ik weet wél wie het aan Jonas heeft overgebriefd.'

'Wie dan?'

Zei grootmoeder vinnig:

'Meneer Scherpenzeel, natuurlijk meneer Scherpenzeel!'

‘Hoort Israël...’

Onze schoenmaker heette Maandag. Meneer Maandag! Bij zijn voor-naam werd hij nooit genoemd. Natuurlijk had hij er wel een. Dat zal wel een Poolse of Russische voornaam geweest zijn. Te moeilijk om uit te spreken. Maandag was trouwens ook niet zijn echte achternaam. Die klonk ongeveer als: Mozejekofski of Moskosofski.

Meneer Maandag was niet wat men een Nederlands staatsburger noemt. Toen hij zes jaren telde, waren zijn vader en moeder in Nederland gekomen. Uit Polen of Rusland. Daar tierde weer eens een pogrom met bloedige ijver. In die tijd noemde men zulke mensen nog niet vluchtelingen of ontheemden. De onverschilligen zeiden: landverhuizers. De joden in Amsterdam noemden hen: doortrekkenden. Bestemming: familieleden in Amerika. Maar Nederland was zo’n rustig land. En de zee was zo groot. En Amerika zo verschrikkelijk ver. De ouders van meneer Maandag zijn toen maar in Amsterdam gebleven; blijven hangen, heet dat.

Driehoog in de Manegestraat huurden ze een achterkamer. Omdat iedereen op hun uitheemse naam de tong verzwikte, lieten ze zich maar Maandag noemen. Voor het gemak. Waarom nu juist Maandag, en niet Dinsdag of Woensdag? Vermoedelijk was het juist op een maandag, dat naar een goede nieuwe naam werd gezocht. Nu, toen lag de oplossing voor de hand. Stel je voor, dat ze zich *Rothschild* hadden laten noemen.

In dat huis, in de Manegestraat dan, zijn ze gaan wonen. Een paar jaar later huurde vader Maandag er de voorkamer bij, met het alkoofje en de keuken. Het was een paleis, voor hun doen. Toen meneer Maandag, *onze* meneer Maandag, de schoenmaker, ging trouwen, stond de kelder van datzelfde huis toevallig leeg. Hij begon er een schoenmakerij; tot dusver was hij knecht geweest bij vreemden. De achterkamer van de kelder werd de huiskamer van het jonge paar, en er waren ook nog een paar hokjes en een rommelig schuurtje.

Jaren en jaren woonde meneer Maandag in die vochtige kelder. Als men hem vroeg:

'Waarom kijkt u niet uit naar een betere woning, meneer Maandag?' dan antwoordde hij:

'Als God zelf in de Manegestraat zou wonen, zouden de mensen nog zeggen: Waarom gaat u niet verhuizen?'

Hij was zeer aan de buurt gehecht. De meeste vluchtelingen uit Oost-Europa toonden voorkeur voor een woning in de Manegestraat. Vlakbij hadden ze hun eigen kleine synagoge gesticht, in de Nieuwe Kerkstraat, schuin ertegenover. De joden, die wél waren wat men Nederlandse staatsburgers noemt, spraken altijd van 'het Russensjoeltje in de Kerkstraat'. Ze keken, zonder dat ze het zelf goed wisten, eigenlijk een beetje uit de hoogte op de 'Russen' neer.

In het 'Russensjoeltje' kon men altijd wel een of twee joden aantreffen, wier familie van ouder op ouder in Nederland had gewoond. Ze bezochten het kleine kerkje echter niet zoals een vreemdeling in het buitenland bezienswaardigheden gaat zien. Er was iets anders, dat hen naar de Kerkstraat trok. Tijdens de dienst was het kleine huis des gebeds vervuld van een hartstochtelijke geloofsijver. De biddenden sloegen zich op de borst in een soort razernij van boetedoening en onderwerping. De melodieuze der gezangen waren vol wilde klanken. Het was de Amsterdammers te moede alsof ze iets hoorden en zagen, dat ze zich herinnerden zonder het te herkennen, iets van eeuwen geleden, toen hun eigen betovergrootvaders nog in kaftans liepen, met pijpenkrullen langs de slapen en mutsen van vossenbont op het hoofd.

Meneer Maandag! Die naam was natuurlijk een bron van een lange reeks grappen. Allemaal woordspelingen. De meest voor de hand liggende hoorde men, wanneer de schoenmaker aan de deur kwam vragen of er voor hem nog iets te repareren viel:

'Dag juffrouw... is er nog wat te zeggen voor de schoenmaker?'

'Dag meneer Maandag... waarom komt u nou vandaag, meneer Maandag. Vandaag is uw dag niet. Dat moet u toch weten, zou ik zo zeggen. U had gisteren moeten komen, vandaag is het dinsdag, meneer Maandag.'

Dan glimlachte meneer Maandag vergenoegd. Maar subtiële grapjes kon hij oprecht waarderen. Meneer Maandag verkocht loterijbriefjes. Meestal waren die briefjes twintigjes. Ik herinner me, dat meneer Maandag eens een keer geprobeerd heeft mijn vader een loterijbriefje aan te praten; maar hij had geen kans. Zei vader doodernstig:

'Ik speel deze keer niet in de loterij. U weet, ik speel altijd een twintig-

je, maar ik sla deze keer over. Ik vertrouw het niet. Het gaat er niet eerlijk toe.'

Begon meneer Maandag zijn pleidooi:

'Hoe kunt u nu zoiets zeggen...'

Hij aarzelde, want hij begreep niet goed wat vader eigenlijk bedoelde.

Keek vader hem verwijtend aan, dacht kwansuis ernstig na en zei:

'Ik zeg het u ronduit, ik vertrouw de boel niet. Er wordt geknoeid.'

'Hoezo? Hoezo vertrouwt u de boel niet? Alles is eerlijk als goud. Het is de staatsloterij, u speelt van de staat... van de staat.'

'En toch vertrouw ik het niet, *ze weten al van te voren wie de honderdduizend trekt*. De eerste klas moet nog beginnen, maar de naam van degenen, die de loterij trekt is nou al bekend. Dat kan toch geen eerlijk spel zijn.'

Nu was meneer Maandag er beslist van overtuigd, dat mijn vader aan verstandsverbijstering leed. Tegen zo'n man viel niet te redeneren. Maar het behoorde nu eenmaal bij onze schoenmaker, dat hij zich nooit op klanten kwaad maakte. Hij praatte hun niet naar de mond, maar hij weersprak hen nooit rechtuit. Hij boog mee, als een rietstengel, wanneer de storm eroverheen raast. Rustig en bedaard ging hij vader dus uitleggen, dat de staatsloterij niet zomaar een gewone loterij is. Alles werd door de politie gecontroleerd, en burgerweeskinderen trokken de lootjes.

'Hoe komt u er toch bij, dat de naam van de winnaar al bekend is?' vroeg hij ten laatste.

'Ik heb het gelezen.'

'Gelezen? *Wát* hebt u dan gelezen?'

'De naam van de man, die de loterij trekt. Die naam is al bekend.'

Riep meneer Maandag vertwijfeld:

'Waar hebt u dat dan gelezen?'

'Bij u in de werkplaats. U en niemand anders dan u, meneer Maandag, trekt de loterij. Er hangt voor uw kelderraam een bordje, waarop te lezen staat: *A. s. Maandag trekt de loterij.*'

Meneer Maandag kon de grap best waarderen. Hij heeft deze kapitaalvoor-de-gek-houderij tenminste aan al zijn klanten verder verteld. Het viel hem nooit moeilijk te lachen, wanneer hij zelf onderwerp van de grap was. Veel toespelingen op zijn naam verzoon hij zelf. Hij was een van die mensen, bij wie de oorspronkelijke humor vanzelf ontstaat.

Toch had hij niet het uiterlijk van een geestig man. Eigenlijk was hij een melancholisch mens. Om zijn mond lag de milde, ietwat droeve trek

van de wijsgeer, die de wereld heeft gezien, de mensen heeft begrepen en hun alles heeft vergeven. Wanneer men hem bijvoorbeeld vertelde, dat een of andere buurtgenoot een intens gemene streek had uitgehaald, zo infaam, dat iedereen er schande van sprak, dan placht meneer Maandag te mompelen:

'Nebbisj... niemand haalt een gemene streek uit voor zijn plezier.'

Zoveel vergevengedzindheid wordt nooit begrepen en zeker niet gewaardeerd. Vooral wanneer het duidelijk was, dat de boosdoener de gemene streek heus niet uit noodzaak, maar werkelijk uit snood en boosaardig plezier had bedreven.

Zei meneer Maandag:

'En als die man dan inderdaad voor zijn plezier slecht is, dan moet je dubbel medelijden met hem hebben. Nebbisj.'

Over de meeste anekdotes, die hij verzon en verder vertelde, lag een waas van droefgeestig medelijden. Hij lachte, omdat hij niet wilde huilen. Eén anekdote noemde hij zijn lievelingsverhaal:

'Er was eens een Poolse jood, en die zei: ik ben er trots op, dat ik een jood ben, want als ik er niet trots op was, dan was ik *toch* een jood... kan ik er toch beter trots op zijn.'

In zijn schatting was deze grap de essentie van alle moppen, die het onthouden waard waren. Vraagstukken, die andere mensen in heftige beroering brachten, konden hem slechts verleiden tot een van zijn stopwoorden:

'Mensen... Je moet niet meer van hen verwachten dan dat ze mensen zijn, en dat is niet zoveel.'

Of:

'Waarom maakt iemand zich druk? Over honderd jaar zijn we allemaal dood.'

Of:

'Als iemand hulp nodig heeft, ontdekt hij pas, dat hij alleen op de wereld is.'

Misschien had meneer Maandag die houding van een wijze grijsaard wel geërfd. Hij liet zich er graag op voorstaan, dat hij nog verre familie was van de Ba'al Shem, de Beheerser van de Naam, de legendarische joodse geleerde, die in het oosten van Europa als een profeet werd geëerd. In het kleine kerkje in de Kerkstraat kende men die familiebetrekking. Wanneer meneer Maandag binnenkwam, ging er een bijna onhoorbaar gefluister door de rijen der biddende mannen. Hij was immers

een straaltje van het grote licht. Een tikje hoogmoedig was meneer Maandag dan wel, maar groter zonden worden vergeven, gelukkig maar, en tegenover dat kleine beetje ijdelheid stonden in het eeuwige Boek des Levens vele debetposten.

Wie hem op een werkdag in het voorhuis van zijn keldertje zag zitten, kon kwalijk vermoeden wat een wonderlijke persoonlijkheid onze schoenmaker bezat. Zijn hoofd was altijd met een donker kapje bedekt; hij was immers een innig vroom man. Op de werktafel voor hem stond een olielamp; die brandde de hele dag. Tussen dat licht en hem in, stond een grote glazen bol, die geheel met water was gevuld. Een ordinaal heette zo'n ding. Het deed dienst als lens en lichtversterker.

Meneer Maandag had een vrij druk beklante zaak; en hij reparaarde heus niet alleen schoenen van arme mensen. De Kerkstraat was in die jaren een gegoede buurt. Als iemand zei:

'Ik woon op 't Veld' (zo heet de straat in de volksmond), dan stond dat ongeveer gelijk aan de mededeling tegenwoordig:

'Ik heb een middenstandswoning.'

Van zijn verdienste had meneer Maandag zonder veel moeite kunnen rondkomen, indien hij slechts een gewoon mens geweest ware. In werkelijkheid was onze schoenmaker een vat vol tegenstrijdigheden en innerlijke twijfel; een rusteloze zoeker en tegelijkertijd een mijmerende dromer. De gecompliceerdheid van zijn wezen begon men pas te vermoeden, wanneer men in de donkere achterkamer de twee boekenkasten nader bekeek. In het ene stond uitsluitend judaica. Gebedenboeken. Commentaren, door vrome mannen geschreven. Er was één stoffige foliant, waarop hij ongemeen trots was, zó zeldzaam was dat boek.

Zei hij:

'Ik mis liever een arm dan dat ik dat boek verlies.'

Hij beweerde, dat een exemplaar ervan zelfs in de beroemde Strachun-bibliotheek in Wilna niet voorradig was.

In het andere boekenkastje vond men slechts natuurwetenschappelijke werken. Maar de keuze van die werken scheen door een middeleeuwse alchemist te zijn geschied. Allemaal stokoude folianten. *De Natuurkundige Lessen van de Abt Nollet*, en *Over de Gedragingen van Kwikzilver bij Volle Maan*, of: *De Magneetsteen en de Schorpioen, Verhandeling over Werkuigen, die geen Voortbeweging behoeven*. Boeken van ietwat jonger datum stonden niet in dat kastje. Meneer Maandags belangstelling voor de natuurwetenschappen was nogal uit de tijd. Als onderzoeker leefde hij minstens driehonderd jaar te laat. Het doel van zijn studie mocht ook

niet bepaald modern heten. Hij zocht naar het perpetuum mobile. In een rommelig loodsje achter het keldertje lagen de overblijfselen van geknutselde werktuigjes. Op de planken stonden jampotten, grijs van het stof. Geheimzinnige poeders en mengsels zaten er nog in. De werkplaats van een alchemist. Die rommel stamde uit de tijd, toen meneer Maandag meende, dat het onvindbare langs de weg der proefondervindelijkheid te vinden was. Maar van die dwaling was hij radicaal genezen, toen hij met zijn geknoei het huis bijna in de lucht had doen vliegen. Hij experimenteerde nu niet meer. Hij zocht naar het perpetuum mobile uitsluitend langs theoretische weg. Eerst de studie; de praktijk moest maar even wachten. Zijn avonduren verdeelde hij tussen de Talmud en de lessen van de abt Nollet.

Nieuwerwetse mensen zouden door zodanige tweeslachtigheid in hun zielkundige bouw aan rusteloosheid ten prooi raken. Meneer Maandag wist niet wat een nerveuze maagzweer was. Ergens had hij de synthese van die twee boekenkastjes gevonden. Hij bleef er sereen bij; dat is het woord: *sereen!*

Niets kon hem in zijn zielsrust storen, studie noch huiselijke zorgen. En zorgen had hij werkelijk te veel. Hij had een moeilijk huiselijk leven. Alles scheen hem in zijn gezin tegen te lopen. Eén kind had hij, een jongen. Elkan heette het schaap. De geboorte was een gevecht met de dood. De vrouw is nooit meer gezond geworden. Helemaal verlamd was ze niet, maar één arm weigerde dienst, en ze klaagde altijd over waterzucht, die haar benen en voeten deed zwellen tot ze gestopte worsten leken. Elkan was een achterlijk joggie. Hij zat meestal in een hoekje van de werkplaats; kwijl liep hem langs de mond en praten kon hij nauwelijks. Toen hij dertien jaar werd, gedroeg hij zich nog als een kind van drie.

Er was nog een jongen bij meneer Maandag in huis: David. Die wist niet beter of hij was ook een zoon. Maar in werkelijkheid was David een kind van een schoonzuster van meneer Maandag, een zuster van zijn vrouw. David was een weesjongen. Natuurlijk had hij indertijd naar het weeshuis kunnen gaan, maar dat wilde meneer Maandag niet toestaan.

'Elk kind moet een vader en een moeder hebben, anders mist hij iets tot aan zijn dood toe, en het ergste is, dat hij niet eens weet *wát* hij mist.'

Daarom had hij David, die toen amper twee jaar oud was, in huis genomen, en daarom ook had hij altijd voor hem verzwegen, dat hij eigenlijk maar een aangenomen zoon was. David noemde meneer Maandag en zijn vrouw: vader en moeder.

Hij bracht het kind fatsoenlijk groot. David ging naar school en toonde zich een uitermate intelligente leerling. Altijd de eerste van de klas. Toen hij zijn loffelijk ontslag had gekregen, vond de hoofdonderwijzer, dat hij naar de HBS moest. Hij kwam zelf naar de Manegestraat om het te bepleiten.

‘Meneer Maandag, het zou jammer zijn, wanneer David niet kon dóórleren. Die jongen heeft een studiekop. Ik denk, dat hij dat van zijn vader geërfd heeft.’

‘Ja,’ zei meneer Maandag, en hij glimlachte mild. De hoofdonderwijzer dacht, dat hij zich geveleid voelde.

‘David wil dokter worden.’

Zei meneer Maandag:

‘Ik ben een arm man, het gaat niet alleen om de kosten van de studie, maar mensen zoals ik kijken altijd uit naar de dag, waarop de kinderen met geld naar huis zullen komen.’

‘Er is misschien een studiebeurs te krijgen, maar dan zult u het heel wat jaren zonder kostgeld van David moeten stellen. Enne... zo’n jongen moet gekleed worden en zo; dát komt niet van de studiebeurs.’

David studeerde flink. Maar geld dat die studiebeurs aan meneer Maandag kostte.

Om er iets bij te verdienen, creëerde meneer Maandag toen een nieuwe nevenfunctie. Hij was namelijk meer dan een verzinner en verteller van anekdotes; meer ook dan een man van het Wijze Boek; meer ten slotte dan een beoefenaar der natuurwetenschappen. Meneer Maandag maakte ook gedichten! Zijn kennis van het Nederlands was echter beperkt; hij sprak een mengelmoes van talen en dialecten. Zijn rijmsels behandelden onderwerpen van zeer wereldse en altijd vermakelijke aard. De rijmelarijtjes waren veelal liedjes. Ze waren vervuld van een boertigheid, waarvoor François Rabelais zich niet zou hebben geschaamd. Trouwens, meneer Maandag geneerde zich er ook niet voor. In de omgang was hij een zeer bedeesd, ja bijna kuis manneke. Maar in zijn rijmen placht hij de dingen des levens bij de volle naam te noemen. Aanvankelijk schijnt hij die liedjes puur voor zijn eigen genoegen te hebben verzonnen.

‘Ze vallen me in, als ik op de maat van mijn hamer zit te neuriën en de woorden komen helemaal vanzelf.’

Gaandeweg waren zijn klanten aan de weet gekomen, dat die meneer Maandag zulke lollige deuntjes kon zingen. Voortaan moest hij eerst een

nummertje liedjes weggeven, voordat hij schoenen ter reparatie meekreeg. Spoedig was het zo, dat de mensen blij waren, wanneer hij kwam om werk te halen of te brengen. Hij bracht de gezelligheid mee. De Zingende Maandag.

Er was een schoon lied, waarin verteld werd van een man, die werkloos was, terwijl zijn vrouw elk ogenblik de geboorte van een kind verwachtte. En ze had zo'n razende trek in gebraden gans, dat zwangere mens. Nu weet iedereen, dat men een vrouw, die hoog in de maanden is, niets mag weigeren van het voedsel, dat ze graag wil eten. Dat kan haar hinderen; zo iets kan op het kind slaan. Die werkloze man wist dat ook en daarom was hij juist zo radeloos. Want hij wilde zijn vrouw toch zo graag op gebraden gans trakteren en hij bezat geen rode duit. Enfin, die man is de straat opgelopen, totdat hij voor de kelder van de poelier stond. Daar hingen de gevilde ganzen aan lange stokken, naast elkander, wel twintig. Met verlangende blikken keek de man ernaar. En in het korte ogenblik, dat de poelier zich even omdraaide, greep de man zo'n gans, gaf er een ruk aan, en *trok het beest van de lat af!* Stopte het onder zijn jas en rende naar huis.

Zei hij tegen zijn vrouw:

'Hier heb je je gans.'

Maar toen begonnen de rampen pas goed. Want de vrouw wilde beslissen weten hoe haar man aan een gans had kunnen komen. Geld had hij niet. Had hij het beest misschien gestolen? Ze wond zich ontzettend op. Iedereen weet, dat opwinding een vrouw, die hoog in de maanden is, kan hinderen. Ook dat kan op het kind slaan. Als de politie zou komen om hem te halen, wat moest ze dan doen? Alleen en onverzorgd zou ze achterblijven en het kind zou een vader krijgen, die in de gevangenis zat, het kind van een dief. Zo jammerde die vrouw. Zei die man ten einde raad:

'Nou, als je het dan beslist wilt weten... *ik heb die gans getrokken.*'

En de vrouw dacht, dat hij het beest *bij een verloting* had getrokken, en ze had er natuurlijk geen idee van, dat hij bedoelde: *van de stok getrokken!*

Erg leuk liedje was het, een tikje zwaarmoedig ondanks de pret. Het verhaaltje zelf is stokoud, geloof ik. Maar meneer Maandag had er een bijzondere wending aan gegeven. Want, zo zong hij verder, in dat huisgezins van die doodarme mensen hadden ze nog nooit kip of gans gegeten.

Eet een arm mens eens gans,

Dan is 't een oude wet:

Dan was óf de gans niet erg gezond
Of een mens ligt ziek in bed.

In hun onwetendheid hebben die twee mensen de gestolen gans met huid en haar in de pan gestopt. Ze wisten niet, dat zo'n dier eerst moest worden opengesneden en dat de ingewanden eruit moeten. Blij en vol spanning zetten ze zich aan tafel voor het ongewone, het kostelijke. En dan kwam het boertige refrein:

En de gans, die kwam op tafel
En raad eens hoe hij stond,
De ingewanden hingen eruit
En hij stonk nog naar de stront.

Meneer Maandags wonderbaarlijk talent voor woordspelingen trad juist aan de dag, omdat zijn woordenschat zo beperkt was. Binnen die kleine ruimte verrichtte hij wonderen van klankacrobatiek. Hij schijnt eens een keer een reisje naar Parijs te hebben gemaakt, of het verhaal van zo'n reisje van iemand anders te hebben gehoord. In elk geval, hij had een schoon lied gedicht, waarin de stadsgezichten van Parijs werden bezongen. Dat begon zo:

In Parijs
Maakten ze me heel wat wijs,
Daar heb je bijvoorbeeld de meissies,
Die zijn er gekleed op hun Parijsies.

Nu sprak meneer Maandag het woord 'Parijsies' uit met een zeer slappe p-klank, en met een lichte verdraaiing van de medeklinkers, zodat het klonk als de min of meer verbasterde vorm van het Hebreeuwse woord voor Genesis, Bereisjies. Eigenlijk zong hij dus: 'In Parijs gaan de meisjes gekleed als in Genesis.' Het is een woordspeling, die men moet horen, en ik vind het zonde en jammer, dat ik zo'n subtiële mop met zoveel woorden moet uitleggen. Zijn klanten hadden die verklaring niet nodig. Die snapten de mop in de fractie van een seconde.

Er was een ander lied, dat zeker meer dan dertig coupletten telde. Het verhaalde de wederwaardigheden van een goedaardige zot, die het eeuwige ruziemaken en oorlogvoeren in de wereld beu was, en uittoog om

overal vrede te stichten. Maar waar hij kwam maakte hij door zijn bemiddeling de ruzie alleen maar groter. Het refrein van het lied verhaalde van 's mans leus:

En sjolem moet er wezen
En sjolem moet er zijn.
Want hot de welt ka sjolem (heeft de wereld geen vrede)
Waar blijft dan alle gijn?

Geld ging meneer Maandag met zijn dichtkunst verdienen, toen de klanten hem opdrachten verstrekten tot het dichten van feestcantates voor bruiloften en partijen. Eigenlijk was het maken van deze rijmkronieken het werk van professionele dansmeesters zoals Berie Biet; die moesten ervan leven. Maar David moest ervan studeren, en dus kondigde meneer Maandag overal aan:

'Ik houd me beleefd doch dringend aangerecommandeerd voor het maken van gedichten voor begrafenissen, bruiloften, partijen en andere besnijdenissen. Zilveren bruiloften half geld.'

De opdrachtgevers kwamen 's avonds in het achterkamertje van de kelder en vertelden aan meneer Maandag 'de gegevens'. Hij luisterde. Aantekeningen maakte hij nooit; zijn geheugen was goed. Prompt op tijd werd de feestcantate bij de besteller afgeleverd. Vol met spelfouten, maar alle gegevens waren erin verwerkt. Het rijmsel kon nu en dan gezongen worden ook, op de bekende wijs van een of andere opera.

We zijn hier allemaal bij elkaar
Met kersausemangelen en chocola
Vijgen en dalen (= dadels) u ziet ze wel,
Want bergen en dalen ontmoeten elkander niet
Maar vijgen en dalen wel.
Jacob, de bruidegom, hij zit te zweten
Want hij is benauwd, dat men gauw, zonder hij het merkt,
zijn portie op zal eten.
Wees maar niet bang, mijn Jacob Druif,
Als 't eten op is, bestellen we nieuw bij Snuif.

En dat kon zo een halfuur lang doorgaan; afgewisseld met refreinen en recitatieven. Totdat het slot kwam:

Nu we aan het einde zijn
 Zing ik nog één keer mijn refrein
 Leef lang en gelukkig saâm
 Kom altijd gezond in de kraam.
 Een wens wil ik u nog geven
 Een wens, ja voor heel uw leven,
 Wij bidden en wij beven
 Dat u de trouwdag van al uw kinderen, kleinkinderen en
 achterkleinkinderen mag beleven.

Het kwam nogal eens voor, dat een of andere opdrachtgever van meneer Maandag verlangde, dat hij politieke toespelingen in zijn gerijmel zou verwerken. Meestal waren het bedekte verwijten, dat de bruidegom het oor te veel liet hangen naar de socialisten en zijn godsdienstige plichten minder nauwgezet nakwam. De rijmer maakte tegen politiek in de kunst nooit bezwaren. Van l'art pour l'art had hij nooit gehoord. De feestcantates waren slechts voor zijn verantwoordelijkheid, zolang de vorm in het geding was, maar voor de feitelijke toespelingen en steken onder water, moest men niet bij hém zijn. Deze scheiding van verantwoordelijkheden vrijwaarde meneer Maandag in de eerste plaats voor verwijten achteraf, wanneer de toegezongene zijn schoenmakerij met de klandizie ging vereren; en verder sloot hij aldus de mogelijkheid van een gewetensconflict voor zichzelf welbewust uit. Want meneer Maandag was zelf socialist. Een raar soort socialist was hij. Hij behoorde tot de Poolse *Bund*, een politieke organisatie van het Poolse getto, in Marxisme gekonfijt. Meneer Maandag sympathiseerde met een stroming in de Bund, die zeer weinig tot zionistische denkbeelden geneigd was. Hij ontving wekelijks een klein krantje, Jiddische tekst in Hebreeuwse karakters gedrukt, het orgaan van de Bund; het krantje kwam uit Lodz. Ofschoon hij van zijn zesde jaar in Nederland had gewoond, richtte zijn politieke belangstelling zich vooral op de vraagstukken die de Bund beïnvloedden. Daarover praatte hij met zijn burens in de Manegestraat. Zijn voorgeslacht was uit Palestina gekomen; het werd ontworteld en beëindigd na een lange zwerftocht in Polen. In het getto schoot het nieuwe wortels. De pogrom brak los, opnieuw werden wortels uit de grond gerukt, en nu meneer Maandag in Nederland zat, voelde hij zich dubbel ontworteld.

Maar zijn gedachten gingen uit naar de laatste pleisterplaats, niet naar de thuishaven. De joden in Polen moesten als minderheid bij wet

en verordening worden erkend, met alle rechten en alle plichten. Ja, ook plichten. De Bund wilde Polen tot een socialistisch vaderland maken, ook voor de Poolse joden.

Meneer Maandag heeft me deze staatkundige denkbeelden vele malen uitgelegd. Veel tegenargumenten kon ik niet te berde brengen, want, eenmaal op zijn stokpaardje, liet hij me niet aan het woord komen, maar hij heeft me nooit kunnen overtuigen. Toen verscheen, in de dertiger jaren, in een Frans dagblad een grote reportage van Albert Londres, die een reis door Oost-Europa had gemaakt en bijzonderlijk de toestand van de joden had beschreven. Ik vertelde meneer Maandag iets uit deze artikelen. Toen de reportage later in boekvorm verscheen, en er ook een Nederlandse vertaling uitkwam, *De wandelende jood is thuis!*, heb ik een exemplaar aan de schoenmaker ter lezing gegeven. Hij las het met een kritisch oog, ofschoon hij sinds zijn zesde levensjaar nooit een voet in het oosten van Europa had gezet. Maar zo innig was zijn geestelijk contact, dat hij met werkelijke kennis van zaken het geschrevene aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Zijn eindoordeel luidde:

‘Die man heeft een hart, maar hij kan niet in het hoofd van een Poolse jood kruipen. Hij heeft alles gezien en alles eerlijk verteld, maar begrepen heeft hij niets. *Je moet er zelf heengaan. Dan zul je zien, dat ik gelijk heb.*’

Zo dank ik aan onze schoenmaker het denkbeeld van een journalistieke onderzoekingsstocht in Oost-Europa, waartoe *Het Volk* me in 1932 in de gelegenheid stelde. Meneer Maandag gaf me introducties mee voor mensen, die hij nooit had ontmoet en die hij alleen maar kende, omdat hun namen en adressen stonden in het krantje, dat hij elke week uit Lodz ontving. Hij stopte me ook een papiertje in de hand, waarop hij met Hebreeuwse karakters de naam had geschreven van het zeldzame boekwerk in het kastje met de judaica.

‘Als je in Wilna mocht komen, vraag dan in de Straschun-bibliotheek of ze er een exemplaar van hebben.’

Niet alleen omdat meneer Maandag het mij gevraagd had, bezocht ik in Wilna de Straschun-bibliotheek. In een straatje achteraf, geleund tegen de muur van de eeuwenoude synagoge, vond ik de twee kleine vertrekjes, waar in een rommelige wrakke kast de handschriften werden bewaard van de Goan, de grote geleerde – handschriften waarvoor beoemde verzamelaars miljoenen hadden geboden. Maar Wilna was de stad van het Boek, en de joden zijn het volk van het Boek. Ze verkochten

die beroemde werken niet. Dr. Rubenstein, de bibliothecaris, toonde ik het papiertje, dat meneer Maandag mij had meegegeven.

‘Ik wilde u vragen... heeft u dit boek in de kast?’

‘Nee, dát bezitten we niet... helaas niet. U komt toch uit Holland, nietwaar... in Amsterdam bevindt zich een exemplaar.’ En hij noemde me de naam van iemand in Holland: ene Mozejekofski of Moskosofski of Mousjekofski of iets. Kortom, meneer Maandag. Die schoenmaker van ons bleek toch een ijdelers mens dan ik tot dusver had vermoed.

Van Polen trok ik door Podz Karpatho Rusz, Karpatenrusland, dat nu eens Russisch, dan weer Tsjechisch en, ik geloof, nu weer Russisch is. En ik reisde door Roemenië, door de Boekowina weer terug naar het noorden en langs een omweg naar Munkascevo in Podz Karpatho Rusz.

Ik leerde een wereld kennen, waarvan ik het bestaan flauwtjes had vermoed. Het was geen prettige wereld. Armoede, uitbuiting, wanbegrip, gruwelijk bijgeloof, ontarding, achterlijkheid en vooroordeel waren de bolwerken, waartegen de zionisten storm liepen. Palestina was meer dan een begrip. Meer dan de uitdrukking van een eeuwenoud verlangen naar het land, waarmee men zich door mystieke banden verenigd wist. Het was de nieuwe tijd, die wilde triomferen.

Tot dusver had ik gedacht, dat meneer Maandag een zeldzaam mensentype vertegenwoordigde. Een zonderlinge man, en éénling. Maar Oost-Europa krioelde van mannen en jongens, die op hem geleken. Soms naar het uiterlijk, altijd naar het innerlijk. Hun geest leefde in de Middeleeuwen. Te midden van zwarte ellende waren ze dromers en zoekers, peinzers en wijsgeren. Dualistische karakters. Tegelijkertijd vervuld van milde minachting voor aardse bekommernissen, en voortgezweept door felle begeerte naar een kruimeltje meer dan hun buurman van de kleine maatschappelijke koek. Mannen van het Boek en terzelfder tijd mannen van de kleine handelsgeest, die verdienen wilden met alle middelen, ook de sluwste.

Toen ik, van die journalistieke reis terug in Nederland, mijn ervaringen op schrift stelde, zei meneer Maandag, dat ook ik het oosten had gezien met de ogen van de westerling. Binnen de vierkante kilometer van het getto in Warschau bloeide de romantiek, ja de kunst. Wist ik dat niet? In de beslotenheid der ommuring kon men ook de vertrouwde warmte vinden van een eigen omgeving, van veiligheid tegen onbekende en daardoor ongewenste invloeden. Het was niet allemaal zwart-in-zwart.

Die artikelen zijn later in een boekje gebundeld, dat ik de titel gaf *Joden in nood**.

Op een avond wandelde ik naar de Manegestraat om meneer Maandag een geschenkexemplaar aan te bieden. Per saldo was het toch ook wel een beetje *zijn* denkbeeld geweest, nietwaar? Hij bekeek de omslag. Las de titel en zei peinzend:

'Ik denk dat je een verkeerde keuze hebt gedaan. *Joden in nood*? Nee, dat is niet de juiste titel.'

'Wat had ik er volgens uw idee dan op moeten zetten?'

Hij dacht even na en zei langzaam:

'Hier kunt u lezen wat het getto aan de joden heeft misdreven.'

De jaren vergleden. Het werd 10 mei 1940. De gruwelen van de middel-eeuwse Zwarte Dood waren kinderspel vergeleken bij de genoegens der Duitsers, dat volk van dichters, denkers, dieven en doodslagers.

Toen de blonde gorilla's meneer Maandag en zijn achterlijk zoontje en zijn zieke vrouw en David kwamen halen, David, die pas dokter was geworden – toen heeft meneer Maandag de ingang van zijn kelderwoning verschanst. Op zijn primitieve manier. De stoffige jampotjes met de wonderlijke brouwsels heeft hij uit het loodsje gehaald, en hij sloeg bleekpoeder in. Kilo's bleekpoeder en vele flessen zoutzuur. Bleekpoeder in zinken emmers in het portaal en de flessen met zoutzuur ernaast. Als de antisemieten zouden komen, zou hij de zoutzuur op de bleekpoeder gieten. Dan kwam er geen vijand door. Hij kon het weten; hij had immers de natuurwetenschappen bestudeerd en de kunsten der oude alchemisten. Hij zou vechten als een moderne Maccabeeër. Dat was nu de synthese van de Talmud en de lessen van de abt Nolle in de praktijk.

De gorilla's schopten de emmers om. Ze hebben nooit geweten, dat zij aan de dood door vergiftiging met chloorgas zijn ontkomen. Ze sleepen het gezin de straat op. Meneer Maandag verzette zich. Hij werd neergeschoten.

'Hooft Israël...'

En hoe verging het de honderdduizenden, zoals hij, in Bedzyn, Lodz, Lwow, Krakau en in Warschau?

Mensen in de hele wereld, niet alleen de joden, kennen de heldensa-

* *Joden in nood*, verschenen bij de N.V. Arbeiderspers in Amsterdam 1932

ge. De opstand in het getto van Warschau: een modern leger tegen de honderdvijftigduizend weerlozen, die over waren gebleven. Tanks tegen stokken en messen. Machinegeweren tegen kleermakers, schoenmakers, glazenmakers en kooplieden. Veel had het getto aan die honderduizenden misdreven, maar hun moed had het niet kunnen breken. In het grote uur vochten ze met nagels en klauwen tegen hun belagers. Lang heeft de opstand geduurd. Mannen, vrouwen, kinderen en grijsaards streden tot hun laatste ademtocht. Niemand hoopte; niemand vroeg genade. Maccabi was opgestaan en Bar Kochba en zij vochten de goede strijd.

‘Hoort Israël...’

‘Lezen en schrijven kun je leren, maar verstand kun je alleen maar hebben’

Wanneer ik een foto zie van mevrouw Esther de Boer-Van Rijk, de toneelspeelster, kost het me weinig moeite me voor te stellen, dat het een portret van grootmoeder Gitele is. Ze hadden voor een tweeling kunnen doorgaan. Tenminste naar het uiterlijk. Grootmoeder had misschien niet meer dan een tikkeltje aanleg voor het toneel.

‘Als je met de mensen goed wil omgaan, moet je goed komedie spelen,’ beweerde ze.

Maar een beroemdheid in die kunst zou ze beslist nooit zijn geworden. En over het vermogen gesproken, goed met mensen om te gaan nou, dat haperde ook wel eens een keertje.

Aan de andere kant weet ik niet of Esther de Boer-Van Rijk met een kar sinaasappelen het brood voor zichzelf en vijf bloedjes van kinderen had kunnen verdienen. Dat kon grootmoeder Gitele nu juist wel. Je moest scherp zijn als een scheermes. Begerig naar elk half centje, dat je aan winst kon overhouden. En taai ook, om zo, bijna twintig jaar lang, door weer en wind de zware handkar te duwen langs straten en grachten, en steeds maar je roep tegen de huizen te laten opklimmen. Optimistisch moest je ook zijn om te geloven, dat de mensen uit hun warme huizen zouden komen, alleen maar om bij jou een paar appelen te kopen. Grootmoeder Gitele heeft haar vijf kinderen met ere grootgebracht, al hadden ze het natuurlijk menig keertje vrij krap. Trots dat ze er op was!

Snoefde ze:

‘Laten ze het een weduwwrouw maar eens nadoen.’

Van valse bescheidenheid heeft ze nooit veel last gehad.

Ze kwam uit een gezin van zeventien kinderen. Veertien daarvan waren gestorven voordat ze vijf jaar oud waren. Grootmoeder heeft die veertien broertjes en zusjes eigenlijk nooit gekend.

Zei ze:

‘We komen van een sterk geslacht. Mijn moeder is negenennegentig geworden. En als ze niet van de trap was gevallen, leefde ze nog.’

Als iemand haar dan herinnerde aan de veertien uit dat sterke geslacht, die toch blijkbaar niet zo stevig waren geweest, zei ze:

‘Nou ja, ziekten kunnen voorkomen.’

Om een antwoord was ze nooit verlegen. Het kwam altijd snel, en meestal was het raak. Soms kreeg je de indruk, dat ze meer waarde hechtte aan de snelheid dan aan de juistheid.

Bij ons thuis noemden we de mensen van grootmoeders generatie altijd: de ouwerwetse mensen van vroeger. Tussen haar generatie en die van haar kinderen viel een duidelijk onderscheid waar te nemen; een veel groter verschil dan er tegenwoordig tussen opeenvolgende geslachten voorkomt, hoe diep dat laatste dan ook moge zijn. De ouwerwetse mensen van vroeger leefden met de levenden. Ze waren allesbehalve wat men tegenwoordig ‘gespleten persoonlijkheden’ pleegt te noemen. De doden kregen de eerbewijzen en de hulde aan de nagedachtenis, die hun toekwam. Maar daarvoor waren vaste tijdstippen in het jaar. Eenmaal per jaar ging grootmoeder naar de oude joodse begraafplaats op Zeeburg. Dat was omstreeks het aanbreken van het joodse Nieuwe Jaar. Veel mensen gingen op die dag naar de oude graven. Omdat het er dan altijd zo druk was, noemde grootmoeder het de ‘Zeeburger Kermis’. Ik geloof niet, dat ze met die naam de betekenis van de bedevaart wilde verkleinen, laat staan bespotten. Maar ze kon nu eenmaal geen weerstand bieden aan de neiging om een persoon, een zaak, een situatie met één woord te chargeren. Anderen moesten echter niet proberen haar in het ootje te nemen. Toen mijn vader haar eens, een paar dagen voordat het weer ‘Zeeburger Kermis’ zou zijn, gekscherend ried:

‘Ga toch niet naar Zeeburg. Stuur liever een ansichtkaart, dat is net zo goed.’

...toen duurde het minstens drie weken, voordat ze weer vriendelijk tegen hem kon doen.

Zo’n tocht naar Zeeburg nam bijna de gehele dag in beslag. Ze nam brood mee; dat at ze ergens op. Met een kop koffie, tenminste, dat beveerde ze. Maar we koesterden het sterke vermoeden, dat het kopje koffie verzonnen was. Drie centen voor een kop heet vocht vond ze zonde en weggegooid geld. Ze was niet gierig, en ook niet zuinig in de gewone zin van het woord.

‘Ze zit niet op het geld, maar elke cent heeft voor haar de waarde van honderd gulden,’ zei moeder van haar.

Een keer heeft grootmoeder geprobeerd de tweemaal zes centen van

de tram ook nog uit te sparen. De halve buurt is er aan te pas gekomen om haar die avond te zoeken; tegen elf uur vonden ze haar ergens buiten de Muiderpoort. Aan dat avontuur werd ze liever niet herinnerd.

Als grootmoeder de 'Zeeburger Kermis' bezocht, kregen de bedelaars bij de ingang van het kerkhof trouw hun aalmoes van een halve stuiver per persoon; dat hoorde bij het eerbetoon aan de doden. En elk jaar kreeg de opzichter twee kwartjes voor het schoonhouden van de graven en voor de gebeden, die hij in de afgelopen maanden had gezegd.

Op Zeeburg had grootmoeder vele grafstenen te bezoeken. Natuurlijk die van haar eigen vader en moeder. En dan die van haar zuster Hanni, die, zevenenzestig jaar oud, was verbrand. Onvoorzichtig met vuur was die geweest; brandend als een fakkel was ze de straat opgelopen. Toen de rijwielbrancard bij het gasthuis op de Keizersgracht aankwam, was tante Hanni al dood. Een paar rijen verder stond de steen van Lemmi, haar broer. Die had graag een slokje gelust, en nog veel meer dan eentje. Hij dronk eigenlijk te veel slokjes. De dokter zei althans, dat Lemmi daaraan gestorven was. Toch is hij drieëntachtig geworden. Zeg nou niet, dat ze niet van een sterk geslacht kwam, grootmoeder Gitele.

De grafsteen van haar man zaliger sloeg ze nooit over, natuurlijk niet. Tweeëndertig jaar oud was Gitele, toen Meijer, haar man, 's avonds in een bar koude sneeuwbus de luiken voor de ramen had gedaan en een dubbele longontsteking had opgelopen. Met vijf kleine kinderen, de jongste anderhalf en de oudste amper acht, was ze blijven zitten. Ze heeft een week getreurd, in het openbaar. Toen heeft ze de kar met sinaasappelen opgenomen. Grootmoeder Gitele is zelf drieënnegentig jaar oud geworden. Zestig jaar lang is ze elke keer naar Zeeburg gegaan. En dan was er de stationschef in Haarlem. De lezer denkt, dat ik nu een vreemde gedachtesprong maak. Van de oude joodse begraafplaats op Zeeburg naar de stationschef in Haarlem; hoe komt Haman op het Paasfeest! Maar die sprong is zo zonderling niet. Een van onze kennissen had grootmoeder verteld, dat de chef van het spoorwegstation in Haarlem sprekend op haar overleden man geleek.

'Toen ik hem voor de eerste keer zag, dacht ik, dat de doden waren opgestaan, maar dat kan natuurlijk niet.'

Om dat verhaal is in de kring van de familie eerst hartelijk gelachen. Het werd langzamerhand een vaste vraag, wanneer die kennis op visite kwam.

Informeerde moeder:

‘Heb je m’n vader onlangs nog gezien?’

Iedereen deed alsof het een kapitale grap was. Maar ze kwamen er té dikwijls op terug. Dat deden ze nooit met een echte grap; een oude mop stond niet in hoog aanzien bij ons. Dat ging zo een hele tijd door, totdat grootmoeder op een avond zei, dat ze de volgende dag naar Haarlem zou gaan.

Ze liep naar het station. Stapte voor het eerst van haar leven in een stoomtrein, naar Haarlem.

Vertelde ze ’s avonds bij ons in de huiskamer:

‘Ik had die man zó willen aanspreken. Sprekend mijn man zaliger, zoals die eruit heeft gezien in het jaar van zijn dood.’

Iedereen in de huiskamer huiverde, toen ze dat zei. Alsof er nog iets in de kamer was. Iets, dat niemand kon zien, maar dat iedereen toch aanwezig wist.

Later vertelde ze ons, dat ze op het station in Haarlem op een bank was gaan zitten. Hoe lang ze daar heeft gezeten, wist ze niet, maar het moet uren en uren geweest zijn. En ze keek maar naar die stationschef. Sprekend haar man zaliger.

Sinds die dag ondernam ze behalve de jaarlijkse bedevaart naar Zeeburg, op ongeregelde tijdstippen een tocht naar Haarlem. Daar spaarde ze voor. Ze praatte er na die eerste keer nooit over. Maar iedereen in de familie wist het. Als ze, eens in de zoveel maanden, ’s morgens het zwarte kanten mutsje opzette in plaats van het katoenen kapje, dat ze op doordeweekse dagen placht te dragen, zeiden de familieleden tegen elkaar: ‘Vandaag is het weer kijkdag in Haarlem.’

Dat heeft zo jaren geduurd. Toen hielden de reizen naar Haarlem plotseling op. Moeder heeft haar eens naar de reden gevraagd.

Antwoordde grootmoeder:

‘Die man is niet meer op het station. Hij is plotseling gestorven. Longontsteking... óók longontsteking. Het is een Gods mirakel.’

Ze zei dat zo treurig, dat moeder er tranen van in de ogen kreeg.

Vertelde moeder ons later:

‘Alsof ze voor de tweede keer weduwe was geworden, van dezelfde man.’

Klagen of jammeren deed grootmoeder Gitele nooit. De ouwerwetse mensen van vroeger waren beslist niet in staat hun gedachten en gevoelens op enigszins ingewikkelde wijze tot uiting te brengen. Maar ze waren niet eenvoudig van geest. Ik heb gaandeweg leren begrijpen, dat die

jaarlijkse bedevaart naar Zeeburg, die wonderlijke reizen naar Haarlem, verweven waren met het onweegbare geloof, dat leven en dood niet gescheiden, maar twee zijden van hetzelfde ding zijn.

De buurt waar we woonden telde vele grootmoeders zoals grootmoeder Gitele. Allemaal hadden ze die neiging tot het mystieke. Bij de een was de aanleg wat sterker dan bij de ander. Misschien hielden ze over tot het bijgeloof. In de kern van hun innerlijk leven waren ze echter innig verbonden met het Ongeziene. Die verbondenheid was zo vanzelfsprekend, dat ze haar voor niemand wilden verbergen.

Kerks was grootmoeder beslist niet.

Zei ze:

‘Ik doe wel aan God, maar niet aan de sjoel.’

Vrouwen zoals zij gingen alleen maar naar de synagoge, wanneer ze een bevalling achter de rug hadden, wanneer een kleinzoon kerkelijk meerderjarig werd, of wanneer het huwelijk van een familielid ingezegend werd.

Maar haar kleinkinderen leerde ze:

‘Als je op straat een blaadje uit een gebedenboek vindt, mag je het niet weggooien. Dan moet je het naar de synagoge brengen. Weggooien is zonde voor God.’

Het naleven van de lang niet eenvoudige spijswetten, die de godsdienst voorschrijft, kostte haar niet de minste moeite. Geen normaal mens voelt het als een offer, wanneer hij geen verlangen koestert naar een schotel met hondenvlees, of mensenvlees. Varkensvlees eten stond voor grootmoeder Gitele gelijk met kannibalisme; de vergelijking deugt niet, ik weet het, maar ik kan het niet anders uitdrukken. Al die grootmoeders uit de buurt geloofden onvoorwaardelijk in een kracht, die iets met de Naam uitstaande had. Ja, Naam met een hoofdletter. Al haar oudste kleinzoons heetten daarom naar haar overleden man, Meijer. Wee, als een van haar kinderen, die uitbreiding van een jong gezin verwachtte, de eersteling een andere naam wilde geven.

‘Je mag van niemand een naam stelen. Dat brengt ongeluk aan,’ waarschuwde grootmoeder.

‘Ja maar, moeder... Meijer is zo’n ouderwetse naam... als ik het gezevende kind nu eens Max noem.’

Zei grootmoeder snibbig:

‘Het zal nog zover komen, dat ze in de synagoge spreken van de Vijf Boeken Max in plaats van de Vijf Boeken Mozes.’

Geen schoonzoon of schoondochter heeft zich aan de verplichting der naamgeving durven onttrekken.

Al haar kleinkinderen waren grootmoeder Gitele even lief. Maar de oudsten, de Meijers, hadden toch een streepje voor.

Spotte mijn vader:

‘Een streepje, één streepje? Zegt u maar gerust: een streep.’

Als het aan haar had gelegen had ze al haar kleinkinderen verwend, en alle eerstelingen grondig en voor hun gehele leven bedorven. In die genegenheid voor de eerstelingen waren ook weer graden; graden van anciënniteit.

De diepe kloof tussen de generatie van grootmoeder Gitele en die van haar kinderen, bleek nergens zo duidelijk als juist in de waardering van het mystieke. Zij spotte nooit werkelijk met het ongeziene. Haar kinderen huiverden en spotten tegelijkertijd.

Wees grootmoeder hen terecht:

‘Jullie gelooft niet, maar jullie bent bang. Geloof en vrees lijken soms op elkaar, maar het is niet hetzelfde. Als jullie eens had moeten meemaken, wat ik heb meegemaakt.’

Die laatste zin sloeg bijzonderlijk op een jonge man, met wie ze verkeer had gehad, voordat ze haar man zaliger had leren kennen. Dat moet een vreemde snuiter geweest zijn, zelfs als ik aanneem, dat grootmoeder hem gaandeweg eigenschappen is gaan toedichten, die hij nooit werkelijk heeft bezeten.

‘Hij was met de helm geboren.’

Ze kon zijn uiterlijk zeer beeldrijk beschrijven.

‘Mooi was hij beslist niet... nee, hij was geen beeld.’

Troostte vader haar:

‘Je hebt lelijke beelden ook.’

Beet ze terug:

‘Hou jij je mond, als er over mooi of lelijk gesproken wordt moeten schoonzons zwijgen. Nee, mooi was hij niet, maar hij had iets in zijn gezicht, waar je altijd naar moest kijken en tegelijkertijd wilde je hard van hem vandaan lopen. Hij was erg lang, en mager... hondenmager. En een spitse kin had hij en ogen, die elk ogenblik een andere kleur kregen, soms donker, soms licht. Aan elke kant van zijn neus had hij een wratje, precies in de hoekjes van zijn ogen.’

Ze zat boordevol met verhalen die ze weer van die jongen had gehoord. Hij kon zieke kinderen gezond bidden. Hoe? Hij nam de naam

van de kinderen af, en gaf ze een nieuwe. In de Naam huist de kracht. Soms school de kracht in de naam van de ouders. Dan gaf hij het zieke kind nieuwe ouders, nu ja, bij wijze van spreken dan altijd. Maar de kinderen werden beter en dat was de hoofdzaak, nietwaar? Van hem had ze geleerd vooroordelen te koesteren tegen bepaalde spijzen, handelingen of uitdrukkingen. Vooroordelen, die in onmiddellijke aanraking stonden met primitieve magie.

Die avond, toen tante Hanni brandend als een fakkel de straat was opgelopen, aten we kapucijners. En laten we nu ook kapucijners gegeten hebben, die avond toen haar broer Lemmi stierf. Sindsdien heeft nooit meer iemand in de familie kapucijners gegeten. Grootmoeder wilde het niet. Ze had een magisch vooroordeel tegen die spijs, een 'niegisj'. Niemand in de familie, die het Grote Geheim durfde tarten, dat misschien achter dat vooroordeel verscholen zat.

Die wijsheden had ze allemaal van die zonderlinge jongen geleerd. Tenminste dat beweerde ze. Maar alle grootmoeders in de buurt koesterden soortgelijke vooroordelen; en die hadden die jongen toch nooit gekend. In elk geval, na een paar maanden had grootmoeder Gitele de vriendschap met die jongen beëindigd. Soms was hij plotseling verdwenen, dagen lang. Als hij dan bij haar terugkwam, vertelde hij, dat hij onder de aarde was geweest, of onder water; en wat hij daar niet had gezien, te veel om na te vertellen.

Grinnikte vader:

'Mooi smoesje. Jammer, dat ik ook niet met de helm ben geboren. Had ik ook dagen lang van huis kunnen wegblijven.'

Maar van diezelfde jongen had ze ook geleerd hoe de toekomst te voorspellen, onfeilbaar. Met behulp van een gebedenboek en een sleutel. Ze deed het zeer ongaarne. Altijd moesten vele aarzelingen worden overwonnen.

'Het *mag* eigenlijk niet, behalve als het werkelijk gaat om leven en dood.'

Had grootmoeder Gitele besloten sleutel en gebedenboek te raadplegen, dan ging ze in een donkere hoek van het vertrek staan. Liefst achter een deur of zo. Ze bond een koord om het gebedenboek en door dat koord reeg ze een sleutel. De sleutel hield ze vast in de hand; het boek kon in de lus vrij ronddraaien. Dan prevelde ze allerlei onsamenvangende woorden, die zij alleen wist. En door de wijze, waarop het boek draaide, kon zij de dingen voorspellen, die op komst waren. Ik kan me geen

geval herinneren, waarin haar voorspellingen hebben gefaald. Wel herinner ik me, dat een van de schoondochters met grootmoeder hooggaande ruzie heeft gemaakt, omdat de oude vrouw geweigerd had voorspellingen te doen omtrent de kansen in de staatsloterij.

Klaagde die schoondochter:

‘Twintig jaar speel ik een briefje en altijd een niet. Als ik van te voren kon weten of ik een briefje moet kopen, ja of nee... dan konden we allemaal uit de zorg zijn.’

Maar grootmoeder zei:

‘Daar is het niet voor.’

‘*Wat* is waar niet voor?’

Zo begon de ruzie. Had grootmoeder op elk verwijt maar één antwoord:

‘Ik doe het niet, in der eeuwigheid niet.’

Wanneer ze eenmaal op zo vastbesloten toon iets had geweigerd, wist iedereen in de familie, dat geen sterveling haar tot andere gedachten kon brengen. Ze was koppig en onverzettelijk. Ze had een zeer persoonlijke manier om duidelijk te maken, dat ze boos op iemand was. Ze kon naar willekeur beschikken over wat ik een semi-zenuwtoeval zou willen noemen: ik weet, dat deze woorden wonderlijk klinken, maar ik zal proberen uit te leggen wat ik ermee bedoel.

Wanneer grootmoeder goed boos was, kon ze plotseling zeggen:

‘Ik gooi me in de zenuwen.’

...en dat deed ze dan ook werkelijk. Ze liet zich pardoes op de grond vallen en begon te gillen. Eerst volkomen verstandelijk, bewust en weloverwogen gillen. Maar na enkele seconden kregen die gillen als het ware een eigen beweegkracht. Ongeveer als iemand, die op een schommel klimt en zich eerst een paar zetjes geeft, en dan gaandeweg gaat de schommel vanzelf hoger, steeds hoger en hoger. Zo ging het ook met zo’n opzettelijk gemaakte zenuwtoeval. Het begon als komedie, maar het werd al spoedig een drama. Dan moesten er doeken in azijn en water gedrenkt worden en daarmee werden haar polsen en slapen gebet. Langzamerhand bedaarde het gegil en na een paar minuten was grootmoeder weer volkomen rustig. Haar boosheid was gewoonlijk dan meteen verdwenen.

Die zenuwtoevallen waren voor de familie, en vooral voor moeder, vrij lastig. Vooral toen grootmoeder Gitele bij ons kwam inwonen, nadat al haar kinderen goed en wel getrouwd waren. Als ze haar zin wilde

doorzetten en ze dreigde: 'Anders gooi ik me in de zenuwen,' won ze zonder moeite. En ze kon eigenwijs en eigenzinnig zijn. In onze huishouding had ze een aantal karweitjes voor zichzelf gereserveerd. Er waren bepaalde gerechten, die alleen door haar mochten worden klaargemaakt. Dat kon zij alleen, beweerde ze. Onzin, moeder kon het net zo goed, maar grootmoeder ontkende dat.

'Anders gooi ik me in de zenuwen...'

Uit.

Spiering bijvoorbeeld, gebakken spiering. Beweerde grootmoeder, dat er in de spieringen wurmen zitten, kleine witte wurmpjes. En dat ze die eruit moesten halen, voordat ze werden gebakken. Ze lustte wel gebakken spiering, geen gebakken wurmen. Of er werkelijk wurmen in een spiering zitten, waag ik te betwijfelen. De witte krinkeldingetjes in het vlees van de visjes, zo heeft een bioloog mij eens uitgelegd, zijn geen echte wurmen. Goed, bij ons thuis was iedereen ervan overtuigd, dat het wurmen zijn; afgelopen. Die wurmpjes moest je er met een fijne naald uitpeuteren, en daartoe moest men spierinkje voor spierinkje tegen het licht van een oliepitje houden.

Beweerde grootmoeder:

'Dan zie je die vieze wurmen zó zitten.'

Wurmen uithalen was *haarwerk*. Niemand dorst haar het alleenrecht op dat karwei te ontnemen. Maar over zenuwtoevallen gesproken, iedereen kreeg er de zenuwen van, als grootmoeder uren en uren midden in de huiskamer bij een olielampje met een naald zat te priegelen. Rauwe spiering bezit namelijk een zeer doordringend aroma, dat moeder het liefst tot de keuken beperkte.

Een ander privilege, dat grootmoeder zichzelf had toegekend was het doen van de grote was. Iedereen kent de traditionele manier van wassen. Het vuile wasgoed wordt eerst een uur of zes in een grote ketel op het gasstel gekookt; de geur van zeepsop verspreidt zich door de hele woning. Dan wordt het goed uit de ketel gehaald en in een tobbe met schoon water gezet om uit te soppen. Daarna gaat het uit die grote tobbe stuk voor stuk naar een kleine tobbe, die op een tafeltje of krukje is geplaatst. In die kleine tobbe zit warm zeepsop en het goed wordt op de zinken gerimpelde bovenkant van een wasbord schoongeboend. Vervolgens wordt het, met de hand, boven de gootsteen uitgewrongen, gedroogd en gestreken.

Alle karweitjes, die de grote was veroorzaakte, mocht mijn moeder

verrichten, behalve één: het boenen en schrobben op het wasbord in de kleine tobbe. Dat was grootmoeders karwei. Ze had het haar hele leven gedaan. Niemand kon het zo goed als zij; dat beweerde ze zelf. Dat voorrecht liet ze zich niet ontstrijden. Elke week begon op maandag een gesprek, ongeveer op dezelfde manier. Vroeg moeder:

‘Moet u nou morgen weer aan de wastobbe gaan staan?’

Antwoorde grootmoeder met een wedervraag:

‘Begin je weer?’

Dan zuchtte moeder, maar ze zei niets. Juist dat zwijgen prikkelde grootmoeder.

‘Waarom zucht je nou? Zeg liever, dat je het me verbiedt.’

‘U laat zich nogal wat verbieden.’

‘Moest er nog bijkomen, een kind, dat z’n moeder iets verbiedt. De omgekeerde wereld.’

Al had moeder zich dan duizendmaal voorgenomen niet kwaad te worden, die toon ergerde haar.

‘Als u honderd jaar oud bent, moet u nog als een kind behandeld worden, u wil nou eenmaal niet naar rede luisteren. Nou goed dan: ik verbied het u.’

Haalde grootmoeder minachtend de schouders op.

‘Elke week hoor ik hetzelfde: ik verbied het u... ik verbied het u. Zeg eens een keertje wat anders dan: ik verbied het u... Je wordt zo vervelend.’

Dan liep moeder de kamer uit; ze had de strijd verloren. Elke maandag verloor ze de strijd. Elke dinsdag stond grootmoeder aan de wastobbe, met een rood hoofd en opgestroopte mouwen. Ze boende niet, ze vocht met het wasgoed. Ze beukte en mepte het, alsof het een vijand was. En als het laatste hemd knock-out geslagen was, keek ze triomfantelijk rond. De grote was kon haar niet overwinnen, zij was nog altijd de sterkste.

Toen grootmoeder tegen de tachtig liep hebben vader en moeder besloten, dat het geploeter aan de wastobbe nu afgelopen moest zijn. Al moesten ze het ouwe mens ervandaan jagen. Natuurlijk verloren ze het. Grootmoeder stond om twee uur ’s nachts op, sloop naar de keuken. Deed de deur op de knip. En ging weer schrobben, zo onhoorbaar mogelijk.

Zei moeder later:

‘Ik schaam me dood voor de bureu. Wat moeten die wel denken, dat ik

een ouwe vrouw in het holst van de nacht aan de wastobbe laat staan.'

'De buren, de buren... laat die maar gluren... ze zullen het wel bezuren al duurt het uren. Dat rijmt ook nog! Heb je misschien liever dat ze in de buurt gaan rondvertellen, dat je linnengoed vergoort en versmeert?'

Die ene krachtige poging om haar desnoods bij de wastobbe vandaan te jagen, was de laatste, die ondernomen werd. Van toen af bleef grootmoeder onbetwist heerseres over de vuile was, de wastobbe, het wasbord en de zachte boender.

Maar nooit is mijn moeder heen gekomen over de vrees, dat de buren haar zouden verwijten, dat het ouwe mens op die hoge leeftijd nog zo moest ploeteren. De beduchtheid voor het oordeel van de buurt speelde een grote rol in moeders leven. Grootmoeder wist van die vrees nu en dan goed profijt te trekken. Meende ze soms reden te hebben tot werkelijke kwaadheid, dan at ze niet. Ze vastte dagen achtereen. En ze bleef van 's morgens vroeg tot 's avonds laat voor het huis op de stoep zitten. Als een verstotene, een bedelares, een melaatse. Alle buren zagen natuurlijk, dat ze daar zat, zolang het licht was; en zonder eten of drinken. Dan stierf moeder bijkans van schaamte. Maar op een of andere onnaspeurlijke wijze school juist dáár voor grootmoeder het zoet der wrake. De honger mocht aan haar ingewand knagen, wanneer de buren veronderstelden, dat haar dochter haar, haar bloedeigen moeder, liet doodhongereren, voelde ze zich pas voldaan. Grootmoeder Gitele was fanatiek, haar fanatisme overschreed verre de grenzen van haar eigen welbehagen. In haar karakteristieke vorm van wraakoefening had ze iets van de Japanners, die, naar men zegt, zelfmoord plegen op de stoep van hun vijand, teneinde hem zo tot schande te maken. Grootmoeder Gitele heeft het een keer bestaan veertien dagen zonder een kruimel brood of een spog water te blijven. Toen heeft mijn vader de dokter laten komen, en die heeft het stijfkoppige mens gedwongen om te eten. Ik geloof, dat ze zich had kunnen doodvasten, als ze gemeend had er een zeker doel mee te kunnen bereiken.

Maar met datzelfde fanatisme waakte ze over de leden van de familie. Als een stammoeder in de woestijn. Mochten er familieleden zijn, die haar gezag niet ernstig namen, zij voelde zich onbestreden het hoofd van de clan.

Verweet moeder haar eens:

'U geeft alleen maar iets om uw eigen familie. De kinderen van andere mensen kunnen wat u betreft gerust doodvallen.'

‘Laat iedereen voor zijn eigen familie zorgen, dan heb je werk genoeg.’

In elke familie valt wel eens iets voor, zeker als de meeste leden tot de smalle gemeente behoren en in handel of bedrijfje elkanders concurrenten zijn. Grootmoeder Gitele wierp zich bij alle twisten op als de rechtsprekende instantie. Diplomatie kende ze niet. Ze luisterde en sprak recht. Maar niet zonder aanzien des persoons, want door haar fanatisme had ze sterke sympathieën en nog sterkere antipathieën. Daarom was er altijd wel iemand in de familie, met wie ze op gespannen voet leefde. Buigen deed ze nooit. Tenslotte was *zij* de oudste, ieder ander moest de minste zijn en ongelijk bekennen. Zij kon wachten, al duurde het jaren. Maar wee de buitenstaander, die enig lid van de familie te na kwam. Dan waren alle familieveten vergeten. Dan vocht ze als een leeuw, en als ik zeg: vocht, dan bedoel ik dat woord in de letterlijke betekenis.

Grootmoeder Gitele kende het woord nederlaag niet; ze bezat geduld en daardoor de zekerheid van de overwinning. Ze had lezen noch schrijven geleerd. Haar woordenschat, beperkt, was een mengelmoes van Middelduitse dialecten en verbasterde Hebreeuwse woorden, met hier en daar, als een krent in de rijst, een enigszins zuiver Nederlandse uitdrukking. Veel hinder heeft zij van haar ongeletterdheid niet gehad.

Beweerde ze altijd:

‘Ik weet, dat een sinaasappel, die drie centen kost, niet voor vier duiten verkocht kan worden, en meer hoef ik niet te leren.’

Zei een van de kleinkinderen wel eens, dat het toch eeuwig zonde en jammer was, dat grootmoeder nooit had leren schrijven.

Proclameerde grootmoeder wijsgerig:

‘De geleerden benne de verkeerden en trouwens, lezen en schrijven kun je leren, maar verstand kun je alleen maar *hebben*.’

Het gemis aan kennis der schrifttekens voelde ze pas, toen haar ene dochter naar Londen verhuisde. Die schreef natuurlijk brieven naar Amsterdam, brieven, die grootmoeder niet kon lezen. Dat kon ze niet verkroppen, de oude vrouw, want in haar jaloerse liefde voor eigen kroost vermoedde ze, dat er meer in die brieven stond, dan men haar voorlas. Bovendien kon ze zelf geen antwoordbrieven schrijven.

Klaagde ze:

‘Ik voel me als een doofstomme.’

Ze liet zich de brieven telkens opnieuw voorlezen. Wee als haar wantrouwende geest vermoedde, dat er iets met de vorige voorlezing niet geheel overeenstemde. Ze moet een zeer sterk geheugen hebben gehad,

Valkenburgerstraat, 1927

Zwanenburgwal gezien naar Jodenbreestraat, 1932

Zondagsmarkt op Houtkopersburgwal (foto Van Dalsum)

want ze herinnerde zich letterlijk elk woord. Een paar maal kwamen de burens waarschuwen, dat grootmoeder bij hen was gekomen met brieven, die ze uit moeders kast had gehaald. Brieven uit Londen, natuurlijk. Of de burens die brieven nog even wilden voorlezen. Ze kon er niet genoeg van krijgen, beweerde ze. Maar de waarheid was, dat ze dacht zó moeder te kunnen controleren.

Kwam die ene brief uit Londen, waarin stond:

'En over vier maanden verwacht ik mijn tweede kind en ik heb het niet eerder willen schrijven, maar ik dacht, dat jullie het toch eindelijk eens moest weten.'

Sinds die brief was ontvangen, kende grootmoeder geen rust meer. Haar dochter zou een kind krijgen, en zij zou er niet bij zijn. Dat kon niet. Dat was nog nooit gebeurd. Bij alle bevallingen in de familie had ze de vroedvrouw geassisteerd; ja, de vroedvrouw liet haar roepen, als het weer zover was.

En nu zou haar dochter in een vreemd land, ver van familie en vrienden, in arbeid liggen en zij zou niet bij het bed staan om te zeggen wat er gedaan moest worden? Toen heeft grootmoeder Gitele het grote besluit van haar leven genomen: ze zou zelf naar Londen reizen. Haar spaarcentjes waren voldoende om de overtocht te betalen. Wie doet me wat?

Stelde mijn moeder onverbiddelijk de diagnose:

'U bent stapelgek. Een vrouw op uw leeftijd, een vrouw van over de zeventig... Ze moesten u opsluiten.'

Grootmoeder haalde de schouders op. Dat gebaar kenden we; dan viel er eenvoudig niet met haar te redeneren.

'Met zeven paarden hou je me nog niet hier.'

Moeder riep de hele familie bij elkaar. Grootmoeder zat als een koningin tussen haar hofhouding en luisterde. Iedereen sprak tegelijkertijd. Maar er was niemand, die het plan goedkeurde. Ze konden praten zoveel ze wilden, grootmoeder zei alleen maar:

'Ik ga toch, afgelopen is het.'

Een paar weken lang is ze de bezienswaardigheid van de buurt geweest. Als ze op straat liep, wezen de mensen elkander het oude vrouwtje aan:

'Die gaat alleen naar Londen... Over de zeventig is ze, en ze kan alleen maar een beetje Jiddisch spreken. Lezen en schrijven kan ze helemaal niet. Het is een schandaal, ze moesten de politie waarschuwen. Een familie die zoiets goedvindt is zelf rijp voor Meerenberg.'

Grootmoeder is alleen naar Londen gereisd. De hele familie heeft haar naar de trein gebracht. Alsof ze een klein kind was en niet een vrouw van tweeënzeventig. Ze had een rieten koffertje bij zich met wat kleren en wat broodjes en boterkoek. Dat was voedsel voor de reis, waarop ze kon leven, totdat ze eten zou krijgen, dat haar dochter zelf had klaargemaakt. Van vreemde keukens at zij niet. Ze is in de trein gestapt en ze is ook op de boot gekomen. Het was nog voor de Eerste Wereldoorlog en de mensen konden toen vrij gemakkelijk van het ene land naar het andere reizen. En zeeziek is ze niet geweest, ofschoon het vuil weer was. Ze vertelde ons later een mooi verhaal van een ontmoeting, die ze op de boot had gehad. In de kajuit zaten een paar mannen te kaarten. Die vroegen of ze geen zin had mee te doen. Amsterdammers waren het.

‘Toen heb ik gezegd: om vier redenen zal ik niet meedoen. Ten eerste heb ik geen geld... Toen zeiden die mannen: dan willen we die drie andere redenen niet eens meer weten. Ha, ha, ha... het waren natuurlijk oplichters,’ voegde zij eraan toe, voor het geval een van ons niet zo snugger was als zij.

Zo is ze in Harwich gekomen. De douane maakte het haar in het geheel niet lastig. Ik vermoed, dat die geen woord van haar wonderlijk taal-tje verstond. Ze is in Engeland in de trein gestapt en natuurlijk was er een misverstand, zodat in Londen niemand op Liverpoolstreet Station wachtte om haar af te halen. Daar stond ze, moederziel alleen in een wereldstad. Engels geld bezat ze niet. Ze had alleen een papiertje met het adres van haar dochter, ergens in Battersea South. Dat vodge papier had moeder haar op het laatste ogenblik nog in de handen gefrommeld. Wat een geluk! En behalve dat papiertje bezat ze haar pientere oogjes. Een bobby heeft het adres gelezen; die vriendelijke man heeft haar naar een bus gebracht. Uren heeft ze in die bus gezeten en ze reden maar, door straten, waar geen eind aan kwam. De conducteur heeft haar geen geld gevraagd; die heeft alleen maar gelachen.

‘Hij had natuurlijk nog nooit een jong meisje gezien,’ grinnikte ze, toen ze het ons later vertelde.

Eindelijk kwamen ze weer bij een halte; toen heeft die conducteur haar gewaarschuwd, dat ze er hier uit moest. Ze is uitgestapt. Een voorbijganger heeft ze het papiertje onder de neus gehouden; die man heeft haar naar het huis van haar dochter gebracht. Het was vlakbij.

‘Er was geen bel aan de deur te bekennen. Toen heb ik de knop omgedraaid, ben meteen naar de keuken doorgelopen en heb gezegd: daar zijn we weer.’

Intussen zat iedereen bij ons in de buurt in duizend doodsangsten, omdat het telegram er nog niet was met de mededeling dat grootmoeder veilig en wel was aangekomen.

Verdedigde ze zich later, toen we haar vertelden hoe bezorgd we geweest waren:

'Nou ja, jullie bent niks gewend. Jullie moet maar rekenen, als ze me 's nachts gappen, brengen ze me wel weer terug als ze me bij daglicht zien.'

Maar al stelde ze in haar verhalen die reis nog zo eenvoudig voor, die bescheidenheid was maar voorgewend. Zo ingetogen was ze werkelijk niet.

In werkelijkheid was ze er wat trots op, dat ze die reis in haar centje had gemaakt, dwars tegen de gehele familie in. Toen ze, bijna een jaar later, weer in de buurt terugkwam, heeft haar schoonzoon uit Londen haar voor alle zekerheid maar tot Amsterdam begeleid.

Protesteerde ze:

'Dwaasheid. Ik kan best alleen reizen. Zie je wel, dat een mens niet behoeft te kunnen lezen of schrijven.'

En ze heeft gedurende de verdere jaren van haar leven altijd met een verwijzing naar deze Londense reis beweerd, dat een mens het best buiten lezen en schrijven kan stellen. Ze voelde haar tocht als een triomf op al degenen, die wel geletterd waren. Maar haar grootste glorie kwam pas, toen ze longontsteking kreeg in dezelfde tijd, dat mijn moeder met een zware griep het bed moest houden. Grootmoeder was toen zesenzeventig jaar oud. De dokter keek erg bedenkelijk.

'Ik ben bang, dat het ouwe mens het niet ophaalt, ze is ijzersterk, dat is waar, maar een longontsteking op die leeftijd is vrijwel zonder hoop. In elk geval moet er een verpleegster komen. U ziek en uw moeder stervend, hier moet een dag- en nachtzuster bij.'

De verpleegster kwam. En grootmoeder *mocht* haar niet. Dat lag in het geheel niet aan de verpleegster. Grootmoeder heeft met dokters en medicijnen nooit goed overweg gekund. Als ze ziek was, en de dokter schreef geen medicijnen voor, mopperde ze:

'Daarvoor ben je nou in de ziekenbus, er kan nog niet eens een drankje vanaf.'

Schreef de dokter een drank voor, dan gebruikte ze er geen druppel van. Het flesje stond ongeopend in de hoek van de schoorsteen; en grootmoeder mopperde:

'Een drank heeft hij voorgeschreven. Voor wie? Voor de schoorsteen, die niet ziek is.'

Tegen de verpleegster mompde ze dag en nacht, ondanks de hoge koorts, die haar teisterde. Het mens kon nu eenmaal geen goed bij haar doen. En die verpleegster deed toch zo haar uiterste best. De goede ziel in het blauwwitte uniform sjouwde braaf van het ene ziekbed naar het andere, van moeder naar grootmoeder en weer terug. De dokter had moeder medicijnen voorgeschreven tegen de griep, poeders! Grootmoeder kreeg andere medicijnen, want zij had longontsteking. Ook poeders! *Andere* poeders, natuurlijk.

Had de dokter tegen de verpleegster gezegd:

‘En let goed op, dat u die pakjes met poeders niet verwisselt. Telkens als u medicijnen geeft, moet u eerst op het etiketje lezen voor wie ze zijn. Als het ouwe mens de verkeerde poeders inneemt, gaat ze onherroepelijk de pijp uit.’

Of de verpleegster door grootmoeders gemopper van de wijs werd gebracht, weet niemand. Maar in elk geval, ze vergiste zich met de poeders. En ze merkte het pas, toen het te laat was. Bleek als een dode bekende ze mijn vader haar fout.

Moeder kreeg de poeders, die voor grootmoeder bestemd waren, en herstelde van de griep, wat ze waarschijnlijk ook zou hebben gedaan zonder medicijnen. En grootmoeder kreeg de griepoeders van moeder, waar de dokter nog zo tegen gewaarschuwd had, en drie dagen later zat ze rechtop in bed en at met smaak een stuk heilbot. Binnen veertien dagen was ze hersteld. Ze is drieënnegentig jaar geworden. Niet één dag is ze meer ziek geweest.

Spotte ze:

‘Dat komt er nu van als je kunt lezen en schrijven. Als die verpleegster had gelezen wat er op het pakje poeders stond, had ze me natuurlijk de goede gegeven en dan was ik nu al dood... enne... die dokter kan me ook vertellen hoe laat het is.’

Ja, drieënnegentig is ze geworden, bijna even oud als haar moeder, die misschien nog zou leven, als ze niet van de trap was gevallen. En niet één dag is grootmoeder meer ziek geweest. Maar het laatste jaar was ze niet meer zo best ter been. Haar geest bleef volkomen helder. Ze zat bij ons thuis in de voorkamer voor het raam en keek naar kooplui, die ’s morgens op straat hun karren met negotie oplaadden. Als die kooplui ’s avonds terugkwamen en ze telden hoeveel appels ze overhadden, telde grootmoeder achter het venster mee, hardop:

‘Een, twee... en drie is vijf... en nog drie is acht...’

Zei ze na een poosje:

'Hij heeft vandaag tweehonderddertig appels verkocht. Ik heb vanmorgen ook meegeteld, toen hij de kar oplaadde.'

Men zegt, dat ze aan verval van krachten gestorven is, maar ik betwijfel dat. Ik geloof, dat ze niet langer wilde leven. In het ziekenhuis heb ik haar voor het laatst levend gezien. Ze lag alleen in een klein kamertje. Rustig en volkomen in vrede. Ze keek me met haar heldere grijze ogen aan. Haar mond zei:

'Ik ga dood. Ik zal blij zijn als ik kan uitrusten. Ik heb mijn negotie uitgevent. Nu ga ik mijn karretje naar huis rijden en dan heb ik gedaan wat ik doen moest.'

De verpleegster kwam binnen om wat bloemen op het tafeltje te schikken. Met haar stond grootmoeder op gespannen voet. Ze mocht nu eenmaal geen verpleegsters. Toen het meisje weer weg was, zei grootmoeder tegen me:

'Als ze me een daalder biedt, kan ze m'n ziekte overnemen. Geloof me, hij heeft me meer aan inkoop gekost.'

Toen sloot ze de ogen en was dood.

Ze stierf vóór 10 mei 1940 en ze heeft dus, gelukkig, een graf voor zich alleen, in Diemen.

‘Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn’

*Voor Ome Jan van Zutphen, die een wereld heeft zien geboren worden... en
vergaan.*

Mijn vader was diamantslijper en dus lid van de Bond. Bij ons thuis werd Henri Polak als een wonderrabijn vereerd. Hij was een voorbeeld in 't groot, dat iedereen probeerde na te volgen in het klein. Soms leidde die verering tot belachelijke na-aperij. Vader had een kennis, die lid van de Bondsraad was. Onder alle omstandigheden was die het met Henri eens, zo verknocht en roerend eens, dat hij de bijnaam had verworven: Sampie Homogeen. Maar hij vond het een erenaam. Hij imiteerde het uiterlijk van de bewonderde bondsvoorzitter. Hij kleepte zich, sprak en schraapte zijn keel als Henri. En ik geloof, dat hij het heimelijk als een eerbetoon aan zijn eigen adres en niet aan dat van Polak beschouwde, wanneer op de slijperij een van de bondsliederen werd gegalmd:

Henri Polak dat is mijn neef,
Op allebei mijn schoenen loop ik scheef;
Als Henri Polak mijn neef niet was
Hadden we geen cent in de weerstandskas.

De Bond deed zijn invloed ver buiten het vak gevoelen. En waarlijk niet alleen met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden. Hij was de grote verwekker van een onverzadigbare honger naar schone kunst en vooral: lectuur.

Lezen. Volwassenen ontdekten de wereld van het boek. Het socialisme werd in de joodse buurten verpersoonlijkt door een man op een fiets. Hij zal wel onder een andere naam bij het bevolkingsregister bekend zijn geweest, maar iedereen riep hem bij zijn bijnaam: Haringkoppie. Hij was de bode van de Diamantbewerkersbond; hij inde contributie voor de ziekenkas 'Helpt Elkander'; hij bezorgde *Het Weekblad*, *Het Jonge Leven*, het dagblad *Het Volk*, *De Notenkraker*. En bij hem kon men ook te-

recht voor toegangskarten voor een toneelvoorstelling, voor een concert van de 'Kleine Stem' of voor een uitvoering van het Madrigaalkoor van Sem Dresden. Haringkoppie was de levende schakel tussen organisatieleden en leden. Hem vroeg men uitleg, wanneer een bericht in de krant aan duidelijkheid te wensen overliet. Bij hem kwam men om raad en bijstand. Meestal wist hij onmiddellijk het antwoord. Maar als hij – zelfs *hij* – geen bescheid wist, dan zei hij:

'Ik zal het van de week vragen, bij Henri.'

... en dan kwam een week later het onfeilbare advies. Regelrecht van de berg Sinai.

Maar één ding kon Haringkoppie niet: boeken ruilen voor zijn klanten. Boeken ruilen in de Bondsbibliotheek in de Franse Laan. Dat moest iedereen zelf doen.

Op dinsdag- en donderdagavond stond er al om over zevenen een rijtje mensen te wachten op de hoge stoep van het Gebouw. Pas om acht uur ging de bibliotheek open. Maar wie het eerst komt, die de eerste keus heeft. Portier Lezeman was onverbiddelijk. Acht uur open en geen seconde eerder; en niet dringen en geen lawaai op de trappen. Die bibliotheek was niet zo maar een ordinaire uitleeninrichting. De beheerders, de oude heer Duinkerken voorop, deden hun werk uit liefde voor de schone letteren en de wetenschap. Ze kenden de catalogus uit het hoofd. Wanneer een jong bondslid zich liet inschrijven, werd hij meestal even apart geroepen. Aan een tafeltje naast Duinkerken gezeten, moest hij maar eens vertellen voor welke boeken hij belangstelling dacht te hebben. Dan werd er een lijstje opgemaakt. En de bibliothecaris zorgde, dat de jonge man een beetje systematisch de grote ontdekkingsreis door de wereld van het boek ging ondernemen. De catalogus vervulde de functie van literaire gids. De nobele essayist en fijnzinnige stylist Michiel van Campen (zelf diamantbewerker) had de inleiding tot dit statige boekwerk geschreven. *Over literatuur* heette het opstel. Bondsleden moeten het uit het hoofd hebben gekend. Want als er in de literaire club, die van bij zevenen tot acht uur op de hoge stoep van het Gebouw stond te wachten, vurig gedisputeerd werd over de betekenis van een of andere schrijver, sloegen de deskundigen elkander met citaten van Van Campen om de oren. Bovendien had hij bij een paar honderd nummers in die catalogus korte aantekeningen geschreven. Elke auteur kreeg van Michiel een korte waardering. De Tachtigers hebben het volk van zijn literatuur vervreemd. De bibliotheek van de ANDB bracht de hereniging tot

stand. Michiel van Campen was de verzoeningsrechter. Hij zelf bezat een verfijnde smaak, maar de klanten van de bibliotheek liet hij nooit in de steek. Wilden die ontspanningslectuur, omdat ze voor literatuur nog niet rijp waren, hij blééf hun gids. Bij de lange lijst van boeken van Courths-Mahler schreef hij puntig: 'Deze schrijfster is even onbeduidend als veelgelezen.'

Lezen doet honger krijgen naar nieuwe lectuur. Lezen doet ook: zelf schrijven. Michiel van Campen had in het kloversatelier en in de rokerige fabriekszaal, tussen het gegons van drijfriemen en de geur van olie en zweet, zijn talent ontdekt. En Israël Querido, Andries de Rosa en zoveel anderen. Een lange lijst van namen. Mannen, die als werknemer op weekloon in het diamantvak waren begonnen. In de bondsbibliotheek maakten ze kennis met de wereld van de schone kunsten. In zichzelf ontdekten ze onvermoede talenten. Ze werden: toneelspelers, musici, statistici, economen, literatoren, dichters, een enkele werd schilder, sommigen werden toondichters. Anderen wierpen zich vol hartstocht op de herboren beroepen van kunstnijverheid; die werden binnenhuisarchitecten, plateelschilders, pottenbakkers.

De drang naar schoonheid en kennis stroomde in brede golven over de gehele stad.

Verenigingsleven begon te bloeien voor mensen, die voor die tijd in kleine afgesloten kringetjes hadden geleefd. Zelfbewustzijn groeide, soms was het een grotesk zelfbewustzijn. Er waren bondsleden, die zichzelf hadden ontdekt en meenden, dat zij de grootste ontdekking dezer eeuw hadden gedaan. Ze zogen woorden, uitdrukkingen en begrippen in, die ze niet konden verteren. Dat leidde wel eens tot belachelijke voorvallen.

De buurman van eenhoog bij ons op de trap genoot een zekere vermaardheid door zijn overdreven gevoel van eigenwaarde. Hij sjouwde altijd met een pak brochures, boeken en kranten. Hij las nooit een letter. Hij deed alleen maar geleerd. Geen vergadering sloeg hij over; en op elk lijstje van debaters stond zijn naam bovenaan. Mark Uienkruier heette hij. Iedereen noemde hem Marx Uienkruier. Hij vertoonde een ziekelijke voorkeur voor vreemde woorden, en een hardnekkige neiging om ze verkeerd uit te spreken en ze in elk geval onjuist te gebruiken. Zozeer beschouwde hij zichzelf als het middelpunt van de wereld, dat hij volstrekt blind was voor zijn eigen belachelijkheid, en potdoof voor het gegrinnik waarmee zijn verschijning werd begroet. Hij was de auteur van bijna le-

gendarische vergissingen, de bedrijver van versprekingen, die geniaal genoemd zouden worden, ware het niet, dat zij eenvoudigweg producten waren van zijn eigengereide domheid. De meeste verhalen, die over Marx werden verteld, zullen wel verzonnen geweest zijn. Maar beslist historisch is de volgende geschiedenis, die hij bij ons thuis heeft verteld – zelf verteld, omdat hij er trots op was.

‘Ik moest met mijn zoontje Maurits naar de dokter, want het jongetje had last van zijn buik. Afijn, ik kom in het studeervertrek van die aesculaap en zeg: “Weledel Zeergeleerde Heer, mijn zoon klaagt over pijn in het onderste gedeelte van zijn onderlichaam. Zou u hem even willen investigeren en examineren, want ik ben bang dat hij ziek zal worden.” Die dokter kijkt me aan en zegt: “Maak dat jog zijn broekje maar los, dan kan ik even naar zijn dingetje zien.” Net zo grof en onbeschaafd zei die gestudeerde man dat; tegen *mij!* Ik richtte mij in mijn volle lengte op en zei waardig: “Weledel Gestreng Heer Dokter. Ik ben een klassenbewust arbeider en de tijden zijn voorgoed voorbij, dat onze kinderen ‘dingetjes’ hadden. *Mijn zoon heeft een penis.*”

Van Marx Uienkruier werd een ander verhaal verteld. Ik betwijfel ernstig of het op waarheid berust, maar het is te mooi om niet aan de vergetelheid te worden ontrukkt. Er was een vrouw gestorven, die in het leven van de buurt enige betekenis had bezeten. Marxie had het klaar geïntrigeerd, dat hij als grafredenaar zou optreden. Zijn rede moet aldus hebben geluid: ‘Daar ligt zij thans, de moeder. Zij was een *edel* mens. *Edel* was zij voor haar gezin. *Edel* voor haar vrienden en zij vond nog altijd tijd om *edel* te zijn voor haar burens. In een woord, *zij was een adelborst.*’

Dat waren grappige voorvallen in een zeer ernstig verenigingsleven, dat in de buurt opbloeide. Een verenigingsleven, waarin niet gekeken werd naar geloof, ras of afkomst.

In de Jodenhouuttuinen woonde het gezin van melkboer Woudenberg. De oude Woudenberg was uit Gelderland naar Amsterdam gekomen. Hij was er stadsmelkboer geworden. Melkfabrieken bestonden toen nog niet. Flessenmelk was onbekend. De melkboeren, die met de kar door de stadsbuurten rondgingen, taptten melk uit een vat; ze verkochten per maat. Maar de oude Woudenberg was een ongewone stadsmelkboer. Hij melkte zijn eigen koeien. Van koe naar klant; zonder tussenhandel. De koeien stonden, twaalf in een lange rij, in het onderhuis van

Woudenbergs woning in de Jodenhouthuinen. Boven de stal woonde het gezin. Boven de woonkamer was de lange, hoge opslagzolder.

De koeien leefden van schillen en afval. Daarvoor zorgden de klanten. Het was een eenvoudige voedselketen: schillen, afval en etensresten gingen van de klanten naar de koebeesten; en de dieren gaven er melk voor terug. Maar een behoorlijk koebeest kan van het vuilnisvat alleen niet leven. Tweemaal per jaar reed een wagen de Jodenhouthuinen binnen, hoog opgeladen met hooi. Dat werd op de lange opslagzolder gestouwd.

De hooiwagen kwam uit de Watergraafsmeer. Als de kar van de Middenlaan komende, de Muiderstraat inreed, ging het als een mare door de hele buurt: 'Er is hooi bij de melkboer.' Dan telden alle schoolklassen tussen Sint Antoniesbreestraat en de Hortus die dag minder leerlingen.

Mijn vriendjes en ik hebben boven de stal van Woudeberg voor het eerst van ons leven de adem van het land geroken. De doordringende scherpe lucht van koemest. De bedwelmende geur van vers hooi.

Dat gezin van plattelanners midden in een volksbuurt van de grote stad kon aan de nieuwe tijd geen weerstand bieden. De jonge Kees Woudeberg sloot vriendschap met het kleine joodse jongetje Hijman Overst. Transportarbeider was die; broodbezorger als ik het wel heb. Maar ook Hijman was gegrepen door de leeshonger. Aan de wand van zijn zolderkamertje had hij een paar planken gespijkerd. Daarop stonden boeken: zijn bibliotheek. En hij maakte zelf simpele gedichtjes. Ik heb onlangs zo'n bundeltje weer eens in mijn handen gehad. *Tintelingen* heet het; en in de officiële literatuurgeschiedenis zult ge de naam vergeefs zoeken. Misschien stond Hijman onder invloed van Adama van Scheltema, maar hij bezat ongetwijfeld een eigen, persoonlijk talent. Eenvoudige versjes van een broodbezorger, die om vijf uur 's morgens zijn wijk ingaat, trap op, trap af. De klanten slapen nog, maar er moet vers brood zijn voor het ontbijt. Door de donkere verlaten straten klinkt het ritme van zijn eigen voetstappen, en op die maat vormen zich vanzelf zinnen. Zinnen die rijmen. Versjes. Recht uit het hart geweld. Op het schutblad stond zijn motto; de verontschuldiging voor de vreemde combinatie van broodbezorger en dichter, die hem zelf blijkbaar verbaasde:

Goê-menschen, ik moest mij toch uiten? –

En ging mij aan versjes te buiten...

De stugge gesloten boerenjongen Kees deed niet aan literatuur. Hij werd meubelmaker. Daarna bode van zijn vakbond. Later bestuurder. Hij werd lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal. Want aan de invloed van de bibliotheek in de Franse Laan konden hij noch Hijman zich onttrekken, gesteld dat ze dat zouden hebben gewild.

Het Gebouw werd het middelpunt van een schone beweging. De bron, die een grote gemeenschap van gelijkgezinden voedde. De stad was trots op die schepping van Berlage. Maar voor de leden van de Bond was het de tempel.

Ik herinner me, dat mijn vader eens op een avond, toen hij meeding boeken ruilen in de Laan, gekscherend tegen me zei:

'Zie je die ene steen... de derde in de twaalfde rij van onderen af. Dat is nou *mijn* steen. Het is: *ons* Gebouw, en die ene steen is van mij.'

De architect had het huis een hoge stoep gegeven. Wie binnenging moest het gevoel krijgen, dat hij zich had losgemaakt van het alledaagse. Dat hij zich verhief boven degenen, die niet tot de gemeenschap van bondsleden behoorden. En de hele wereld mocht vrijelijk zien *wie* er binnentrad. Wanneer de Bond feestdagen vierde, een jubileum, de invoering van de achturedag, dan trok zich der leden dankbaarheid samen in een geschenk: voor het Gebouw. Ik herinner me, dat ons hele gezin, feestelijk aangekleed, op een avond naar de Franse Laan wandelde; ik zal toen een jaar of twaalf zijn geweest. Professor R.N. Roland Holst had de muurschilderingen in de bestuurskamer voltooid. Het gebouw was ter bezichtiging opengesteld voor de bondsleden en hun familie.

In het vertrek heerste een plechtige sfeer. De schilderingen, stemmig grijs tegen juichend groen; een eenvoudig maar sierlijk ameublement, een tafel, stoere eiken stoelen, een geel tapijt. Andere wandschilderingen bezichtigden we in de zaal waar de Bondsraad vergaderde. Op een van deze: een man en een vrouw. Samen lezen ze een boek. Hun handen zijn ineengestrengeld. Er onder de woorden van Henriette Roland Holst:

'Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn'.

De bondsleden stonden in een lange rij te wachten, totdat zij aan de beurt zouden komen om door de bestuurskamer en de Bondsraadszaal te worden geleid. Eenmaal binnen maakten ze grapjes met het personeel, en ze deden joviaal tegen de bestuurders. De vrouwen keken eerst naar de schilderingen en naar het smeedwerk van Jan Eisenloeffel, en daarna besteedden ze alle aandacht aan de meubelen. Ze voelden keu-

rend de kwaliteit van het kleed, dat over de bestuurstafel lag. Ze maakten kritische opmerkingen over de borduursteek, waarmee de motieffjes waren aangebracht. Schroomvallig zetten ze de voeten op het mollige tapijt. En aan haar gezichten was te zien, dat ze dachten:

‘Zo’n tafelkleed ga ik ook maken.’

Met het bondsgebouw als voorbeeld, kreeg een nieuwe fraaie stijl van binnenhuiskunst gelegenheid door te dringen tot de huiskamers van eenvoudige mensen. Ze smeten de ordinaire eiken portretlijstjes in de kachel en de vergulde rommel uit de Franse Bazaar gaven ze aan de vuilnisman mee. Ze kochten reproducties van Da Vinci, die ze achter glas lieten zetten met een simpel linnen plakbandje eromheen. ‘De Zonnebloemen’ van Vincent van Gogh kreeg een ereplaats in de huiskamer. Als er een jarig was, gaven ze elkander pulletjes ten geschenke. Geen huiskamer was volledig zonder lambrisering. Geen lambrisering zonder kleine bontgeglazuurde vaasjes. De vrouwen gingen zich kleden in terracotta rokken en zwart fluwelen bloesjes, met een grote platelen broche van ‘De Distel’ als enige versiering. De meisjes kregen van hun verloofden sieraden van edelsmeedwerk. De jongens kochten extra mooie zijden dassen, in de Leidsestraat bij Liberty.

De stroom greep niet alleen de volwassenen; zij trok ook de schooljeugd mee naar schoonheid en vernieuwing. Als de deuren van de lagere school zich voorgoed achter de jongens en meisjes sloten, stond de jeugdorganisatie buiten al op wacht. Dertien jaar oud was ik, toen ik de briefkaart thuis kreeg, waarop stond, dat ik was ingedeeld bij een leesclubje van de Arbeiders Jeugd Centrale. Ik bofte: mevrouw Wibaut-Berdenis van Berlekom zou de leidster zijn van dat clubje. Om het lidmaatschap hebben mijn vrindjes me hevig benijd; en ik kon hun geen ongelijk geven. Want wanneer de club op woensdagavond in de kamer van het grote huis van de Wibauts aan de Weesperzijde werd toegelaten, stond er voor elk onzer een grote fles melk klaar. En midden op tafel een kolossale schaal met Sinterklaasjes. Eten maar jongens, en lezen!

Het eerste leesboekje zie ik nog, wanneer ik de ogen sluit. Het ging over het oude Griekenland. De mythologie. Namen begonnen ons vertrouwd te worden, die niemand in de Markensteeg of Rapenburgerstraat ooit had gehoord.

Als het tegen het voorjaar liep, stond er naast de Sinterklaasjes een vaas met bloemen. Dan bleven de goden rustig op de Olympus, maar we hoorden, voor het eerst van ons leven, over stampers en meeldraden en

bijen en hoe de planten zich vermenigvuldigden. We richtten onze eigen botaniseerclub op en we sjouwden tot voorbij de Watertoren aan de Amstel om in de sloot torretjes en waterspinnetjes te bespieden. De grote stadsjeugd verliet in die dagen niet zo spoedig de woestijn van huizen, huizen en nog eens huizen. Maar de jeugd uit de omgeving van de Jodenbreestraat moest in die dagen, zonder dat ze het zelf goed wist, ook nog een traditionele afkeer overwinnen van een wandeling, die haar verder dan tweeduizend ellen van de ouderlijke woning kon wegvoeren.

Het clubje van mevrouw Wibaut was alleen voor de jongsten. Wie vijftien jaar oud was, werd genoegzaam intelligent geacht voor staatkundige en economische vraagstukken. Die werden behandeld in de zeergeleerde studieclubs, waar brochures en krantenartikelen werden besproken. Fanatieke geheelonthouders waren we, en volgelingen van de Rein Leven-beweging. Maar in de eerste plaats wisten we, dat we economen waren. Wij kenden de geschiedenis, zoals zij op school niet wordt geleerd. Dat geheim had Sam de Wolff ons onthuld. En dankzij dubbel-tjesbrochures, hadden we een flauwe notie van Lassalles ijzeren loonwet en een grondige kennis van de theorieën van Karl Marx – die we, als ik volstrekt eerlijk moet zijn, doodgemakkelijk te begrijpen vonden.

Zo'n studieclub was een wonderlijke instelling. Hoe de clubs elders in de stad waren, weet ik niet, maar van onze club kan ik naar waarheid getuigen, dat er geen numerus clausus voor niet-joden bestond, en desondanks was de samenstelling tamelijk eenzijdig.

De leider van onze club had de gewoonte elke week een lid aan te wijzen, dat voor de volgende bijeenkomst een opstel moest maken. Dat werd dan voorgelezen, en, het spreekt vanzelf, afgekraakt. Met lof waren we karig, met kritiek mateloos. David Augurkiesman, een van de leden, was leerjongen bij een lijstenmaker. Hij was een brave vriend, maar het zou overdreven zijn geweest te beweren, dat hij aanleg had om een licht der wetenschap te worden, al sloeg hij geen bijeenkomst van de club over. Het pathetische in David was, dat hij zo graag voor een 'intellectueel' wilde doorgaan en nochtans er zelf van overtuigd was, dat zijn geest zich bewoog in een enge ruimte met lage zoldering. De leider van de club voelde duidelijk aarzeling om David opdracht te geven, een opstel voor te bereiden. Het spreekt vanzelf dat David zich daardoor nog minder op zijn gemak gevoelde. Maar ten slotte moest de leider op een zekere dag wel zeggen:

'En David... als jij nou 's voor de volgende keer iets opschreef? Wat denk je ervan?'

‘Graag,’ zei David, maar aan zijn gezicht was te zien, dat hij niet erg geestdriftig was.

‘Heb je al eens over een onderwerp nagedacht?’

‘Ja, om u de waarheid te zeggen, nee.’

‘Wat zou je ervan denken,’ zei de leider bedachtzaam, ‘wanneer je als onderwerp nam... laat eens kijken... tja... de arbeiders en hun lot. Voel je er iets voor?’

‘Jawel,’ zei David, maar zijn stem klonk benepen.

‘Je bent natuurlijk helemaal vrij,’ probeerde de leider hem gerust te stellen, ‘je kunt het onderwerp zo algemeen mogelijk behandelen.’

De week ging voorbij. David studeerde. En op de volgende bijeenkomst las hij zijn opstel voor. Van het geschrift herinner ik me slechts het slot, maar dat zal ik nooit vergeten, al word ik duizend jaar oud. Het was de peroratie. Ik geloof, dat ik me de bewoordingen letterlijk herinner, maar ze kwamen in elk geval hierop neer:

‘De arbeiders zijn niet langer tevreden met het lot, dat ze in het kapitalisme deelachtig zijn. Al te lang hebben zij droog brood gegeten. Ze willen brood, met natuurboter erop, *en minstens eenmaal in de week verlangt de arbeider naar brood met spek.*’

‘Brood met spek...’ herhaalde de leider van de club, en hij hapte naar adem, zo verbaasd was hij. David Augurkiesman, die eenmaal in de week brood met spek wilde eten, *met spek...!*

Maar toen scheen hem een licht op te gaan.

‘Niet kletsen, David,’ zei hij, ‘waar heb je dat opstel *gegapt?*’

Met een kleur als de partijvlag haalde David een verfrommelde brochure uit zijn binnenzak. Het was een propagandageschriftje ter popularisering van de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum*.

Nu was onze clubleider berucht om zijn onbedwingbare zucht ten koste van iedereen en alles, grapjes te maken. Maar deze keer beheerste hij zich, bijna. Hij zei slechts:

‘David Augurkiesman en Paus Leo de Dertiende. Hoe komt de een bij de ander?’

David heeft nog een paar weken krampachtige pogingen gedaan om in die studieclub voor vol te worden aangezien. Maar hij begon zich elke week meer onzeker te gevoelen. De crisis kwam, toen de leider zelf een prachtige, doorwrochte, van grote belezenheid en van gedegen studie getuigende lezing had gehouden over ‘De wetenschappelijke betekenis van Karl Marx en Friedrich Engels’. Loodzware wijsgerige theorieën,

ingewikkelde economische leerstellingen en onweerlegbare conclusies. Als enig lichtpuntje in die duisternis van geleerdheid een korte opmerking: Engels had uit zijn persoonlijke inkomsten het gezin van Marx op de been gehouden.

Toen kwam het slot, voor ons de gelegenheid met de spreker van gedachten te wisselen. David had een vraag:

'In welke branche was Friedrich Engels werkzaam, dat hij zoveel geld verdiende om Marx te kunnen ondersteunen?'

'Textiel,' zei de geleerde inleider hatelijk.

Een paar dagen later bedankte David voor het lidmaatschap van de club. Ik geloof, dat de leider hem een stille wenk had gegeven. De economie is een moeilijke wetenschap.

Jongens als David behoeften echter niet te wanhopen. Er waren nog gebieden, waarop zij wel konden uitblinken. Het toneel bijvoorbeeld. Herman Heijermans had ons tot fanatieke theaterbezoekers gemaakt. Davids verstandelijke aanleg bleek eenzijdig ontwikkeld te zijn, want toneelstukken bleek hij te kunnen memoriseren, alsof hij alle rollen reeds duizend malen zelf had gespeeld. Hij gaf in zijn eentje een reprise van 'Allerzielen', te beginnen bij: 'Moet die pijp er helemaal aan?' tot aan het slot, wanneer Rita's zeeman ten tonele verschijnt. En hij kon de stem van Jan Musch beter imiteren dan Jan Musch zelf. En we werden ook ontdekkingsreizigers in de wereld van het toerisme. De jeugdorganisatie beperkte zich toch niet uitsluitend tot economie en politiek. Er werd een kamp georganiseerd in Zeist. Het eerste kamp, waarvan de jeugd rondom de Jodenbreestraat ooit gehoord heeft. Een kamp met tenten en strozakken. Zoiets had men nog nooit beleefd. Slapen in tenten, precies als de soldaten, maar vrijwillig.

De halve buurt stond aan het Weesperpoortstation, toen de groep vertrok. Er werd eerst een foto gemaakt. Die heb ik onlangs weer kunnen bekijken. De jongens dragen matelootjes, die we destijds 'ijswafels van een stuiver' noemden. De meisjes giechelen onder strooien hoeden met brede randen.

Wie nu door mijn oude buurt loopt, ontwaart overal bouwvallen. Flora, waar Leon Boedels speelde, is afgebrand. Het Grand Theater waar Heijermans speelde, is een ruïne. De Schouwburg in de Laan is aan een drukkerij verhuurd. Frascati is een bioscoop geworden. En de Hollandse Schouwburg... De buurt is verlaten. De mensen zijn weg.

Dezer dagen ben ik het gebouw van de ANDB weer eens binnengegaan. De laan heet nu: Dr. Henri Polaklaan.

De hoge stoep.

De draaideur. Maar het portiershokje is leeg. Waar is Lezeman? In het hol klinkende trappenhuis hangt rumoer van schuifelende voetstappen en luide stemmen. Er zijn nu allerlei kantoren in het gebouw gevestigd. Onderhuurders. De Bond zelf heeft aan een paar kleine rommelige vertrekjes meer dan genoeg.

‘We zijn niet meer dan een schim van wat we vroeger waren,’ zei een van het bondspersoneel tegen me, treurend. ‘Zestienhonderd leden met de leerlingen mee, dat is alles wat we over hebben. De rest is weg.’ In de hal prijkt de bronzen beeltenis van Henri Polak. De bibliotheek is verdwenen. Weggehaald. Door de Duitsers of hun helpers, wat doet het er toe? Volkomen vernietigd.

‘Heb jullie nog zo’n catalogus met de inleiding van Michiel van Campen?’

‘Er is niet één exemplaar van over.’

‘En het boekje met de foto’s van de wandschilderingen?’

‘Eén exemplaar hebben we weten te redden.’

Maar, Gode zij lof en dank, de wandschilderingen zelf zijn behouden gebleven. De Bond heeft ze nog pas laten schoonmaken. En op haar stokoude dag is Henriette Roland Holst naar het Gebouw gekomen om ze nog eens te zien.

Langs een achtertrap gingen we naar boven, naar de bestuurskamer. Hetzelfde ameublement van vroeger. Hetzelfde kleed over de tafel. Hetzelfde gele tapijt op de vloer. En aan de wand de prachtige schilderijen. ‘De Sterke Uren’, een jonge man, die zich aangordt voor de grote tocht door het leven.

‘De Zachte Uren’, een peinzende vrouwenfiguur, een boek in de hand.

‘De Diepe Uren’, een man en een vrouw op de legerstede.

De tijd schuift terug. Is het heden of verleden? Buiten is de laan weer gevuld met drommen bondsleden. Er hangt een grote 8 van bloemen aan de gevel. De mensen zingen:

‘Acht uur, zo klinkt door alle landen.’

Een huis vol spoken, een straat vol schimmen.

De gedenkplaat in de bestuurskamer is er ook nog:

‘De leerlingen en jonge leden lieten, als blijk hunner dankbaarheid en

belofte voor de toekomst tevens, voor de ANBD deze bestuurskamer inrichten ter gelegenheid van de invoering van de 8 uredag op 11 October 1911.'

Als belofte voor de toekomst tevens.

De kamer is een museum. Neen, een sterfkamer.

Op deze stoel, daar op de hoek van de tafel, zat Henri Polak vroeger altijd te werken. Als oude bondsleden nu in de kamer komen, aaien ze de zitting van die stoel. De muurschilderingen beneden in de zaal waar de bondsraad vergadert zijn ook nog intact.

De eerste schildering: een vrouw heft een kind uit een bloembed omhoog. Eronder staat: 'O te tillen ons Kind naar het Licht der Vrijheid.'

En daar is de andere schildering. Een man en een vrouw lezen een boek, hun handen zijn ineengestrengeld. Eronder staat: 'Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn.'

Gisteren komt nooit weerom...

We hadden twee tantes, die allebei Kaatje heetten. Daarom noemden we de ene gewoon: tante Kaatje; en de andere: Duplikaatje.

Duplikaatje heeft de woordspeling op haar naam nooit begrepen; daarvan ben ik zeker. Ze was een goedig mensje, maar toen ze geboren werd, had men vergeten haar verstand op de slijpsteen aan te zetten. Niet, dat ze achterlijk was. Maar haar bevattingsvermogen liep al dood tegen een blinde muur, wanneer gewone mensen nog minstens een kilometer verder konden denken. Haar volstreekte onmacht om de simpelste dingen te begrijpen, behoorde tot de wonderen, die de wereld vulde van mijn broertje, mijn zuster en van mijzelf.

‘Zo stom als Duplikaatje’ was de scherpste afkeuring, die we kenden. Maar o wee, wanneer zij hoorde, dat wij haar naam op deze wijze gebruikten. Ruziemaken kón ze, ondanks de geringe omvang van haar woordenschat. Als er *kien* werd gespeeld, bijvoorbeeld, kon Duplikaatje slechts meedoen, wanneer ze elk afgeroepen nummer met een afzonderlijk voorwerpje op haar kienblad mocht bedekken. Het simpele kunstje om met één en hetzelfde knopje, dat steeds een hokje opschuift, een hele rij nummers te bedienen – dát kunstje was haar te geleerd. En, natuurlijk, als ze zelf aan de beurt was om de kiendopjes af te roepen, vergiste ze zich onvermijdelijk in de bijnaam van de nummers. Als ze het dopje 31 in haar handen had, riep ze: ‘Van onderen en van boven,’ terwijl een zuigeling kan weten, dat met die naam niet 31 maar 69 bedoeld wordt. Dan liepen alle regels in de war en wij de kamer uit om in de keuken stiekem uit te proesten.

Duplikaatje en haar man Jonas behoorden eigenlijk in het geheel niet tot onze familie. Ze hebben een paar jaren bij ons eenhoog op de trap gewoond. Wij huisden op de tweede verdieping. In die tijd had Duplikaatje al zes kinderen geloof ik. En ze sloeg geen beurt over; in totaal heeft ze twaalf kinderen ter wereld gebracht of veertien; ’t was niet om bij te houden. Hun kinderen, voor zover ze al konden spreken, zeiden ‘ome’ en ‘tante’ tegen mijn vader en moeder; dus vanzelf spraken wij van ‘ome Jo-

nas' en 'tante Duplikaatje'. Maar geleidelijk lieten we dat 'tante' weg. Het sleet af in gebruik. Toen zeiden we heel familiair: Duplikaatje.

Kraakzindelijk was ze op haar woning. Het schoonhouden vergde echter niet zo'n omvangrijk karwei, want de voor- en achterkamer bevatten slechts weinig meubelen. Een kale vloer. Lege kasten. Een blind paard kon er geen schade doen.

Duplikaatjes huwelijk was een ononderbroken worsteling tegen geldgebrek; en een evenmin onderbroken verliefdheid op haar Jonas. Die twee vertroetelden elkander als tortelduifjes. Wie ooit het spreekwoord 'van de lege kisten en de twisten' bedacht, heeft Duplikaatje en haar man nooit zien trekkebekken. Jonas was los werkman aan de haven. Een lossers betrekking laat zich moeilijk verzinnen. Hij was van alles zeker, behalve van werk. Elke ochtend, tegen zes uur, hoorden we hem de trap afstommelen. De burens konden de klok op hem gelijk zetten. Dan liep hij van de Markensteeg naar een loods achteraan op de Handelskade. Met honderden andere losse werklui stond hij daar voor een hoog hek te dringen en te duwen. Iedereen wilde vooraan staan. De ploegbazen, aan de andere kant van het hek, pikten uit die wriemelende hoop mensen, de werklui, die ze die dag konden gebruiken. Die werden één voor één door het hek binnengelaten; de rest bleef nog even in de verlatenheid van de kade namokken, en sjouwde dan maar weer naar huis. De losse werklui werden 'bestoken'; zo heette dat. Enig systeem of regel bestond niet. De ploegbazen handelden volkomen willekeurig. Ze hadden hun favorieten. De werklui, die niet bij hen in de pas stonden, konden, wat hun betreft, doodgaan van de honger.

Wanneer zo'n ploegbaas de pik op je had, viel alleen maar op werk te rekenen als het in de haven smoordruk was. Dan *kón* zo'n tiran je eenvoudig niet buiten het hek laten staan. Maar hoe zelden kwamen perioden van veel werk voor! Soms gingen vier of vijf weken voorbij, voordat er een paar boten tegelijk in de haven lagen, die in haastwerk gelost moesten worden. Dan werkte Jonas eerst in de dagploeg. En daarna liet hij zich onder een valse naam voor de nachtploeg besteken. Soms bofte hij; dan kon hij er, weer onder een andere naam, nog een dagploeg, een derde, bij pikken.

Als hij zo langer dan een etmaal dat beulenwerk onder de balen van vijftig kilo had gedaan, en hij nokte eindelijk af, dan waggelde hij als een kreupele van de kade terug naar de Markensteeg. Maar voordat hij de steeg inschoof, kocht hij eerst bij Meijer, de pekelvleesslager op de Jo-

denbreestraat, een ons vette worst, in dunne plakjes gesneden. Dat was het feestmaal. Wanneer men echter alle uren bij elkander telde, kwam men tot de slotsom, dat Jonas minstens tien maanden van het jaar zonder werk liep. Ondersteuning voor werklozen had in die dagen de bij-smaak van bemoeizucht, die zich als liefdadigheid vermomd heeft. Jonas en Duplikaatje hielden liever hun stand dan hun hand op.

Stond Jonas op de bikkels, dan probeerde hij met een beetje handel geld bij elkander te krabben voor zijn altijd hongerig, en altijd groeiend gezin. Hij bezat echter geen duidelijke aanleg voor het zakenleven. Als het waar is, dat een zakenman geboren wordt met een neus voor de naderende conjunctuur, dan is Jonas zonder neus ter wereld gekomen – bij wijze van spreken natuurlijk, want in werkelijkheid was zijn gezicht van een flinke scheg voorzien. Als hij een partijtje schaatsen had gekocht, zó goedkoop, dat een blinde de winst kon zien, die er voor iedereen duimen dik bovenop lag – dan kwam er een hittegolf. Nu leed Jonas' humeur onder zulke tegenslagen niet merkbaar. Hij aanvaardde ze, omdat ze bij zijn leven behoorden. Zijn gezicht droeg onveranderlijk een kluchtige uitdrukking. Een tikje verwondering lag erop. Alsof hij zich elke dag opnieuw verbaasde, dat hij nog niet van honger was gestorven. Maar het kan ook zijn, dat hij verwonderd was, omdat Duplikaatje kind op kind kreeg. Voor de talrijkheid van zijn kroost gaf hij zelf een enigszins onduidelijke verklaring.

‘Als ik alleen mijn jasje over de leuning van de stoel hang, is mijn vrouw al zwanger.’

Hij weigerde zeer beslist de moeilijkheden ernstig te nemen. Hij bezat een hardnekkig vertrouwen in de goede afloop der dingen. Zijn levensopvatting luidde:

‘Wie geduld genoeg heeft om honderdvijftig jaar oud te worden, zal zien, dat alles vanzelf op zijn pootjes terecht komt.’

Grootmoeder Gitele heeft hem eens zeer treffend getekend, toen ze zei:

‘Jonas is geen sjlemiel... hij is alleen maar sjlemielig.’

Al konden we dan niet door een gat in de vloer in de woning eenhoog loeren, we wisten toch wel, dat daar de lamp altijd voorover hing. Maar het behoorde niet tot de regels van wellevendheid onze nieuwsgierigheid naar de stoffelijke welstand van de burens te laten blijken. Het was onwettig te proberen uit te rekenen of de burens het breed hadden. We noemden dat: ‘iemand de rekening maken’. Er is echter een graad

van armoede, die aan niemands aandacht *kán* ontsnappen.

Wanneer bij ons tweehoog in het keukentje de linzensoep op het petroleumstel stond te pruttelen, omdat rookworst niet gaar gekookt, maar gaar *gesudderd* moet worden – en wanneer dan de doordringende geur van gefruite uitjes en meelballen door het hele huis zweefde, zei moeder:

‘Het zal mij benieuwen, wanneer ze eenhoog het laatst soep hebben gegeten.’

Dat was vragen naar de bekende weg. Als er bij Duplikaatje soep op ’t stel stond, hadden we het waarachtig wel geroken. ‘Ik denk, dat ik ze eenhoog een reuze plezier zou doen, als ik ze een hap eten liet brengen.’

Maar hoe kon ze zoiets doen zonder de indruk van opdringerigheid te maken?

Het was een onhoudbare toestand. Eenhoog zaten ze zó krap met hun nest vol kinderen, dat ze van de rammelende magen een dubbelmannenkwartet hadden kunnen vormen – en al groeide mijn vader het geld ook niet op zijn rug, werkelijke armoede hebben wij nooit gekend, tenminste in die jaren niet.

Zei moeder menig keer, als we om de tafel geschaard zaten:

‘Mijn eten smaakt me niet. Die arme schapen van kinderen beneden hebben honger en wij hier zitten maar te eten, omdat Duplikaatje zich niet de rekening wil laten maken.’

Een van die kinderen beneden was Jacob. Hij was een joggie van ongeveer dezelfde leeftijd als ik. We waren vriendjes. Bij Duplikaatje liep ik de woning in en uit, alsof ik er woonde. Aankloppen deed je alleen maar bij vreemde mensen. Jacob voelde zich bij ons volkomen thuis. Moeder had een paar keer vergeefs geprobeerd van hem aan de weet te komen wat ze eenhoog nu eigenlijk aten. Maar hij liet zich niet uithoren. Dat behoorde ook tot de regels der welvoeglijkheid, die ons als kind zeer vroeg werden bijgebracht. Laat je nooit door de burens de tong schrapen.

Op een ochtend, toen moeder onverwacht de keuken inkwam, betrapte ze Jacob, die een stuk brood uit onze broodtrommel had gehaald en dat haastig onder zijn hesje probeerde te verstoppen. Ik denk, dat Jacob en ik toen een jaar of tien oud waren.

Moeders eerste reactie was onbeheerst, zó was ze geschrokken. ‘Jacob... wat doe je daar?’

Maar onmiddellijk daarop trok ze het ventje naar zich toe, knuffelde het en zei, gedwongen rustig:

‘Als je een stuk brood wil hebben... hoef je het zelf toch niet te nemen. Om brood uit te delen ben ik hier. Geef hier dat stuk brood, dan zal ik er boterhammen van snijden en er een lik boter op doen. Wacht, ik heb ook nog een lepeltje kwattastrooisel dan eet je veel vlugger. En nou nog een bordje en een glas melk, ziezo, smakelijk eten.’

Jacob zat te schransen, alsof hij de geuuwhonger had. Toen hij genoeg had, stuurde moeder hem de straat op om te gaan spelen.

’s Avonds aan tafel vertelde ze wat er daarna was gebeurd.

‘Een kind met zo’n honger, dat is geen armoe meer. Dat is moord met voorbedachte rade. Daar moet ik het fijne van weten. Afijn, ik ben naar eenhoog gegaan en heb tegen Duplikaatje gezegd: “Vertel eens, hebben jullie het zo armoedig, dat je kinderen bij de burens brood moeten gaan *gappen*? Misschien vraag ik iets wat me niet aangaat, maar dan moet je maar rekenen, dat ik vrijpostig ben.” Nou die Duplikaatje... met zó’n lichaam, er is er weer eentje onderweg, heeft me toen verteld wat er gisteravond is gebeurd. Als je het in de krant leest, geloof je het niet. Ze zijn los, volkomen los. Er is niets meer in huis, dat de lommerdbaas in de Lepelstraat de moeite van het aankijken waard vindt. Afijn, het was dan zo, dat Jonas, die stapelgekke zot, gisteravond tegen zijn kinderen heeft gezegd: “Wie straks zonder eten naar bed gaat en toch niet huilt, krijgt een cent van me, als beloning”; nou vraag ik je! De kinderen *zijn* zonder eten en zonder te huilen naar bed gegaan, en Jonas heeft ze allemaal één cent gegeven – al de laatste paar centen, die hij bezat. Maar vanochtend heeft Jonas gezegd: “Als jullie me nou die cent van gisteravond *terug* geeft, ga ik er een brood voor kopen en dan hebben we allemaal te eten.”’

Zei grootmoeder:

‘Die Jonas moesten ze met zijn kop tegen een ijzeren muur slaan, dat is geen mens, dat is een onmens.’

Maar ze liet er onmiddellijk op volgen:

‘Je hebt Duplikaatje toch zeker gezegd, dat ze ook het doodtrappen waard is? Waarom heeft ze de kinderen niet naar boven gestuurd?’

‘Laat u zich zo graag de rekening maken?’

Van die dag af was het vanzelfsprekend, dat de burens van eenhoog uit ons keukentje meeeten, wanneer ze wilden.

Als de grote pan met soep voor twee gezinnen – voor het onze én voor de omvangrijke familie beneden – op ons vierpitsstel stond, mopperde grootmoeder wel eens:

‘Kijk toe, wat een pan soep. De snertloods is er niks bij.’

Of ze zei schamper tegen moeder:

‘Je moest de dokter maar eens laten komen. Je hebt last van meeters.’ Maar met die grapjes maskeerde ze haar gevoel van mededogen met de mensen van eenhoog.

Het behoorde echter tot de goede omgangsvormen, die strikt in acht werden genomen, dat Duplikaatje nooit om eten kwam vragen. Het initiatief moest altijd van ons uitgaan.

Het begon meestal zo:

Zei moeder tegen mij:

‘Ga eens naar eenhoog en vraag of Duplikaatje een pan gebakken aardappelen kan gebruiken.’

Ik bracht de boodschap getrouwelijk over. Duplikaatjes reactie was onveranderlijk dezelfde. Ze gaf mij geen antwoord, maar ze liep met me mee naar tweehoop. Ze kwam even aan moeder vertellen, dat ze het aanbod zeer beslist niet kon aannemen.

‘Een mens zou haast gaan denken, dat ik doodstervend arm ben.’

Ze bleef weigeren, voor de vorm.

Moeder bleef aanhouden, niet voor de vorm.

Iedereen in huis wist van te voren hoe dat spel van vragen en tegenwerpingen zou aflopen. Als er lang genoeg in schijn was gekrakeeld, gaf Duplikaatje zich met een zucht gewonnen:

‘Nou goed dan. Uw eten ruikt zó lekker en mijn Jonas, die schat, is zó verzot op gebakken aardappeltjes, als ik u niet ontrief, stuurt u me straks dan maar een bordje, maar beslist niet meer.’

Het werd nooit een bordje, maar altijd een pan vol. Ik geloof, dat Jacob meer bij ons thuis at dan bij Duplikaatje. Hij was van een onverzagbare honger bezeten. Die niet te stillen eetlust was het meest opvallende aan hem. Voor het overige was hij een jongen, zoals er dertien in een dozijn gaan. Evenmin als zijn moeder was hij met een groot verstand begiftigd. Maar zijn onbedwingbaar verlangen naar eten, steeds meer eten had bij hem een soort diersluwheid doen ontstaan. Hij bewoog zich ietwat ongemakkelijk, ofschoon, voorzover ik weet, hij niet met een of ander lichaamsgebrek behept was. Zijn bewegingen waren hoekig. Hij liep als het ware met schokjes. Alsof er ergens diep in hem de draden, die zijn lichaamsdelen met zijn hoofd verbonden, in de war waren geraakt. Men kreeg de indruk, dat zijn spieren voortdurend in een lichte kramptoestand verkeerden; dat hij onophoudelijk een spanning moest verbreken.

In zijn bolle ogen lag een brutale blik, die met alledaagse vrijmoedigheid niets gemeen had. Een uitdrukking van: *'Ik neem!'*

Zoals ik al heb verteld, hebben Duplikaatje en Jonas en hun gezin een paar jaar bij ons op de trap gewoond. Het diamantvak had toen juist een periode van druk werk en vrij goede lonen achter de rug. Mijn vader en moeder vonden het toen niet meer nodig, dat wij in de nauwe Markensteeg bleven wonen. In de Rapenburgerstraat kwam een mooie woning leeg te staan. Achteruit had je uitzicht op tuinen en daarachter lag de Markengracht. De gracht stonk weliswaar hartverscheurend, vooral in de zomer wanneer er onweer op komst was, maar iedereen zei, dat de gemeente die prutsloot zou laten dempen. En zo hebben de burens op een goede dag afscheid van elkander genomen.

Duplikaatje had rode ogen van aandoening. Ze zei, dat ze nooit zou vergeten wat moeder voor haar gezin had gedaan. Moeder zei, dat ze Jonas veel geluk en voorspoed in zijn zaken wenste. We bleven de vriendschap met het gezin van Jonas wel onderhouden, maar de wederzijdse bezoeken werden natuurlijk veel minder veelvuldig. Jacob kwam slechts zelden meer bij ons mee-eten.

Af en toe werd er thuis nog wel over Duplikaatje gesproken, vooral wanneer er weer een kind bijgekomen was. Maar voor Jacob begonnen we pas weer grote belangstelling te koesteren, toen hij de lagere school verliet.

Jacob en ik kregen in hetzelfde jaar ons loffelijk ontslag. Mijn ouders vonden, dat ik moest doorleren; daarom stuurden ze me naar een vervolklas.

Jacobs bijdrage in de gezinskosten konden echter niet worden gemist. Door een of andere kennis, geloof ik, heeft hij toen een baantje gekregen aan het Weesperpoortstation. Met een wit jasje aan, en een dienblad in zijn rechterhand, rende hij langs de treinen en met een hoge stem gilde hij:

'Lekkere broodjes... Lekkere broodjes met pekelvlees, worst, rosbief of kaas... Lekkere broodjes om mee te nemen.'

Zijn weekloon bestond uit het kapitale bedrag van twee kwartjes, maar hij mocht de fooien houden. Die liepen soms wel op tot één gulden per week.

Dat baantje aan het station is hem zeer goed bevallen. Hij heeft ons verteld, dat hij zelf aan een dubbeltje zakgeld in de week meer dan genoeg had. De rest van zijn verdienste gaf hij aan Duplikaatje. Die had

voor het eerst in haar huwelijk een vast inkomen, waarop ze elke week kon rekenen.

Jacob was in de kost bij het buffet in de wachtkamer van het station. Hoeveel broodjes met pekelvlees, worst, rosbief of kaas, hij per dag heeft verslonden, weet ik natuurlijk niet. Maar het moet een Himalaya van brood zijn geweest, die hij door zijn keelgat heeft gewerkt, toen hij op dat station ventte. Het werk en het eten bekwam hem goed. Hij scheen innerlijk evenwichtiger te worden.

Gaandeweg verdween de hongerige begerige blik uit zijn bolle ogen. Hij bleef mager als een sprinkhaan. Maar zijn hele gedrag werd rustiger.

Zeiden we bij ons thuis:

‘Wat is die Jacob veranderd, je kent hem gewoon niet meer terug. Dat werk bevalt hem.’

Ik denk, dat hij een paar jaar lang met broodjes langs de treinen had gelopen, toen die geschiedenis met meneer Schaap voorviel.

Nu moet ik dus eerst gaan vertellen wie mijnheer Schaap was.

Toen mijn moeder nog een jong meisje was, ging ze uit dienen bij juffrouw Schaap op de Amstel, vlak bij Carré. Ze had er een best werkhuys. De juffrouw deed verwaand noch verwend. Voor haar personeel was ze een engel. Na moeders trouwen was ze de vriendschap natuurlijk blijven onderhouden. Voor een vreemde hadden ze evengoed familie van elkan- der kunnen zijn: een oude tante met haar nicht bijvoorbeeld. Om de zo- veel weken zei moeder tegen ons, de kinderen:

‘Kom jongens, trek je goeie goed aan. We gaan op visite bij juffrouw Schaap.’

Ze ging waarlijk niet op bezoek met de bedoeling eens lekker te gaan opsnijden. Maar wie kan de voldoening meten, die er groeit in een men- senziel, wanneer je als trotse moeder, met drie zulke propere, keurige, gehoorzame engelen van kinderen in het huis komt, waar je eens het brood der dienstbaarheid at? En wanneer je dan kunt zeggen:

‘Zijn ze niet gegroeid sinds ik de laatste keer op bezoek was, die drie gezegende schatten?’

De familie Schaap was in goede doen. Meneer Schaap had zijn schaapjes op het droge. Hij was een klein juweliertje, dat in het laatst van de Kaapse tijd grof geld had verdiend en kans had gezien dat solide te beleggen.

Juffrouw Schaap en haar man waren, voor hun doen, moderne men-

sen. Die volgorde is goed: eerst kwam zij, daarna hij. Hij sjouwde de hele week met pakjes en zakjes lekkernijen voor háár keuken. Maar zij regeerde het huis. Met zachte hand, dat is waar, maar ze regeerde! Ze was door de nieuwe tijd aangeraakt. Ze *speelde* met sympathieën voor de vrouwenbeweging. Ze liet doorschemeren, dat ze ontzag had voor Mina Drucker en voor dr. Aletta Jacobs. Niet, dat juffrouw Schaap ooit de geheime wens zou koesteren, *zelf* gekleed in harembroek en reformjasje over het Rembrandtplein te flaneren, ventende met een brochure: 'Vrouw moet vrouw blijven.' *Gott behüte* voor zo'n veronderstelling! Ze was geen baanbreckster. Ze voelde een flauwe rimpeling van een nieuwe eeuw.

Meneer Schaap had alleen maar belangstelling voor zijn effecten en voor de paar huisjes, waarvan hij eigenaar was. Zijn vrouw echter probeerde zich boven kleine aardse beslommeringen te verheffen.

Op zekere dag kwam moeder nogal opgewonden terug van een bezoek, dat ze aan de familie Schaap had gebracht. Ze vertelde, dat meneer Schaap op het station was aangesproken door Jacob, de broodjesjongen.

Weliswaar kende Jacob meneer Schaap in het geheel niet, maar hij had natuurlijk bij ons thuis veel over de familie horen spreken.

'Bent u niet meneer Schaap van de Amstel bij Carré?'

'Ja,' had meneer Schaap geantwoord, 'dat ben ik. En wie ben jij?'

Jacob had daarop een lang verhaal gedaan om uit te leggen hoe het kwam, dat hij meneer Schaap kende, ofschoon ze elkander nooit hadden ontmoet. En ten slotte had hij gevraagd of hij niet eens ergens rustig kon praten. Want hij had hem een voorstel te doen, een zakelijk voorstel.

Had mijnheer Schaap gezegd:

'Kom dan maar morgenavond bij me thuis.'

En de volgende avond was Jacob verschenen, netjes gewassen en ze-nuwachtig.

Hij had een idee, vertelde hij, om een zaak te beginnen. In die paar jaren op het station had hij zijn ogen en oren de kost gegeven. Zo'n vergunning voor een stationsbuffet was heel moeilijk te bemachtigen. Jammer genoeg, want hij, Jacob, zag best kans tweemaal zoveel te verdienen als de baas, die nu op het Weesperpoortstation broodjes liet verkopen.

Maar Jacob had een ander idee. Hij wilde in de Weesperstraat een winkeltje beginnen. Klein en met weinig kosten. Daar wilde hij broodjes gaan verkopen. Belegde broodjes en vlees van de eerste kwaliteit. Maar dat was niet het hele voorstel. Op alle diamantslijperijen had je leerjongens en boodschappenlopers, die voor de werklieden broodjes en ge-

bakjes moesten inkopen. Die kochten ze in alle mogelijke winkeltjes. Jacob had echter het plan de verkoop op de fabrieken in één hand te nemen. Hoe? Doodeenvoudig! Hij zelf zou met minder winst genoeg nemen, en de leerjongens en lopers zouden procenten krijgen; van hem!

Het enige wat hem ontbrak was geld. En kon meneer Schaap hem nu duizend gulden lenen... of lenen, was eigenlijk niet het goede woord. Meneer Schaap kon aandeel krijgen in de winst.

‘Nee,’ zei meneer Schaap resoluut, ‘ik denk er niet over. Ik ben geen miljonair en de paar centen, die ik heb, zitten vast, daar kan ik niet aankomen. Het spijt me heel erg, jongen, maar van mij krijg je geen cent.’

Van de hele affaire zou niets gekomen zijn, als juffrouw Schaap niet bij dat gesprek tegenwoordig was geweest. Toen haar man zo kortaf zei, dat hij geen cent in die broodjes-met-vlees-winkel wilde steken, had ze gezegd: ‘Hoor eens man, wat jij met het geld doet, moet je zelf weten, maar... eh... ik heb zelf nog een klein spaarpotje, niet veel, net genoeg om er een avontuurtje mee te wagen enne ik dacht zo: waarom zou ik niet meedoen.’

Kort en goed, meneer Schaap had gezegd, dat een vrouw geen eigen kapitaal kon bezitten en dat dus dit spaarpotje ook van hem was. Maar toen had juffrouw Schaap beweerd, dat ze geen slavin van haar man was, en dat de wereld niet stilstond, maar vooruitging. Als zij elke week op het huishoudgeld zoveel had uitgezuinigd, zonder dat haar man er iets van had kunnen merken, en ze had nu een paar centen achter de hand, dan was ze vrij om die te besteden zoals zij zelf verkoos; en daarmee basta. Uit!

Het opgewonden verhaal, dat moeder ons nu in de Rapenburgerstraat kwam vertellen, kwam hierop neer, dat juffrouw Schaap tegen de zin van haar man compagnon geworden was van Jacob.

Hijgde moeder verontwaardigd:

‘Nu vraag ik je, zo’n brutale aap van een jongen. Als hij net zoveel handelsgeest heeft als zijn vader, kan juffrouw Schaap naar haar duizend gulden fluiten.’

Maar het bleek al spoedig, dat Jacob in zijn pink meer zakelijk vernuft bezat dan Jonas in zijn hele lichaam. Hij bleef nog drie maanden bij het stationsbuffet in dienst. Die tijd gebruikte hij vlijtig om aan alle reizigers te vertellen, dat hij spoedig een eigen zaak ging openen. En mocht hij op de gunst en de klandizie rekenen?

Het winkeltje in de Weesperstraat ontwikkelde zich spoedig tot een

aardig florerend nerinkje.

Duplikaatje kwam nu minstens één keer per week bij ons in de Rapenburgerstraat aanlopen. Kwansuis om een gezellig kopje koffie te drinken. In werkelijkheid en voor iedereen volkomen begrijpelijk trouwens, om op te scheppen met het succes van Jacob, *haar* Jacob! 'Zo'n verstandige jongen is hij, en van mij heeft hij het niet.'

Kon grootmoeder niet nalaten op te merken:

'Van Jonas ook niet.'

Duplikaatje was zo vervuld van moederlijke trots, dat ze niet eens hoorde wat de anderen zeiden. Ze ging eenvoudig verder met de zin, waarmee ze begonnen was: '... en hij komt elke week geld brengen voor mijn huishouding enne ik heb van de week zeil gekocht, een mooi patroontje, u moet maar eens komen kijken. Ik heb lang genoeg op de kale vloer gezeten.'

'Ja...,' zei moeder, 'Jacob is nu tevreden... Hij heeft zijn eigen zaak.' Duplikaatje keek met haar domme ogen de kamer rond en toen zei ze langzaam:

'Tevreden... tevreden was Jacob, de eerste paar maanden toen hij met zijn witte jasje langs de treinen liep... Maar nu zegt hij alweer, dat hij niet in dat winkeltje in de Weesperstraat wil blijven.'

'Wat wil hij dan?' vroeg moeder.

'Hij heeft het me verteld, maar ik begrijp het niet,' zei Duplikaatje nederig.

Zo ondoorgrondelijk waren Jacobs plannen echter geenszins. Hij kwam op een avond bij ons aanlopen en vertelde volkomen openhartig wat hij van zijn nering dacht.

'Een winkel is een broodwinning, goed, maar als je *rijk* wil worden, moet je niet in een zaak blijven zitten.'

'Wees tevreden met wat je hebt, duizenden mensen zijn jaloers op je verdiensten in die zaak... Waarom zou je rijk moeten worden.'

'Omdat ik niet arm wil zijn, ik weet wat armoe is. Ik weet het beter dan iemand anders in de hele wereld. Geld wil ik hebben, veel geld, hopen geld.'

Hij werd gegrepen door de kracht van zijn eigen woorden. Het was alsof hij een visioen zag: een hoge berg van louter gouden tientjes.

'Geld, zoveel geld wil ik hebben, dat ik, dat ik, dat ik... nooit meer een brood hoeft te gappen... daar... nou weten jullie waarom ik geld wil hebben.'

‘Nebbisj,’ zei grootmoeder meewarig.

Jacobs toekomstplannen bleken vrij eenvoudig te zijn. Geld kon je alleen maar verdienen met handel, niet met hard ploeteren in een klein winkeltje. Kopen en verkopen in het groot. ‘Als ik dat winkeltje heb opgewerkt tot een goedlopende zaak, verkoop ik de nering. Juffrouw Schaap krijgt eerlijk haar aandeel... en ik begin iets anders.’

‘Wat dan?’

‘Weet ik nog niet, en dat doet er trouwens ook niets toe. Misschien begin ik weer ergens een andere zaak en als die is opgewerkt, doe ik ook die weer van de hand. Ik werk om te verkopen, niet om in één winkeltje te blijven zitten. Een winkeltje is een stinkeltje.’

Zei moeder:

‘Je bent veel te rusteloos voor een zakenman.’

‘Rusteloos is het woord niet,’ weersprak Jacob haar, ‘ik ben met honger geboren en die honger gaat nooit meer weg. Als mijn maag vol is, heb ik nog honger. Honger naar de hele wereld en naar alles wat erop is, honger naar wat andere mensen bezitten... Jullie kunt niet beseffen wat dat is.’

‘Misschien tóch wel,’ zei moeder rustig.

Jacobs verdere loopbaan in het zakenleven werd een duizelingwekkende klauterpartij van de ene onderneming naar de andere. Hij werd koopman in alles wat ongeregeld was, in alles waar geld mee te verdienen scheen. Soms bereikte ons het gerucht, dat hij een verlies had geleden, waarvan een gewoon mens nooit zou kunnen herstellen. Dan weer hoorden we, dat hij een kapitaal had verdiend op de beurs.

Jonas en Duplikaatje verhuisden uit de Markensteeg naar de nieuwe buurten achter de Muiderpoort. Want Jacob was een goed kind van zijn ouders, die hij liet meedelen van zijn geld.

Af en toe zagen we hem nog wel eens. Hij bleef hondenmager. En zijn bewegingen waren weer hoekiger dan ooit. Zijn ogen schenen altijd iederee en alles te taxeren. Alsof hij voortdurend op de loer lag en dacht:

‘Wat is die man waard? Voor hoeveel is die of is dát te koop.’

Een paar jaren voordat de ramp van 1940 over Nederland losbrak, kwam Jacob weer op een avond bij ons thuis. Om afscheid te nemen.

‘Ik ga weg, eerst naar Amerika, en daarna zullen we wel verder zien.’

‘Waarom?’ vroeg vader, ‘je hebt hier toch rijk je brood.’

‘Voorgevoel, ik moet weg, weg uit het land. Het is net alsof ik word ge-

roepen. Voor mijn vader en moeder en mijn zusjes en broertjes heb ik gezorgd. Die hoeven de eerste paar jaar geen honger te lijden en als het nodig is, kan ik altijd nog iets oversturen, maar *ik* ga weg.'

Hij ging naar Amerika.

Af en toe kwam Duplikaatje nog bij ons op bezoek om een brief voor te lezen, die ze van Jacob had ontvangen. Hij woonde in New York, maar hij dacht niet, dat hij daar lang zou blijven.

In 1948 stuurde *Het Vrije Volk* mij naar de Nederlandse Antillen, Suriname en naar Venezuela.

Ik zat in Caracas, de hoofdstad van Venezuela, in het café van 'Hotel Ambassador', toen een kweek mannetje bij me kwam staan en in het Duits vroeg of hij mij een glas verkoeling mocht aanbieden.

'Jawohl, Sie sind wohl ein Deutscher...'

'Nee,' zei hij, 'ik ben een Tsjech... Bent u Duitser?'

'Hollander,' zei ik.

Dat had hij wel vermoed. Hij had in elk geval dadelijk gezien, dat ik beslist geen Zuid-Amerikaan was. Hoe hij dat had ontdekt? Oh, doodeenvoudig kunstje. Zuid-Amerikanen laten minstens tweemaal per dag hun schoenen glimmend poetsen, en hun pantalon is nooit zonder vouw.

We hebben een halfuurtje samen gebabbeld over alles en nog wat. Toen moest ik naar een afspraak. Maar voordat ik vertrok, moest ik hem beloven, dat ik die avond, na het diner bij hem op visite zou komen. En ik moest het goedvinden, dat hij nog een paar vrienden nodigde.

Ik ging naar mijn afspraak en daarna naar 'Ambassador' terug om een hapje te eten. Er lag een boodschap voor me op mijn hotelkamer. Of ik niet naar het afgesproken adres wilde komen, maar naar een villa aan het randje van de stad. Buiten in de tuin geurden de exotische bloemen van het Venezolaanse hoge land. Binnen was het: Berlin im Jahre neunzehnhundertachtundzwanzig.

Behangetjes vol met portretlijstjes. Op tafel stonden schotels met Lebkuchen en Käsekuche en in een hoek van het vertrek zaten een paar gasten om een tafeltje. Die waren alvast begonnen met hun partijtje Skat.

We hebben gepraat over de dagen van weleer, toen het bonte leven nog over de Kurfürstendamm schoof en de Duitse joden in de waan leefden, dat ze joodse Duitsers waren geworden.

Toen zei een van hen:

‘Aber hier in Caracas wohnt doch...’ en hij noemde een nogal Spaans klinkende naam, ‘das ist doch ein Holländer. Der wird sich frohen Ihnen mal zu begegnen.’

En, zeer weinig Zuid-Amerikaans, dribbelde hij meteen naar de telefoon, draaide een nummer en begon een rad gesprek, half in het Spaans, een kwart in het Engels en verder wat verhaspeld Duits.

‘Der Herr kommt sofort...’

Toen de nieuwe bezoeker binnenkwam, herkende ik hem onmiddellijk:

Jacob!

Nog altijd mager als een koperdraad. Nog altijd onrustig. Hoekig en schokkend met armen en benen. Schichtig rondkijkend in het vertrek. Taxerend, als vroeger. Het weerzien was hartelijk. In zoveel jaren hadden we elkander niet meer ontmoet. Die avond hebben we oppervlakkig gepraat over wederzijdse kennissen van vroeger. Over zijn vader en moeder en broertjes en zusjes. Allemaal wég! Allemaal vermoord.

De volgende middag *moest* ik bij hem komen lunchen. Daar was geen ontkomen aan. Hij zou wel een auto naar ‘Ambassador’ sturen. Zijn landgoed lag bijna een uur rijden buiten de stad.

‘Landgoed?’

‘Ja! Landgoed.’

Landgoed met boeren, die voor hem werkten. Met een kapitaal huis en garages voor vier auto’s. Met rijpaarden.

‘Ben je tegenwoordig getrouwd, Jacob?’

‘Natuurlijk ben ik getrouwd. Een mooie vrouw, half Engels, half Spaans. Kost me elk jaar een vermogen. En ik heb een kind, ’n zoon, één is genoeg.’

‘Hoe heet je zoon?’

‘We noemen hem Junior.’

De auto, die me kwam halen was een Cadillac, en als iemand me had verteld, dat alle accessoires van puur goud vervaardigd waren, had ik dat subiet geloofd. De chauffeur was een kleurling, in livrei; met de onderdanigheid van een slaaf en de accuratesse van een oberkelner.

Eerlijk toegegeven, de vrouw van Jacob was beeldschoon, rank en met fijne beweginkjes. Zijn zoontje was een pafferig ventje van een jaar of vier, verwend en dwingerig. Ik vond, dat Junior een beetje op Duplikaatje leek, maar dat zei ik niet hardop.

Tijdens de maaltijd – een overdaad van spijsen en dranken; een kamer vol geruisloze bedienden; een toonladder van flessen in bonte glinsterende kleuren – vertelde Jacob me, dat hij nog altijd zaken deed. Alleen in het groot. Zeer groot. In Venezuela had hij onstuimig veel geld verdiend. Hotels laten bouwen en ze meteen weer verkocht; claims op mijnen versjacherd; wild gespeculeerd met allerlei obscure scheepvaartmaatschappijtjes langs de kust; parels laten vissen bij Santa Madalena. O ja, geld bezat hij nu in ongetelde hoeveelheden. Maar tevreden was hij nog lang niet. Hij wilde meer, altijd meer.

Na de maaltijd moest ik de vertrekken van Junior zien. Het schaap van vier jaar bewoonde zijn eigen vleugel in de reusachtige woning; met eigen dienstboden, die hem overal achterna sjouwden.

In een van de kamers was de vloer bedekt met een ingewikkelde elektrische speelgoedspoorweg. Treintjes met lichtjes. Seinarmen, die automatisch op veilig en onveilig sprongen. Spoorbomen, die geheimzinnig omhoog gingen, als het speelgoedtreintje voorbij gerateld was. Junior riep iets in half Spaans, half Engels. Een voor mij onverstaanbaar kindergebrabbel. Maar het kind had zo'n onaangename dwingende klank in zijn stem, dat ik dacht:

'Een stevig pak slaag zal hem goed doen.'

'No,' zei Jacob afwerend tegen Junior.

Het kind bleef dreinend aanhouden.

'Wat zegt hij eigenlijk?'

'Och... niets bijzonders,' zei Jacob en hij deed schutteriger dan ooit. Maar zijn vrouw vertelde:

'Hij zegt: Play Dutchman. Toe doe het nou.'

'No,' zei Jacob kribbig, en zijn blik flitste door het vertrek, alsof hij zich op een of andere manier in een hoek gedreven achtte.

'Play Dutchman,' jengelde het kind.

'Geef dat kind toch zijn zin,' drong ik aan; het gezeur irriteerde me.

'Ik begrijp je niet,' zei zijn vrouw, 'anders doe je het altijd ongevraagd.'

'Nou goed dan,' zei Jacob onwillig. Het was alsof hij zich schaamde.

Hij greep een zilveren dienblad van een tafeltje. Balanceerde het op zijn rechterhand. Ging tussen de rails staan. En plotseling klonk een bekende hoge schelle jongensstem door de kamer. Jacob riep:

'Lekkere broodjes... Lekkere broodjes met pekelvlees, worst, rosbief of kaas... Lekkere broodjes om mee te nemen.'

Het kind kraaide van plezier. De vrouw lachte.

Sloop Houtkopersburgwal 6 en 7, 1917

Weesperstraat 71, 1930 (foto Verenigde Fotobureaux)

Valkenburgerstraat gezien vanaf Houtkopersburgwal, 1927

Jacob kleurde alsof hij zich schaamde. Voor een korte seconde meende ik in zijn ogen de onrust te zien wijken. Hoe het kwam weet ik zelf niet, maar ik voelde opeens een brok van ontroering in mijn keel.

‘Weet je nog Jacob,’ zei ik schor, ‘hoe je bij ons thuis aan tafel kwam mee-eten. Ik herinner het me als de dag van gisteren.’

Maar hij zei ruw en kortaf:

‘Gisteren komt nooit weerom...’

Tante Pessie-met-de-prijs-d'rbij

Toen ome Zelik met zijn eenennegentigste verjaardag werd gefeliciteerd, zei hij: 'Nou sta ik eigenlijk niet meer op de kienblaadjes.'

De kaarten, waarop de cijfers van het kienspel vermeld zijn, geven namelijk geen hoger getal dan negentig aan. Daarom heet nummertje 90 in de code van de ware kienspelers: de oude man.

Als ome Zelik deze woorden had gesproken zette hij zijn Rotterdammerpetje een tikje steviger op zijn kale hoofd.

Zei hij:

'Maar al sta ik dan eigenlijk niet meer op de kienblaadjes, toch roepen ze me op altijd als ze bij nummertje 47 zijn.'

Sinds eeuwen heet nummertje 47 in de code van het kienspel: Zelik ufs 'nfeerd. Zelik aufseinem Pferde. Zelik op zijn paard.

Nu is die Zelik van nummertje 47 beslist nooit ome Zelik geweest. Zelik ufs 'n feerd is gewoonweg een klanknaboetsing van 'zeven en veert', zijnde de gemakkelijke afkorting van zevenenveertig.

Maar o wee, wanneer iemand deze tegenwerping hardop dorst uitspreken in het bijzijn van ome Zelik.

'Zal ik u nou eens gauw vertellen waar Zelikufs' nfeerd vandaan komt? Dat raadt u in geen duizend jaar. Van mij! Jawel zeker van mij! En van niemand anders! Het was dan vroeger jaren zo gelegen, dat je vooraan in de Houwtuin een grote loods had, en in die loods was de zaak van Bremer de kolen- en hokkenbaas. Nou, die kolenbaas had een paard en kar, en dat paard was een spierwitte schimmel. Op de een of andere manier vond ik dat altijd een mesjogge gezicht. Die zwarte kerels met hun gonje zakken, zwart van het kolengruis, over hun hoofd en nek, en die smerige kar en daarvoor dat paard, wit als melk en elke dag stond dat prachtige beest van top tot teen geschuurd in het lamoen, spierwit. Op een nacht, heb ik, Zelik, dat witte paard met zeep uit die vuile stal gehaald. Waarom? Daarom! Gewoon zonder reden. Alles hoeft toch geen reden te hebben. Ik kon dat zwart en dat wit niet langer voor mijn ogen

zien. Ik dacht, laat Bremer nou maar een zwart paard kopen, dat staat beter voor die rotte kolenkar van hem. Maar toen ik die beheime eenmaal uit de stal op straat had, dacht ik:

“O je Zelik, je hebt je daar wat aangehaald. Waar moet je met een paard naar toe?”

Ik woonde destijds op Uilenburg in een onderhuis, dus als ik die knol bij me thuis had willen laten logeren had ik in elk geval geen last met de trappen gehad, maar ik was klein behuisd, voelt u wel, wat je noemt erg klein behuisd. Denk ik: zal ik zo'n beest in mijn slaapkamer stoppen, oj dat stinkt toch, en nou zal u misschien zeggen: daar moet zo'n beest dan maar aan wennen, maar nee, ik liep met dat paard hartje winter midden in de nacht door de sneeuw in de Houttuin en dacht:

“Zelikkie, Zelikkie waar ga je naar toe?”

Opeens wist ik het. In die jaren had je op Marken aan de kant van de Markengracht een zootje van die gangetjes, vroeger hadden er overal mensen gewoond maar in een van die gangetjes woonde toen al niemand meer, ik geloof dat het de Blekersgang was of de Kaarsiesgang, dat weet ik niet precies meer. In elk geval, ik denk: “weet je wat: het paard moet naar die gang.” Maar die gang was verschrikkelijk smal. Hoe ik dat mesjoggene beest erdoorheen heb gekregen weet ik zelf niet, ik moest voor het paard uit lopen, want de kanten van zijn buik raakten aan weerszijde de muren, nou vraag ik je. Afijn, eindelijk stond die beheime aan het eind van het gangetje, ik heb 'm vastgebonden, ben tussen zijn poten doorgelokpen en toen naar huis. Nou de volgende ochtend stond de hele buurt op stelten. Het paard van Bremer, de schimmel van de kolenbaas, dat kostelijke beest was geganneft. De dienders overal speuren naar het paard en naar de gannef. Mensen in de Houttuin vertelden, dat ze midden in de nacht wel een paard hadden horen lopen, en mensen op Marken vertelden hetzelfde. Iedereen had het paard gehoord, kunstje, zo'n beest loopt niet op zijn tenen maar niemand had het gezien. Afijn, de dienders speuren in de sneeuw verder en wat ontdekken ze? Nou dat raadt u nooit! Ik zal het u maar gauw vertellen, op de muren van dat gangetje vonden ze witte haren. Witte paardenharen! Dat beest had last van haaruitval, gijn. De dienders zijn gewoon de haren achternagelopen en zo kwamen ze eindelijk bij dat paard. De dader hebben ze nooit kunnen pakken. Iedereen in de buurt wist natuurlijk gauw genoeg dat ik het gedaan had. Maar niemand heeft 't verraden. De een vertelde het wel aan de ander, in het diepste geheim natuurlijk.

Hoe vindt u dat geintje van die Zelik? Boven op het witte paard van Bremer heeft hij gezeten en zo is hij midden in de nacht door de sneeuw gereden.

Nou, zoiets noem ik nou: Jiddische overdrijving.

Ik Zelik bovenop een wit paard? Bovenop! Gewoon Mousje Sinterklaas! Voor mij was het een kwajongensstreek meer niet; denkt u dat ik dan mijn leven boven op een paard ga wagen? Maar zo is de naam "Zelik op zijn paard" ontstaan. En als de mensen dus kien spelen en ze roepen nummertje 47 op, "Zelik ufs'nfeerd... Zelik ufs'nfeerd", dan bedoelen ze mij, Zelik, en al ben ik dan over de negentig, zo komt het dat ik toch lekker op de kienblaadjes sta, cahaggeles.'

Van beroep was ome Zelik 'Haambrenger'. Daarom zwierf hij altijd rondom de visstallen van de Houtkopersdwarsstraat, die iedereen de Vissteeg noemde. Als de vis geschubd, gegromd, in moten gesneden en oude kranten was gepakt, gilde de visvrouw:

'Haambrenger.'

Haambrenger betekent: heimbringer, thuisbrenger. Een vrachtje vis naar huis brengen kostte een halve stuiver; het vierduitstuk moest bij vooruitbetaling worden overhandigd. Van deze ambachtslieden moet de uitdrukking stammen: geld bij de vis. Ome Zelik was reeds ambachtelijk haambrenger toen hij nog geen dertien jaar was, en hij bleef het, ook toen hij niet meer op de kienblaadjes stond. Hij kende iedereen in de buurt. Van alle mensen wist hij de *chronique scandaleuse*. Alle verzinsels, alle fabels uit de buurt had hij op een geheimzinnige manier in zich opgezogen en in zijn lichaamscellen opgeborgen. De roddeltjes, die hém waren voorbijgegaan, waren niet de moeite waard om er 'stop eens even' tegen te roepen. Als hij zijn neus tussen duim en wijsvinger nam, en de hoeken van zijn mond optrok, zag je in de donkere clownsogen het verhaal groeien. Eerst aarzelend, daarna in een regelmatig vloeiende stroom, kwamen de woorden. Ik herinner me, dat één vrouw in zijn verhalen vrij vaak voorkwam. Hij noemde haar: de Machteneste, hetgeen zoveel wil zeggen als: de schoonmoeder van één van mijn kinderen. Hoe lang was het geleden, dat die Machteneste had geleefd?

'Maar Meijertje, ze leeft nóg.'

We liepen samen door een slurfje van een gangetje van de Valkenburgerstraat. Daar zat een oud vrouwtje, rokken over een testje met dove kolen. Ze was klein van gestalte, maar ze was een reuzin van allure. Haar

beroep was: waarzegster. Ze voorspelde goed en kwaad al naar gelang haar kanten mutsje stond. Voor haar voorspellingen liet ze zich dik betalen; aan klanten had ze geen gebrek. Ze imponeerde haar niet-joodse clientèle met een toverspreuk, die alleen verstaanbaar was voor de ingewijden, en dát waren alle bewoners van de buurt.

Aggel de voes in de geersj
Sets de pots in de nouwe
Van dijn mezmomme
Wer mijn pots bromme

Hetgeen letterlijk vertaald, betekent: Als je gort met ossenpoot wil eten moet je de pan in de oven zetten (of op de kachel). Van jouw geld zal mijn pot brommen.

Toen we van die waarzegster terugkwamen, vroeg ik:

‘Heeft de Machteneste u wel eens iets voorspeld?’

‘Waarachtig-een-schot. Ze heeft me voorspeld, dat ik schat- en schatrijk zou worden. En dat is bijna uitgekomen ook; alleen door mijn eigen stomme schuld heeft de waarzegster ongelijk gekregen.’

Vertelde ome Zelik het boeiende verhaal van: Tante Pessie-met-de-prijs-d'rbij.

‘Misschien denkt u, dat ik sjkorum, maar waarachten-een-schot (verbastering van: waarachtig als God), in mijn jonge jaren ben ik twee jerusjes misgelopen van bij elkaar, laat eens kijken, een half miljoen gulden, nou ja, een half miljoen gulden is misschien een tikje overdreven, maar laat ik dan voor alle securiteit maar de helft nemen, of nee laat ik het voor uw plezier zo laag mogelijk taxeren, twee erfenissen van bij elkaar een ton, dat is honderdduizend guldens, en die ben ik misgelopen, ik Zelik en waarom is al dat geld aan mijn neus voorbijgegaan, dat wou ik u nu juist gaan vertellen.

Ik had twee tantes, gesjiewese van mensen daar niet van en nooit een kwaad woord, alleen, ze gunden elkaar het licht in de ogen niet. Niet, dat ze wat je noemt geslagen vijanden waren, niks hoor, ze gingen gewoon met elkaar om, maar als ik u vertel, dat die twee niet met elkander overweg konden, dan bedoel ik, dat tante Pessie jaloers was op tante Breinie en dat tante Breinie gewoon niet kon slapen van de kinnesine op tante Pessie. Waar proberen vrouwen elkaar het eerste de ogen mee uit te ste-

ken? Met hun mannen! Maar tante Pessie en tante Breinie waren allebei getrouwd met een golwacher van een man, dus wat dat betreft stonden ze kiet. Waar proberen mensen elkaar dan verder mee te troeven? Nou? Met geld natuurlijk. Maar alle twee de tantes waren wat je noemt betoe-ach, dus wat bleef er anders voor de tantes over om elkander het gejus te versjteren, nou? Doodgewoon pochen en elkander overtroeven met hun rijkdom.

Nou vraagt u misschien hoe zijn die tantes aan zoveel geld gekomen, och zal ik u eens wat leren? Mezomme is alleen maar een kwestie van karakter, want wie voor een stuivertje geboren is wordt nooit een kwartje en verder zal ik u een moischeltje vertellen. Toen wij joden om het Gouden Kalf hadden gedanst, is rebbe Mousje zo kwaad geworden dat hij de Stenen Tafelen in zijn drift heeft stukgegooid, dat kunt u allemaal in de Seifer Thora lezen, maar wat er niet beschreven staat is, dat de joden toen voor straf de stukken van die stenen tafels hebben moeten bewaren; die hebben wij meegesleept de hele wereld door, maar die stukken zijn eerst natuurlijk onder de joden verdeeld, de rijke mensen kregen de stukken waarop staat: "Gij zult..." en de arme parychim kregen de stukken, waarop staat: "Niet...", begrijpt u? Goed dan, tante Pessie en tante Breinie hadden allebei een groot stuk gekregen, waarop met gouden letters stond: "Gij zult..." En ze waren jaloers op elkaar, maar dat heb ik al verteld.

Kocht tante Pessie een nieuwe lamp voor de voorkamer, dan moest tante Breinie zich twee nieuwe lampen aanschaffen, een voor de voor- en een voor de achterkamer; liet tante Breinie haar stoelen bekleden met pluche, dan was tante Pessie niet eerder tevreden of haar crapauds moesten met velours overtrokken zijn. Toen er geen lampen meer gekocht, geen meubelen meer gestoffeerd, geen tapijten meer konden worden uitgelegd, vond tante Breinie iets heel nieuws uit. Wat? Ze ging naar het buitenland!

In die jaren gingen de mensen nog niet met vakantie; vakantie, dat is iets van de nieuwerwetse tijd, maar als de mensen vroeger een dag vrij hadden, *gingen ze de stad uit*, dat is heel wat anders, en waar gingen ze dan naar toe? Naar Haarlem en Zandvoort; naar Arnhem en Nijmegen; naar Alkmaar en Bergen; of naar Den Haag en Scheveningen; ze gingen altijd naar twee plaatsen tegelijk. Maar niet tante Breinie, *zij* ging met haar Sjaje een reisje langs de Rijn maken. De hele wereld heeft ze toen Ansichtkaarten van de Rijn gestuurd en tante Pessie kreeg een bijzonder

mooie, eentje met perlemoer op de bergen en op die kaart stond geschreven: "Lieve Pes, Sjaje en ik staan hier op een berg, zo'n hoge berg kan je je gewoon niet voorstellen, wat is een mens toch klein, gewoon een hoop paardevuil, je nicht Breinie." Nou, tante Pessie sprong uit elkaar van de kif en dat werd nog erger toen tante Breinie van de Rijn terugkwam en weken later nog altijd en overal liep te neuriën:

Ja zo'n reisje langs de Rijn, Rijn, Rijn
Is zo heerlijk en zo fijn, fijn, fijn
Met een bootje van plezier, zie, zie
Glaasje bier, bier, bier
Glaasje bier, bier, bier...

Het was eigenlijk geen neuriën en ook geen zingen, maar het was treiteren en de hele misjpoke begreep, dat tante Pessie iets terug moest doen, maar wat kón ze doen? Waar niemand aan had gedacht, dat deed ze. Met haar man Sakkie ging ze naar Parijs en veertien dagen lang kreeg de hele wereld de schandelijkste ansichtkaarten van haar, met blote kalletjes erop en af en toe ook een stadsgezicht en aan tante Breinie stuurde ze een brief met Franse woorden erin, die ik niet heb onthouden, alleen weet ik nog, dat er stond:

In Parijs is het zo druk, dat de ene sjewal gewoon met zijn neus tegen de staart van de andere beheime loopt.

En toen ze terug was heeft ze ons de oren verdoofd met verhalen van een Jiddische familie uit de Rue de Piejée en ze gooide met Franse woordjes, die ze van die mensen had geleerd. Nou en wat moest tante Breinie *toen* doen? Ik zal 't u gauw vertellen. In die tijd kwamen de grote buffetten in de mode en tante Breinie liet haar voorkamer uitruimen en daar zette ze een eikenhouten buffet neer met krullen en gedraaide poten en glimmende sloten en beelden, die de etagère droegen, de hele straat kwam naar dat prachtige stuk kijken; en veertien dagen later liet tante Pessie haar voorkamer óók leegmaken en er reed een grote verhuishwagen de straat in en wat bracht die? Oók een buffet, niet groter dan dat van tante Breinie, maar wél helemaal in gepolitoerd mahoniehout en ze moest de werkster een dag extra in de week van Kattenburg laten komen alleen om dat kostelijke meubel in de was te zetten en uit te wrijven. Wat deed tante Breinie toen? Ze ging kristal kopen, een vaas en nog een vaas en een pièce de milieu en een kristallen bak voor kleine visitekaart-

jes en nog eentje voor grote visitekaartjes en zilveren lijstjes voor de portretten en porseleinen poppetjes en voor het toezien was het spul te groot, maar tante Pessie ging óók kristal kopen, vazen en bakken en zilveren lijstjes en toen zei de misjopge:

“Ze zijn weer kiet.”

Maar tante Pessie deed ook nog iets anders en wat ik u nou ga vertellen zult u misschien niet willen geloven, maar ik zal geen gezond uur meer hebben als er één woord leugen bij is. Raad eens wat ze ging doen, of nee, probeert u het maar niet, het *is* niet te raden. Tante Pessie liet kaartjes maken en daar schreef ze de prijzen op van de vazen en de bakken en de zilveren lijstjes. *Nou, en die kaartjes legde ze op haar mahoniehouten buffet.* Het was net een uitstalkast, iedereen kon zien, dat de ene kristallen vaas dertig gulden en die andere, een beetje groter, tweënderig vijftig had gekost. Van die dag af kreeg ze de bijnaam:

“Tante Pessie-met-de-prijs-d’rbij.”

De hele wereld zat natuurlijk in spanning, wat zou tante Breinie doen, maar die deed niks, of eigenlijk deed ze wel iets, maar dat iets deed ze op een zeer eigenaardige manier. Tante Breinie kreeg een knoop in haar darm! Nou was een knoop in de darm in die jaren een levensgevaarlijke krenk waar de meeste mensen dood aan gingen, maar nou kan je meteen zien wat voor bemazzels rijke mensen soms zijn, want toen tante Breinie in het gasthuis lag, ontdekte de professor, dat een knoop in de darm niet bestaat, maar dat het is wat ze tegenwoordig blindedarm noemen en zij was een van de eersten, die aan de blindedarm werd geopereerd, nou dan hoef ik je ook niet te vertellen hoe ze daarover gesproken heeft toen ze eenmaal te goeiem weer thuis was. Zoals andere rijke mensen opscheppen met hun juwelen, zo pochte zij op de blindedarm, die ze bij haar hadden weggenomen en ze hadden haar weggemaakt met een dop op haar neus zodat ze van de operatie niks had gevoeld en alleen aan haar Sjaje had ze verklapt wat ze ’t eerste had gezegd toen ze uit de verdoving bijkwam en de operatiezuster had haar verteld, dat ze vóór haar een man hadden geopereerd en toen die bijkwam was het eerste wat hij zei:

“Sarie schuif op met je dikke togus.”

Tante Pessie-met-de-prijs-d’rbij sprong uit elkaar van de kinnesinne, want al heb je nog zoveel geld, waar kun je zomaar een blindedarmooperatie kopen? Nergens. Iedereen dacht dus, dat ze de oorlog tegen tante Breinie had verloren, maar toen gebeurde er iets heel geheimzinnigs met tante Pessie-met-de-prijs-d’rbij. Drie weken lang kwam ze de straat niet

op, ze zat thuis en wilde van niemand visite ontvangen. En toen die drie weken om waren, kwam ze triomfantelijk voor de dag... nou raad eens, waar ze mee voor de dag kwam? *Met een vals gebit!* Dat was in die jaren ook een grote zeldzaamheid en je begrijpt hoe de misjpoge opkeek, toen ze op een avond plotseling haar boven- en ondergebit uit haar mond nam en aan iedereen liet zien. Als een lopend vuurtje ging het door de buurt:

“Tante Pessie-met-de-prijs-d'rbij heeft zich een valse baksjmajem laten maken. Bij tandarts Klinger op het Frederiksplein. Kost wel duizend gulden. Niet te geloven, niet te geloven.”

Nou zult u vragen wat ik, Zelik met die dingen te maken had en hoe ik de twee erfenissen ben kwijtgeraakt, want dat wou ik u immers vertellen. Luister dan goed.

In de tijd, waarvan ik nou vertel, zal ik een jaar of twaalf zijn geweest en ik was wat je noemt: niet mesjogge. Ze zeiden wel eens: “Als goochempie dood is, wordt Zelikkie goochem”, en dat was in die jaren een compliment voor een jongen, die nog bar mitzwah moest worden. Goed, op een avond zit de hele misjpoge bij ons thuis op visite en tante Pessie-met-de-prijs-d'rbij is er ook en je kunt voelen, dat ze over haar vals gebit wil gaan spreken, maar niemand geeft haar kans, want iedereen brengt steeds het gesprek op iets anders. Het is even stil en toen zeg ik zo:

“Tante, laat nog eens even uw gebit zien. Hé, haal eens even uw tanden uit uw mond.”

Nou zij niet lui natuurlijk en de hele verdere avond heeft de visite moeten aanhoren hoe tandarts Klinger eerst al haar kiezen en tanden heeft getrokken, pijnloos maar ze hoefde er niet voor te worden wegge maakt, en hoe hij toen de maat heeft genomen, want ze kon een gebit van de confectie krijgen of een gebit naar maat. Toen ze eindelijk wegging, stopte ze me stiekem een dubbeltje in de hand. Van die avond af zorgde ik altijd in de buurt te zijn als tante Breinie of tante Pessie-met-de-prijs-d'rbij ergens op bezoek waren. Om tante Breinie een plezier te doen, vroeg ik of ze wilde vertellen van haar operatie en dan kreeg ik van haar een dubbeltje, en de andere tante gaf me geld als ik haar vals gebit ter sprake bracht. Alleen als ze *allebei* op visite waren, was het wat moeilijker, want ik moest ze immers allebei als klant houden en ze waren nu eenmaal elkanders concurrenten. Geen van de twee tantes had kinderen, dus in de familie werd al gauw gezegd:

“Nou die Zelik is ook een bemazzel, let op wat ik jullie voorspel, als tante Breinie of tante Pessie-met-de-prijs-d’rbij God behoed-en-be-waar nog eens een oog komen dicht te doen, krijgt hij hun geld... van alle twee.”

En door al die dingen kreeg ik te veel chutzpah. Ik werd brutaal en op een avond toen ik het gesprek weer op het gebit had gebracht, kreeg ik geen dubbeltje en ik werd zo kwaad, dat ik besloot me te wreken. Nou, de gelegenheid daarvoor kwam al gauw.

Op een avond zitten de twee tantes bij mijn moeder thuis op visite en ik zeg zo: “Tante Pessie, laat u nog eens uw gebit zien.”

Voor de schijn sribbelde ze tegen.

“Ach malle jongen, dat heb ik je toch al zo dikwijls laten zien.” Dan moest ik weer zeggen, dat ik ’t toch wilde zien; zo was het spelletje nu eenmaal. Maar in plaats daarvan zei ik:

“Nou, dan laat u ’t maar niet zien. Ook ’n zorg. Ik vind aan dat gebit niks aan. Nee, maar dan moet u de blinde darm van tante Breinie zien. *Ze heeft me laten zien waar ze geopereerd is, prachtig mooi is dat.*”

Het gevolg was voor mij volkomen onverwacht. Van mijn moeder kreeg ik een patsj, die ik nou nog voel en het is toch al jaren geleden, tante Breinie begon te gillen en gooide zich toen in de zenuwen van schaamte en tante Pessie-met-de-prijs-d’rbij liep de deur uit en is twee jaar kwaad met ons geweest... en zo ben ik nou die twee erfenissen van bij elkaar een miljoen misgelopen, o heb ik straks gezegd: bij elkaar honderdduizend gulden, nou dat is anders ook een heel bedrag, voor een erfenis moet u maar rekenen.’

Tsip-Tsop

Toen in Nederland de lichten waren uitgedraaid, en het seizoen voor de vrije jacht op mensen werd geopend, richtte Piet Westendorp aan de achterkant van Tip Top Theater een geheim soort loket in. Daar kwamen de vrouwen van gedeporteerde buurtbewoners elke week een handjevol guldens halen. Clandestiene kostwinnersvergoeding. Voor het geld zorgde de ondergrondse; de contactman heette Henk van Randwijk, een dichter.

Piet Westendorp was al jaren de operator van het Tip Top Theater. Als de volle zaal beneden in het donker lag, bespeelde hij in zijn cabine met de lichtstraal de schaduwen op het witte doek. Van de hele buurt was hij de boezemvriend.

Als hij over de Jodenbreestraat stiefelde, vertelde iedereen hem hun hele heiben en leiben. Maar nu gilden de jachthorens van de overvalwagens door de straten en stegen van zijn wereld; het geblaf van de honden in uniform klonk dag en nacht. Het wild vluchtte in portieken en kelders.

Kon Piet zijn vrienden in hun nood alleen laten? Hij maakte van het theater aan de Jodenbreestraat een profane schuilkerk. Wie kans zag binnen de muren te komen, kon zich gered wanen. De hekken van de hoofdingang gingen dicht. De vele zijdeuren zaten stevig op slot. Dat wisten de jagers. In de gesloten Tip Top zochten ze niet. Ze wisten niet, dat vierentwintig uur per etmaal een klein deurtje aan de achterkant in de Houttuin op een kier stond. Opgejaagde mensen ontvluchtten het wrede daglicht. In donkere spelonken van de schouwburg kwamen ze op adem. Soms renden ze 's morgens in de vroegte hijgend binnen; en meestal konden ze pas weg, 's avonds als de sterren weer aan de hemel stonden, de eeuwige sterren, die neutraal zijn, al zolang de wereld bestaat.

Omdat de wekelijkse uitbetaling van contant geld midden in die volkrijke buurt onmogelijk geheim kon blijven, en een loket, hoe verborgen ook, dáár te gevaarlijk werd, deelde Piet later elke week levensmiddelen-

bonnen uit. Die konden de mensen inruilen tegen een onsje van dit en een half pondje van dat, in de kruidenierswinkel van Leendert en Esther Rimini aan de overkant.

Zegt Piet:

‘De Tip Top liet zijn klantjes niet in de steek.’

Het wás geen gewoon theater.

Toen de Canadezen met hun zware tanks Amsterdam binnen daverden, lag het Tip Top Theater al in puin. De buurt was een openluchtmuseum van vuilnisbergen, de huizen werden opgevreten door melaatsheid. De vensters waren er uitgezworen door een huiveringwekkende puisterige infectie. De mensen juichten, dat ze bevrijd waren, maar hun bevrijding stónk.

Later kwam een man uit Antwerpen naar Groot Mokum terug. Gedurende de jaren van de angst, had hij in Auschwitz gevangen gezeten. Hij kwam over Antwerpen in Mokum wêerom. Nu zong de Bevrijding hem van de Zuidertoren tegemoet. Hij liep door de buurt. Een begraafplaats van louter vervallen zerken, de doden zelf lagen ver weg in een onbekend massagraf van as en sintels. Voor de ruïne van het Tip Top Theater bleef de man staan. Mensen gingen voorbij. Hij huilde, zonder tranen. Toen nam hij eerbiedig een stuk steen van de puinhoop. Voorzichtig en teder, als ware het een dierbaar kind, droeg hij de steen onder de arm. Hij ging, het hoofd gebogen, de steen behoedzaam in het nestje van zijn arm. Die man was Bob Scholte. Vóór 1940 was hij in heel Nederland een populair radiozanger. (Vandaag klinkt zijn naam nog als een forse trompetstoot). In zijn jonge jaren was hij samen met zijn broertje in de Tip Top opgetreden. Daar was zijn loopbaan begonnen. ‘De kleine Caruso’. Na elke voorstelling stond zijn vader aan de uitgang; het gezin moest leven van de hand in de tand. In die bouwval, lag zijn leven.

De steen heeft nog altijd een ereplaats in zijn huiskamer.

Het geeft geen pas te bidden voor een in elkaar gezakte bioscoop. Het is dwaze sentimentaliteit een klinker uit zo’n huis des wuften vermaaks te koesteren als ware het een stukje van de tempel.

Maar de Tip Top wás geen gewoon theater...

Toen de bevrijding ouder was dan een week dobberden gaandeweg de mensen uit de onderduik weer naar de oppervlakte. Barend Kroonenberg, die vroeger met zijn vader de directie van de Tip Top had gevoerd,

liep weer door de buurt. Een onbedreigde vrije burger. Op zekere dag werd hij aangesproken door een man.

‘U bent toch meneer Kroonenberg van de Tip Top?’

‘Jawel.’

‘Ik heb iets voor u.’

Een foto. Toen de schouwburg door de cultuurdragers van Wodan werd leeggehaald, en het huis in elkaar zakte van schaamte, had de man tussen de rommel deze foto zien liggen. Een groep mensen, deftig in het zwart. De kiek was waarschijnlijk bij een of ander jubileum gemaakt.

Zegt de man tegen Barend:

‘Ik heb de foto gered en thuis goed bewaard. Ik dacht: als de bevrijding er is, zal toch wel één van de Kroonenbergies terugkomen; dan krijgt die de foto van me.’

Vroeg Barend:

‘Waarom heeft u dat gedaan?’

‘Och, de Tip Top heeft zoveel voor ons gedaan. Laat ik nou ’s wat voor Tip Top doen.’

Hij draaide zich om en ging heen. Hij had niet eens zijn naam genoemd.

De Tip Top was geen gewoon theater.

Het was een huis met een persoonlijkheid. Het lag dicht tegen het hart aan van de buurt, waar, niet eens zo heel lang geleden, bijna alle Amsterdamse schouwburgen op een kluitje bij elkander hokten.

En dit is dan de Amsterdamse theaterwereld, achter in de twintiger jaren. Wat toneelspreiding is, weet nog geen sterveling. Trouwens, het woord toneelspreiding zelf moet ook nog uitgevonden worden. Elk jaar ontbrandt in Amsterdam een tachtigjarige oorlog over de penibele vraag welk gezelschap in de komende twaalf maanden de Stadsschouwburg met verlies zal mogen bespelen. De vijandelijkheden vinden overdag meestal plaats in het café van Frits Schiller, dat de gezellige rommelige atmosfeer van een derde klas wachtkamer bezit... en ’s avonds wordt de oorlog voortgezet in de luidruchtige ruimte van Americain, waar je bij de obers kunt poffen. In het gemeentebestuur koesteren edelachtbare lieden het meer dan vage verlangen zich met het toneelrepertoire intensief te gaan bemoeien, maar bedillerij in zaken van cultuur riekt nog naar de brandstapel, de inquisitie en de heksenjacht. Dit is immers de

stad achter in de twintiger jaren en het begrip 'zinnvolle vrijetijdsbesteding' is nog niet ontdekt. En dus praten ze in de gemeenteraad elkander wel blaren in de oren, maar de zaken blijven blauw-blauw. De schouwburgen, in particulier bezit, liggen als lepeltjes in een doosje vlak bij elkaar. Als ze niet binnen de enge grenzen van de buurt tussen Waag en Weesperplein worden gevonden, pronken ze toch in elk geval vlakbij, op de andere oever van de Amstel. In de Plantage: de schouwburg in de Laan, de Hollandsche Schouwburg van Loewie de Vriezxxxx, en Colnot en Poons; maar op de plaats waar de Parkschouwburg in de fik ging wordt al gekorfbald. Even over de Blauwbrug: Flora, het Grand Theater, de zaal van het voormalig Panopticum en het Rembrandt-theater. Een eindje verder op het Frederiksplein: de zaal van het Paleis voor Volksvlijt. Het paleis is van plan spoedig tot de grond toe af te branden, maar dat weet zelfs Louis Schotting van het *Handelsblad* nog niet, ofschoon die elke week de besluiten publiceert, die Bee en Wee pas over vier weken zullen nemen.

Doordat de schouwburgen zo dicht bij elkaar zijn gekropen, moeten de mensen uit de stad dikwijls grote eindten trampen om een goed toneelstuk te kunnen zien. Maar wat hindert dat? Dit is immers het Amsterdam van achter in de twintiger jaren. Wie zich een avondje wil vermaken, moet nog offers brengen. Hij moet zich een beetje opdoffen, want in de schouwburg wil een mens netjes gezien worden. Hij moet entree betalen. Om de stukken te begrijpen, moet je je hersens gebruiken. (Toch is de nieuwe tijd reeds boven de kim, de tijd, waarin het gemak de mens hoe langer hoe meer zal gaan dienen: de tijd, waarin de knop van de tv iedereen zal worden toegeworpen.) In de loop der jaren zijn hier en daar in de stad ook al bioscoopjes ingericht. Makkelijke oorden van vermaak. Je denkt er met je ogen. In de Damstraat, op de Nieuwendijk, achter in de Haarlemmerbuurt, plakken de mensen voor een paar dubbeltjes de hele middag of avond in het plezierige duister. De flikkerende beelden hypnotiseren; de stem van de explicateur en de fantasieën van de pianist bevorderen de afwezigheid van de geest. Uit Polen is een zekere Abraham Tuschinski naar Nederland gekomen, op doorreis naar zijn misjpoeg in Amerika. Hij belandt in Amsterdam, *ausgerechnet* op Koninginnedag. Duizenden mensen, die hi-ha-ho langs de straten hossen. Het actuele volkslied van die dag galmt hem tegemoet op alle straten en alle pleinen: Heb je niet de kleine Cohn gezien, kwam dat ventje hier voorbij misschien?

Zoveel jolijt en muzikaliteit imponeren de man uit Polen. 'Oi, waarom zal een mens naar Amerika gaan? Hier ligt het goud op straat. Mensen, die zó feest kunnen vieren, zijn rijp voor een mooi bioscooptheater.'

De kleine Cohn schenkt de Amsterdammers het paleis van een oriëntaalse fantast. De klanten van Bram Tuschinski drijven op golven van weelde en wellust het theater binnen. Terwijl ze wachten totdat de afdruk van de lichaamswarmte van hun voorgangers, in de eerste rij stalles een beetje is afgekoeld, kunnen ze dromen, dat ze bewoners zijn van een oosterse harem; als ze wakker worden, zit hun eigen vrouw naast hen nog na te dromen van sjeik Ramon Novarro.

Hun vuile voeten vegen ze op een miljonairstapijt, dat beneden in de hal begint en zonder naad of onderbreking langs alle trappen omhoog klimt tot in de nok van het gebouw. De zoldering van de hal heeft iets van een nachtmerrieachtige toverbal, de kleuren veranderen en verschieten, blauw en groen en rood, en daarna alles door elkander. In de loopgraaf van het theater staat Max Tak, beurtelings met viool en kapittelstokje.

Zeggen de mensen:

'Als hij had gewild, had hij Mengelberg kunnen opvolgen. Nou speelt hij voor ons.'

Wanneer in de krant staat, dat Max een ontsteking heeft aan de zenuw van zijn rechterarm, kan de stad niet slapen van de zorg. Maar zoveel miljoenen kan Abraham Tuschinski niet aan zijn theater besteden, hij verliest de concurrentie tegen Rooie Jopie, ome Jozef Kroonenberg, die op de Jodenbreestraat ook een bioscoop exploiteert. Het Tip Top Theater. De mensen zijn op de Tip Top zo redeloos verliefd, dat ze de naam steevast uitspreken als Tsip-Tsop. Zo roepen ze een dierbaar kind; niet met de officiële naam, maar wel met het woord, dat het brabbelend verkeerd uitsprak. Tsip Tsop, gezegend zal het zijn, omijn-wemijn.

Kwaadwillige lieden in de stad spreken smalend van de 'kersause mangelenbioscoop', maar die naam is een valse vlag boven een modderschuit vol vuige laster. In alle bioscopen, in de hele stad, worden dagelijks scheepsldingen kersausjes verslonden: als de werksters na de voorstelling mastiek komen maken, scheppen ze de lege doppen bij tonnen van de vloer. Dat is heel gewoon. Dit is immers Amsterdam achter in de twintiger jaren, als pinda's kersausjes heten en niemand nog weet wat een zakje friet met shampoo is. En, eerlijk is eerlijk, bij de ingang van Tsip Tsop hangt een bord:

Men wordt beleefd verzocht de
mangelen *geschild* mee te nemen.

Vroeger stond op de plaats van de Tsip Tsop het café van Eikie Duits. 'De twee Zwaantjes'. Nu weten alle mensen, dat op de hoek van de Bree-straat en de Uilenburgersteeg zoal niet de mooiste, toch in elk geval de gezelligste bioscoop van de hele wereld te vinden is. De mooiste bioscoop van de hele wereld... dat is géén Jiddische overdrijving.

Artiesten vragen elkander: 'Heb je al in de Tip Top gestaan?'

Wie met een eerlijk gezicht 'Ja' kan antwoorden, mag zich boven het gemiddelde weten.

Zegt ome Jozef:

'In mijn theater treedt alleen de elite op.'

Zegt een artiest:

'Elite? *isra*-elite zal je bedoelen.'

Toegegeven, ome Jozef heeft sinds de zevende dag van zijn leven een zwakke plek in zijn hart voor joodse artiesten. Bovendien weet hij, dat zijn geachte clientèle aan dezelfde persoonlijke voorkeur laboreert. Als een vierstemmige zanger zes weken aan één stuk, op de planken beurte-
lings bas, bariton, tenor en sopraan kweelt, liggen de mensen in zwijm van ontroering.

De hele stad komt luisteren.

'Die kwee verdient tweehonderd gulden per avond.'

Maar de buurt houdt ome Jozef op straat aan de revers van zijn colbert staande:

'Vertel's, is die zanger ook een Mexicaan?'

'Nee, gewoon een Italiaan, maar hij zingt toch wel prachtig.'

Mexicanen... zo noemen de bewoners van de joodse buurt zichzelf als ze onder elkaar zijn. Het is de afgeleide woordspeling van de uitdrukking: Mag-sie-kaaner... niemand houdt van ze.

Ome Jozef bezit een onfeilbaar instinct voor de smaak van zijn publiek. Als de sprekende film zijn intrede doet, ligt de hele wereld in een appelflauwte, zo mooi vindt iedereen Al Jolson met 'Sonny Boy'. Onder ons gezegd en gezwezen, de film lijdt aan een spraakgebrek, want de letters s en f zijn nog te moeilijk voor de luidspreker. Ome Jozef echter heeft soeverein maling aan de bijgochems van de filmkritiek. *Hij* weet, dat Al Jolson een Mexicaan is; het verhaal van de film is trouwens ook niet bepaald antisemitisch. Als een nieuwe filmweek elke vrijdagmiddag

begint, zit de zaal vol (ze zit altijd vol) met het vaste publiek.

Zegt ome Jozef:

‘De keurmeesters... we zullen ze vrijdagmiddag met Sonny Boy wat te zien geven.’

Van buiten mag de bioscoop dan beslist geen wonder van architectuur zijn, als de vierhonderdvijftig keurmeesters die vrijdag de zaal betreden, zien ze, dat ome Jozef het interieur eventjes heeft laten veranderen. Een synagoge. Een cine-goge! Het toneeldoek is vervangen door twee prachtig beschilderde openslaande deuren. Daar achter heeft zich het koor opgesteld, dat de keurmeesters met fraaie synagogale en wereldse liederen in de vereiste stemming brengt. De hele zaal zingt mee. Kol Nidrei en de melodieën van Chanoeka. Wie zo vakkundig is ingezeept, heeft geen oor meer voor de spraakbreken van de barbier.

De filmwereld is een riskant bedrijf. Onder het wateroppervlak loeren onbekende klippen en ondiepten. Maar op één fundament kan ome Jozef huizen bouwen: op het oordeel van de keurmeesters. Als die op vrijdagmiddag de film mooi vinden, is de avondvoorstelling vóór zessen uitverkocht.

Zegt het personeel:

‘Hoe kunnen ze nou ’s avonds al op Kattenburg weten, dat de keurmeesters het program ’s middags zo goed vinden?’

Zegt ome Jozef:

‘Je weet niet waarom ze komen, en je weet niet waarom ze wegblijven. Maar als de Markensteeg de film goed vindt, weten ze het een minuut later in de Grote Wittenburgerstraat.’

Vrijdagavond is namelijk de avond van de Kattenburgers. De mensen uit de buurt tussen Waag en Weesperplein zitten die avond gezellig thuis, bij de thee, en de andere nasj. Trouwens, op zaterdagmiddag komt de buurt ook niet graag in de Tsip-Tsop.

Zeggen ze:

‘Ach, weet u wel, vroom ben ik niet, maar om nou juistement anne Sjabbesmiddag zo open en bloot naar de bioscoop te gaan, nee! Het is niet, dat ik niet gezien wil worden, sjat me wat, maar oi, waarom zal ik vrome mensen anstoss geven.’

De mensen uit de buurt zitten op zaterdagmiddag dus verdekt opgesteld achter een kopje koffie op het Rembrandtplein.

De vrijdagavond en de Sabbatmiddag zijn natuurlijk expliciet niet voor de Kattenburgers gereservéerd. Stel je voor, een numerus clausus

voor niet-joden, en dan nog wel in de Tsip-Tsop. Maar als de buurt wég blijft, komt Kattenburg vanzelf aan de beurt.

Trouwens, (hoe zal ik het zeggen?) het vrije spel der maatschappelijke krachten reguleert niet helemaal vanzelf de toevloed van het publiek, en de selectie der bezoekers. Voor het theater houdt zich namelijk vieren-twintig uur per etmaal een persoonlijkheid op die, ofschoon beslist van het mannelijk geslacht zijnde, naar de roepnaam Annie luistert. Annie beoefent het zorglijke, maar winstgevende vak van opkoper. Voor vrijwel alle theaters in de stad staan beroepsgenoten van Annie.

Opkopers.

Wanneer aan de officiële loketten alles is uitverkocht, kan het publiek altijd bij de opkoper terecht. Die heeft nog wel plaatsen in voorraad. Tegen een hogere prijs, allicht. Toch vervult de opkoper geen parasitaire functie. Als je het goed bekijkt, helpt hij de theaterdirectie het grote risico verlichten.

Voordat iemand nog weet of een nieuw stuk een enorm succes of een grand hilleg zal worden, heeft de opkoper immers een deel van de recepte voor zijn rekening genomen. Want per definitie koopt hij op. Is het stuk dan inderdaad zo slecht, dat geen hondje er zijn pootje voor wil oplichten, dan zit de opkoper met de strop. Wat doet hij? Dan gaat hij zijn voorraad plaatsen beneden kostprijs verkopen. Met zoiets kan een officieel loket zich nooit afgooien.

De mensen in de stad weten bovendien, dat de opkoper een levende barometer is.

Vragen ze:

‘Hoe is dat nieuwe stuk?’

‘Ik weet het niet, maar het moet beslist goed zijn, want de opkopers vragen voor de première al een gulden boven de officiële prijs.

En in het andere geval antwoorden ze:

‘Het nieuwe stuk... kan nooit iets wezen. De opkopers hangen. De plaatsen zijn niet weg te branden.’

Annie, de opkoper voor de Tip Top, loopt niet of nauwelijks zulke bedrijfsrisico's. Wie naar Tsip-Tsop gaat, weet wat hij zoekt, en hij kan ook zeker zijn, dat hij het bij ome Jozef zal vinden. Annie doet dus eigenlijk niets anders dan wat ze in beurskringen ‘corneren’ noemen. Hij koopt van tevoren, op volstrekt legale wijze, een stevig pakket prima plaatsen. Als portier Hes met een brede grijns het bordje ‘Uitverkocht’ aan het loket hangt, verkoopt Annie voor de deur vlijtig zijn ‘Corner’ leeg. Tegen

de officiële prijzen, maar hij accepteert wel kwartjes voor zijn moeite. Niemand vindt deze beurspraktijken onoirbaar.

Zeggen ze:

‘Leven en laten leven. En ’t is mij wel een kwartje extra waard om iets goeds te zien.’

Dit is immers Amsterdam achter in de twintiger jaren, als de mensen nog niet murw zijn geblazen door de toeters van de radio of lamlendig zijn door de luiwammesencultuur van de éénogige televisie.

Hoe kan men vaststellen of een theater in een volk werkelijk leeft?

Antwoordt de firma Cijfer en Pluizer:

‘Aan de recettes natuurlijk.’

Maar in Amsterdam gelden veel romantischer maatstaven. Als de naam van een theater, of de hebbelikheden van een zaal, of de typische eigenaardigheden van het programma in het spraakgebruik wordt opgenomen, dán is een schouwburg een stuk van het bonte volksleven geworden. In de joodse buurt komt er nog een eigen maatstaf bij: is het theater een stuk geworden van de gewone doordeweekse humor?

Het aantal mopjes, waarin Tsip-Tsop een organische functie vervult, is ontelbaar. Langs de Uilenburgersteeg bezit het theater een vijftal openslaande deuren. Nooduitgangen. De deuren zijn nogal gehorig, en de autochtone bevolking van de steeg is enigszins rumoerig. Op het trottoir tegen die nooduitgangen aan, staan de karren en stallen met negotie in een lange gesloten rij. De kooplui leunen tegen de deuren van Tsip-Tsop, terwijl ze hun negotie met veel fantasie en nog meer stemvolume aanprijzen.

Binnen loopt Charles van Biene, de explicateur, langs de rijen bezoekers heen en weer. Hij moet in dialoogvorm de stomme film verstaanbaar maken. Maar hij weet, dat de negotianten buiten, hem door de deuren heen interrumpen. Hij probeert dus zijn volzinnen snel te ejaculeren, precies in de adempauze, die zelfs een koopman met een kar vol peeren niet kan ontberen. Meestal lukt het. Soms niet, en dan worden de grapjes geboren. ‘Affijn, loopt Van Biene door de zaal en hij zegt: de graaf neemt de jonkvrouw in zijn armen en zegt: liefste, eindelijk zijn we alleen. Klinkt van buiten: Fijne maagdeperen, zoete maagdeperen... Gisteren houdt Van Biene zijn mond, want de film was juist zo ontroerend. De pianist dee niks, de zaal was doodstil, de graaf en de gravin geven elkaar een sjlobber, op dat moment roept buiten iemand: Wat benne’ze lekker... wat benne’ze lekker... allemaal sap.’

Maar het is géén grapje, dat een vrouw, een vaste klant, op een avond het theater binnenkomt en tegen Hes, de portier, zegt:

‘Morgen moet ik opgenomen worden voor een zware operatie. Ik zeg tegen m’n Davidje: weet je wat, ik ga vanavond nog even naar Tsip-Tsop, heb ik dát program tenminste niet gemist.’

Geen grapje is het ook, dat ome Jozef volstrekt unieke gebruiken in zijn theater durft te introduceren. Voor de directeuren van de andere theaters in de stad mogen sommige van zijn inventies volslagen waanzin lijken, hij kent zijn klantjes. Als (het wordt hoog tijd) de zaal van boven tot onder moet worden gestukadoord en geschilderd, beveelt de directie:

‘We sluiten niet.’

De steigerpalen staan weken lang midden in de schouwburg. De zaal is een ruïne. Maar de voorstelling gaat door. Het vaste publiek accepteert het ongerief:

‘Nou ja, sját wat, in het donker zie je van de rommel toch niks.’

Ome Jozef introduceert een ander comfort. De werkloosheid in het diamantvak is weer eens groot. De slijpers, die op de bikkels lopen, kunnen altijd nog wel een paar dubbeltjes van hun sigarencentjes afknippen om één middag naar Tsip-Tsop te gaan. Evenwel, het gebeurt, dat er juist op zo’n middag thuis een dringende boodschap komt:

‘Juffrouw, ik kom van de fabriek, of uw man direct wil beginnen, de baas heeft werk voor hem.’

Moeder spoedt zich naar Tsip-Tsop. Zegt ze tegen Hes: ‘Ik moet m’n man direct spreken. Hij kan werk krijgen.’

Ze wordt binnengelaten. Hes loopt met een zaklantaarn langs de rijen. De vrouw naast hem. Net zo lang tot ze haar man gevonden heeft. Niemand van het publiek vindt zoiets hinderlijk. Integendeel, waar in de wereld vind je een theater dat zó met de dagelijkse dringende noden van zijn publiek meeleeft? Natuurlijk maakt de humor zich van deze situatie meester. Is er een vrouw, die samen met Hes haar man zoekt. Zit het chazzer met een buurvrouw naast hem in ’t donker.

Tsip-Tsop verwerft een plaatsje in het spraakgebruik. De architect heeft beslist niet het maximum van comfort gereserveerd voor de bezoekers, die op de goedkoopste plaatsen van de galerij moeten zitten. Als ze willen kunnen ze zonder op te staan, het plafond aanraken. Die hoek heeft een algemeen geaccepteerde bijnaam verworven: het alkoof van Gele Bora.

Waarom alkoof? Dat is duidelijk. Waarom juist echter van Gele Bora. Dat weet niemand. Gele Bora is een visvrouw uit de steeg, van de intimiteiten van haar alkoof weet niemand iets, die er legitiem niets van mag weten. Maar de klank en het ritme zijn mooi: het (niet: de) alkoof van Gele Bora. Die naam ligt zo lekker voor op de tong, dat de mensen al spoedig van elke donkere, bedompte woning zeggen:

‘Het lijkt wel het alkoof van Gele Bora.’

Ondanks al deze aantrekkelijkheden van zijn theater, zou ome Jozef geen hond achter een hete kachel vandaan kunnen lokken als zijn programma niet het publiek recht in het klantenhart greep. Elke middag en elke avond draait Piet Westendorp in de cabine twee hoofdfilms. Eentje vóór en eentje ná de pauze. Omdat de mensen in de pauze echter ook wat te doen moeten hebben, vertoont ome Jozef dan op het toneel een revuetje. De eigenlijke, de echte pauze, de tien minuten, waarin er op het doek noch op het toneel iets van belang te zien is... die pauze behoort aan ome Sander, die boven het buffet exploiteert. Hij moet zijn kachel laten brommen van de opbrengst van kogelflesjes, glaasjes Fosco, kopjes koffie en kosjere biscuitjes. Zijn nering loopt, maar één zorg vreet aan zijn gemoedsrust. Er *zijn* mensen, die in de pauze wel iets willen gebruiken, maar niet bij *hém*. Die willen in 't café aan de overkant gauw een keiletje pakken. Of, het jonge goed, wil bij Jamin voor een paar centen snoep kopen, liever dan de kleverige zoetigheid van champagnepils. Of de vrouwen willen even snel ergens een zakje mangelen kopen; ze hadden weliswaar kersausies bij zich toen ze naar Tsip-Tsop gingen, maar ze hebben voor de pauze te vlug genasjt. Al die mensen willen ome Sander en zijn buffet de rug toekeren.

Ten gerieve van de buffetexploitatie heeft ome Jozef, de directeur, derhalve de bescheiden ingang, die hal heet, van de straat laten afsluiten met een solide hek. Als de pauze aanbreekt, staat Hes de portier op post. Al wie er uitgaat, die komt er nooit weer in. Maar de mensen uit de buurt zijn vindingrijk.

‘Och Hes, doe me een mitzwe. Laat me er eventjes uit. Mijn kinderen liggen alleen. Even naar de gezegende kinderen kijken.’

Weiger zo'n menselijk verzoek maar eens.

Of:

‘Hes, laat me eventjes er uit. Ik moet een paar sigaren halen bij Mast.’

Of:

‘Och Hes, mijn moeder was vanmiddag zo naar. Laat me er even uit. Horen of de dokter al geweest is.’

De kinderen evenwel draaien er geen doekjes om. Ze zeggen met een eerlijk gezicht:

‘Hes, we hebben geen centen voor het buffet. Magge-me er even uit, een negerbal voor een halfje kopen, bij Jamin.’

Dat is een valide reden. Evenwel, als ze terugkomen ontstaan nieuwe problemen. Hes heeft namelijk opgemerkt, dat er soms meer kinderen terugkomen dan hij verlof heeft gegeven om eventjes naar Jamin te gaan. Hij heeft echter een prima controlemiddel.

‘Maak je mond eens open.’

Als er restantjes negerbal tussen de kiezen zitten, is Hes overtuigd, dat het eerlijke zaak is. Het is niet erg hygiënisch, maar dit is immers Amsterdam, achter in de twintiger jaren.

Hoogtepunten in het leven van Tsip-Tsop vormen de films met typisch joodse onderwerpen. Die maken (in de hele stad) zo’n diepe indruk, dat de mensen er jaren later nog over zullen spreken.

‘Dybuk’, de Pools-joodse film. ‘Jiddel mit de fiddel’, en de film, die ome Jozef heeft laten maken, speciaal voor het geachte en geëerde publiek van het Tip Top Theater, de film ‘Simche en Sores’. Simche en Sores betekent: vreugde en leed...

De sores, het leed, stortte zich op 10 mei 1940 op het goede Nederland. Het lag op de loer tot die vervloekte dag, de 22ste februari 1941. Het was een Sabbatmiddag. De geschiedschrijver vertelt:*

‘Mannen, die gearmd liepen met hun vrouw of verloofde, werden weggerukt; lieten de vrouwen niet direct los, dan werden ze in het gezicht en op het hoofd geslagen. Kleine kinderen, die door hun vader werden gedragen, werden ongeacht of er een oudere bij was, onder erbarmelijk gehuil uit de armen van hun vader gerukt en aan hun lot overgelaten. In het Tip Top Theater kwamen de Duitsers schreeuwend en met het geweer in de aanslag binnen. De mannen moesten aan de zijkanen gaan staan. Een jongen, die probeerde te vluchten, werd vanaf het bordes in de hal getrap. In de Jodenbreestraat werden mannen mishandeld en in de richting van een overvalwagen getrap.’ Op die Sabbatmiddag stierf Tsip-Tsop...

* B.A. Sijes, *De Februari-staking* (Nijhoff, 1954)

Grafschrift voor een ziener

De Banaat is een grensprovincie in het zuiden van Hongarije. In de loop der tijden hebben vlaggen van vele landen uit de galmgaten der lage kerktorentjes gewaaid. De pachters en de boeren zijn eeuwen achtereen verkwanseld, getuchtigd en beroofd. Duizend jaar lang is er bloedig gevochten om het recht hen rechteloos te behandelen. Vreemde legers trokken hun voren van moord, verkrachting en verwoesting. Opstanden woelden de bevolking om als een akker in het voorjaar. Elke oorlog, elke vrede, elke dronkemansrel en elk feest eindigde met dezelfde kreet:

‘Hep, hep, hep, rijg de jodenkindertjes aan de hooivork, God zal het u lonen.’

De joden in de Banaat zijn afstammelingen van de vluchtelingen, die in het begin der christelijke jaartelling uit het Heilige Land langs de kusten der Zwarte Zee eerst noordwaarts en daarna westwaarts trokken. Tweeduizend jaar lang zijn ze de verliezers geweest. Een ondoorgronde-lijk mysterie deed sommigen in leven blijven, die zich vermenigvuldigden, totdat opnieuw de gillende kreten van de pogrom door de kleine staedteles loeiden. In de Banaat ontvluchtte generatie na generatie de wrede wereld in tijdloze overpeinzingen. De joodse kinderen in de Banaat waren oude mannetjes nog voordat ze kerkelijk meerderjarig werden. Kinderen én volwassenen werden mystici, wie het ongeziene allensg vertrouwder was dan de dagelijks waarneembare werkelijkheid. Elke familie telde profeten, die in hun eigen onstoffelijke wereld leefden. Iedereen gehoorzaamde elke ingeving.

Avrom en Vranja Nahum volgden zo’n mystieke aanzegging, toen ze hun staedtele verlieten en uittrokken naar onbekende verre landen. De grote stem had Avroms naam geroepen: trek naar het Westen tot de plek waar het land ophoudt en de zee begint; daar zal U een zoon worden geboren. Vranja was toen reeds drie maanden zwanger. Avrom had in zijn eigen hoofd trouwens al eerder de gedachte beluisterd om te emigreren.

‘Ga uit Uw land en uit Uw maagschap...’ In Nederland vonden ze de plek waar het land eindigt en de zee begint. Niet dat ze op het strand gin-

gen wonen, zo letterlijk kon de grote stem het niet bedoeld hebben. Ze streken neer op het stukje straat, dat langs het Waterlooplein loopt en dat ouderwetse mensen Houtgracht waren blijven noemen. Ze huurden een krottige eenkamerwoning met een klein keukentje, juist geschikt voor een huishouding van kinderloze dwergen. Maar de huur was laag. Meubelen bezaten ze nagenoeg niet. Trouwens waar hadden ze ruimte kunnen vinden voor meer dan één tafel en drie stoelen? Ze sliepen op de vloer in de huiskamer.

Vranja kreeg haar zoon in het ziekenhuis. Ze noemden hem Izak. Izak ben Avrom ben Izak. Izak Nahum. De eerste jaren sliep Izak in een zoveelstehands kinderbedje in het keukentje. Toen hij daarvoor te groot werd, sliep hij op de grond op een stromatras.

Avrom verdiende bij een slagerijtje zo erbarmelijk weinig, dat hij zijn hele leven droomde van een bankbiljet van duizend gulden, dat hij eens, geleid door een wonderbaarlijke Voorzienigheid op straat zou vinden.

Hij worstelde altijd met de onhandelbare zinsbouw van het Nederlands, meer moeite nog kostte het hem zijn gedachten in het gelid te zetten – wanneer hij echter hardop droomde van dat fabuleuze bankbiljet, overwon zijn fantasie alle hindernissen.

‘Op een dag... ik zal lopen... waar zal ik lopen?... op straat zal ik lopen en plotseling zal ik gaan... om de hoek... want een stem zal me fluisteren in mijn oor: Avrom jij moet gaan om de hoek... ik ga en daar ligt een briefje van duizend op straat... ik zal niet omkijken... nee, ik zal me bukken om mijn veters vast te maken... en ik zal opnemen de duizend gulden, die ik heb laten vallen... en dan ga ik kopen... oj wat ga ik kopen? De hele wereld ga ik kopen en dan zal ik nog genoeg óver hebben om ervan te leven.’

Zo’n alleenspraak begon in de ijle sfeer van dromerij, maar de laatste zin sprak hij uit met de kracht van een profetie. Als hij met veel moeite zijn woorden en gedachten had gedresseerd, schoof hij het ijzeren brillentje omhoog op het voorhoofd. Met een gelukkige glimlach droomde hij verder, een tevreden kind. Vranja daarentegen was een ontevreden volwassene. Ze kwam in haar leven altijd tekort. In haar woning ontbrak juist één kamer méér; aan haar huishoudgeld mankeerde altijd een paar guldens per week; haar karige meubeltjes... als ze ernaar keek, voelde ze zich tekortgedaan. Amsterdam... het was een goede stad, dát wilde ze wel toegeven, maar de straten waren zo talrijk, en zo eindeloos lang, en de mensen, die er woonden kon ze zo moeilijk begrijpen. Al woonde ze

sinds jaren op de Houtgracht, Vranja leefde eigenlijk in de Banaat. Ze kende iedereen in Mokum Aleph, die uit die verre grensprovincie naar het westen was komen afzakken. Bij hen voelde ze zich op haar gemak; de onder- en boventonen van hun wonderlijk mengelmoes van Roemeens, Hongaars en Middelduits begreep ze. Bovendien waren die mensen vrijgevig. De mensen in de Banaat hadden in eeuwen van vervolging een ethische gedragslijn verworven: 'Alles wat men een landsman geeft – zal men zelf nooit tekort komen.' Van deze ethiek maakte Vranja op gepaste wijze misbruik. Tussen haar en de mensen uit de Banaat bestond een symbiose. Ze bedelde, weliswaar niet langs de publieke weg, maar wel zeer openlijk en in elk geval zeer energiek. Ze liep met punctuele regelmaat haar vaste klantjes af, die, even regelmatig, blij waren een werk van liefdadigheid te verrichten, dat immers welgevallig is in het oog van de Enige. Van haar benefactors duldde ze elke gril en elke flauwe grap. Haar stelregel was:

'Geld regeert de wereld.'

Ze maakte van deze opvatting geen geheim, ook niet wanneer ze met haar burens sprak. Al woonden op de Houtgracht straatarme mensen, de buurvrouwen waren niet geneigd met Vranja's kijk op de betekenis van het geld in te stemmen, althans niet openlijk. Voor die burens was de eerste leefregel: men moet zijn stand ophouden. Al vallen de muizen dood van de honger voor de broodtrommel, armoede is een strikt particuliere aangelegenheid.

Trouwens ook andere dingen hielden de burens angstvallig voor het oog van de wereld verborgen. Bijvoorbeeld als een van hun kinderen aan bedwateren leed. Het onmogelijkste werd verzonnen om die schande binnen de vier muren te verbergen. Het natte beddengoed werd op vlierinkjes gedroogd, of desnoods op een donker platje tussen de achtergevels. Het vreemde van Vranja echter was, dat ze zonder enige terughoudendheid aan god-en-de-hele-wereld vertelde, dat haar Izak geen enkele ochtend droog wakker werd.

'Iedereen mag het gerust weten. Izak pist nog elke nacht in bed, de grote lummel.'

Bij voorkeur gaf ze die familieschande aan de openbaarheid prijs, wanneer Izak erbij was. Soms protesteerde het kind zwakjes.

'Jawel hoor, hij pist in bed. Slaan zal ik je niet, maar ik zal je wel overal voor spot en schand zetten. Leer je het wel af.'

Elke dag spreidde ze het met urinekringen getekende beddengoed uit

op de vensterbank van het voorkamertje.

‘Zó... Kan de hele wereld de landkaart van de bedzijker zien.’

Izak was een tener kereltje met zwaarmoedige donkere ogen; veel joodse kinderen in de Banaat werden met die ‘Judenkuck’ geboren. Hij was wat de mensen noemen: een stil kind. Beslist intelligent, maar op één punt scheen zijn verstand hem in de steek te laten. Gewone kinderen leren ongemerkt het verschil tussen de dagen. Tegen de tijd, dat ze jarig worden, tellen ze de uren; nog vier nachten slapen, nog drie nachten slapen enzovoorts. Zodra de verdeling van de tijd in dagen ter sprake kwam, scheen het echter alsof Izaks gedachten voor een hoge muur stonden. Op allerlei wijze bleek, dat hij het begrip TIJD niet kon omvatten. Hij kon de dagen niet afzonderlijk zien. Zoals sommige mensen kleurenblind zijn, was hij tijdbblind. Zei hij:

‘Alle dagen zijn hetzelfde.’

Vranja was te rusteloos om aan die tijdbblindheid enige aandacht te besteden, maar Avrom had geduld.

‘Izak-leeb, als je geslapen hebt, komt er een andere dag.’

Met zijn oudemannetjesgezichtje keek Izak hem aan.

‘Dus als ik ’s middags ga slapen, komt er ook een andere dag.’

‘Nee, alleen als je ’s nachts slaapt.’

‘Dus slapen heeft er niets mee te maken.’

‘’s Avonds gaat de zon weg, dan wordt het donker... dat is nacht... en als het weer licht wordt is het een andere dag.’

‘Nee, het is dezelfde dag.’

Na een paar dagen diep peinzen dacht Avrom, dat hij een duidelijke verklaring had gevonden.

‘Kijk nou naar het plein, Izak-leeb. Dan zie je toch afzonderlijke stallen en karren.’

‘Ik zie maar één plein.’

Zolang deze bespiegelingen van een kind-met-een-oud-hoofd tot de huiskamer beperkt konden blijven, veroorzaakten ze weinig moeilijkheden. Maar ze werden lastiger toen meester Veldhuizen zijn leerlingetjes de diepe geheimen van de kalender trachtte te ontsluiten.

Stak Izak zijn vingertje op.

‘Waarom maken ze geen kalender, waarop je alle dagen kunt zien... alle dagen, die er al zijn geweest, en alle dagen, die nog komen.’

‘Izak Nahum, voor zo’n kalender heb je een stuk papier nodig zo groot als heel Amsterdam.’

‘Nee, meester, het kan op een klein stukje papier.’

‘Nou, zo’n wonderkalender zou ik dan wel eens willen zien.’

Enkele dagen later bracht Izak een kaart mee naar school, zoals de mensen elkander ter gelegenheid van het joodse nieuwe jaar toezenden, en die in verbasterd Hebreeuws-Nederlands ‘rassjessjone-kaarten’ worden genoemd. Het zijn meestentijds harmonica-achtige uittrekkarten. Vier of vijf afzonderlijke taferelen, met een gemeenschappelijk motief, staan op ragfijn kantachtig papier gedrukt. Het geheel wordt kunstig in elkaar gevouwen. Uitgetrokken geeft de kaart een primitief stereoscopisch effect, een dieptewerking, die niet op optisch bedrog is gebaseerd, erg romantisch. Op het eerste toneeltje, vlak vooraan naar de toeschouwer toe, zie je de mannetjes van het synagogale koor zitten. Ze kijken je aan, trouwens wat kunnen ze anders doen dan strak voor zich uit staren, want het zijn gedrukte mensjes. Op het tweede plan, vlak achter hen, zitten de bezoekers van de synagoge; die kijken over de ruggen van de koor-mannetjes ook strak voor zich uit. Daar weer achter, op plan nummertje drie staat de voorzanger op het almemmour... hij kijkt over de hoofden van bezoekers en koor recht voor zich uit. Op het vierde plan, een mooi diepte-effect, zitten de parnassijs in hun deftige banken en daarachter, op het diepste tafereel, wolkt een nevelachtig niets, waarop in Hebreeuwse letters de Naam staat gedrukt, en uit die vaagheid steekt een ramshoorn, de sjofar, die eens de doden ten leven zal wekken.

‘Kijk meester, dat is de kalender, die ik bedoel.’

Het was duidelijk, dat meester Veldhuizen niet onmiddellijk zijn bedoelingen kon vatten.

‘Kijk, die mannetjes vooraan... die van het koor, die leven in HUN wereld... ze kunnen maar één ding doen... voor zich uitkijken en dus denken ze, dat er maar één wereld bestaat, die van henzelf. Maar de mannetjes op het tweede plaatje zitten verder weg... zij zien hun eigen wereld EN die van de mannetjes voor hen... die mannetjes weten al meer. En de gazzan op het derde plaatje... die is heel geleerd, want hij kent drie werelden, eentje van zichzelf, en twee vóór hem. Alleen die wolk helemaal achter... die van de sjofar, die kan over alles heen zien, hij ziet alles tegelijkertijd... en hij alleen kan dat, daarom noemen ze hem de Enige...’

Meester Veldhuizen was een broodnuchtere Noord-Hollander, geboren en getogen tussen vlakke weiden en lage kerktorens. Izaks oude-mannetjesoverpeinzingen beroerden hem, zoals slootwater een eend. Maar omdat hij zich aan zijn prestige als alleswetende onderwijzer ver-

plicht gevoelde niet te laten merken, dat het water alleen de buitenkant van zijn veertjes bevochtigde, klopte hij Izak bemoedigend op de schou-
ders.

‘Mooi bedacht, jongen, heel mooi. Maar... wat heeft dat verhaal van die mannetjes en hun werelden nu in vredesnaam te maken met een kalender?’

‘Nou,’ zei Izak ongeduldig, ‘dat is nogal duidelijk. Het is met de dagen net als met die plaatjes. Je moet alle dagen bij elkaar zien, net als de sjofar in de wolk doet.’

Meester Veldhuizen zei geestdriftig, dat hij nu pas begreep wat Izak bedoelde, maar het enige, dat werkelijk tot hem doordrong was de wens om eens met de ouders van dit zonderlinge manneke te praten.

Omdat meester Veldhuizen wist, dat de joodse jongentjes van zijn klas op woensdagmiddag in het godsdienstschooltje met kennis en godsvrucht werden doorkneed – stapte hij juist op die tijd naar het Waterlooplein. Vranja was thuis. Ze had voor meester Veldhuizen slechts weinig geduld, maar toen ze, na vele interrupties harerzijds, eindelijk het gehele verhaal van de kalender en de rassjesjonekaart had aangehoord, zei ze:

‘In de Banaat worden de kinderen geboren met oude koppen. Ik heb jongetjes van twaalf jaar aan de rebbe vragen horen stellen, waarop een geleerde niet had kunnen antwoorden, laat staan de rebbe.’

‘Voor Nederland is het wel abnormaal.’

‘Nou ik u toch spreek,’ zei Vranja, ‘hoe leert Izak?’

‘Middelmatig. Niet goed en niet slecht. Maar hij zit te veel in zichzelf te piekeren.’

‘Zou u denken, dat iemand geld zou willen geven om Izak te laten dóórleren?’

‘Valt nu nog moeilijk te zeggen. Het kind is pas een jaar of elf. Later misschien... maar dan zullen zijn cijfers moeten verbeteren.’

Toen Vranja teleurgesteld keek, haastte meester Veldhuizen zich eraan toe te voegen:

‘Maar een jongen met zoveel ernst... ik ben er zeker van dat die later zijn weg wel zal vinden. Als hij een positie krijgt, die bij hem past... kan hij het beslist nog wel ver brengen.’

‘Dat knoop ik in mijn oor,’ zei Vranja, ‘welbedankt voor het bezoek, meester.’

Alle kinderen dromen. In dit opzicht was Izak geen uitzondering. Wel

was het ongewoon, dat één bepaalde droom steeds terugkwam. Voor zover hij het zich kon herinneren was Het Vreemde Huis hem voor het eerst verschenen in de nacht volgende op een wandeling van de schoolklas. De ervaringen van dit uitstapje en de droom waren onafscheidelijk met elkander verbonden.

Eerst had de klas de oude Visafslag aan de Nieuwmarkt bezocht, een holle ruimte, waar het bedwelmend rook naar rauwe vis, rottend riet van manden, zout en zweet van mensen. Buiten achter de vishal was het opwindende lawaai van visserslui en van hobbeltjongens, die op lange planken stonden, het ene eind van de plank hing in het water van de grote viskuipen, waar levende vissen in zwommen. De jongens wipten met de plank op en neer om het water in beweging en de vis levend te houden. Ze zongen een sterk ritmisch lied. 'Hobbelen, hobbelen, hobbelen maaár... hobbelen, hobbelen, hobbelen bom...' Izak raakte door dat tumult en die geuren volkomen in verwarring:

De doordringende geur van zout en vreemd gedierte.

Wanhopig springende vissen in kleverige manden.

In de ogen van beesten wanhoop. In de ogen van mensen wreedheid.

Dikke alen kronkelen in verstikkend zaagsel.

Een vrouw steekt een blaasroetje in de buik van een vis. Het dier zwelt op als een wanstaltige worst.

Koud bloed stroomt over handen van mensen, die met messen boren in ingewanden van dieren, die zich niet kunnen verweren.

Een man stroopt levende alen. Ik gil in doodsangst. Ik word zelf gestroopt.

En steeds die wee makende lucht van zout.

Ik voel mij duizelig worden op een zeer opwindende manier, het is een bedwelmend soort draaierigheid. Mijn voeten staan op de grond en toch heb ik geen gewicht meer. Ik zweef boven mijzelf. Ik kan mezelf zien, zoals ik ben. Ik zweef nu boven de mensen de stad, het is een andere stad. Maar de geur van zout en vis blijft...

Toen de kinderen weer in de buitenlucht stonden was bij hem het gevoel (een wellustig prikkelende tinteling) niet geheel verdwenen. Het bleef bij hem gedurende de wandeling, die de klas vervolgens maakte naar het Panoramagebouw in de Plantage Middenlaan. Ze bewonderden er een schilderstuk, 'Alva's Laatste Rit'. Daarna gingen ze elders in het lage spelonkachtige gebouw een schilderij zien, 'Het Beleg van Haarlem',

een uniek kunstwerk in Nederland dankzij de listige panoramatechniek, die de vervaardiger ten dienste had gestaan. De duisternis in de holle gangen van het gebouw, de echo's van de voetstappen der kinderen, de schrik, toen ergens in het huis een deur met een harde klap werd dichtgeslagen – al deze indrukken botsten met scherpe punten tegen zijn ogen, zijn huid, zijn gehele lichaam:

Ik loop door een donkere gang. De zoldering is laag. Het hele 'Panorama' drukt op me. Alsof ik in een graf lig.

Heel in de verte is een lichtje. Daar is een deur.

Plotseling sta ik op een terrasje in het middelpunt van een vreemde levenloze werkelijkheid. Het is een andere wereld; ze welft zich om mij heen.

Hard koud licht.

Sneeuw op de velden.

Eindeloze massa's wit. Donker zijn de schansen der Spanjaarden.

Het silhouet van Haarlem. Torens. Huizen.

Spaarndam in de verte.

Langzaam draai ik om mijn eigen as. Dat doen meer kinderen van de klas. Ze willen het ronde schilderij goed zien.

Het is overal. Ik wil in dit schilderij kruipen. Het moet in mij dringen.

Ik ga sneller bewegen, steeds sneller. Ik draai als een tochtdeur, totdat het ronde doek één plát schilderij wordt. Een reusachtig vlak doek, nee het is geen schilderij, het is de wereld zelf, de hele wereld. Ik draai. Nu draait het schilderij met mij mee, en dus sta ik stil.

Soldaten lopen.

Honden snuffelen aan een been.

Achter de korf van een schans zitten twee Spanjaarden. Ik ben een van hen. Ik tel geld, dat ik met dobbelen heb gewonnen.

In de stad spreken de burgers. Ik ben een van die burgers. Het leven is ondraaglijk. Angst, gruwelijke angst. Ik zie de Spanjaarden binnentrekken.

Vrouwen gillen. Kinderen springen huilend in het Spaarne. Ik ben één van die kinderen. Ik verdrink... en tegelijkertijd blijf ik het hele schouwspel zien, omdat ik erboven zweef... De nacht na het bezoek aan het Panoramagebouw droom ik. Ik zie voor het eerst het vreemde huis.

Het Vreemde Huis...

Het beeld is vaag. De kanten van het beeld zijn onscherp en wazig. Meer naar het midden zijn de contouren duidelijker zichtbaar.

Het Vreemde Huis...

Het staat op een pleintje. Of is het een hof? Of een brede straat? Er is een gangetje. Het is met een deur afgesloten. Vreemd is dat; het geeft een angstig gevoel. Eigenlijk moest die deur open zijn. Op de deur staan letters. Is het een T of een N? Ik loop het gangetje in. De huizen zijn opgetrokken in een uitheemse bouwstijl, die toch vertrouwd aandoet. Veel hout. Vensters, die uit de gevellijn naar voren springen. Het overkappende dak is scherp zichtbaar, maar het zweeft in de lucht. Ik zie twee verdiepingen, dan komt er een leegte, waarin bomen en andere huizen bespeurbaar zijn, en veel hoger zweeft dat dak.

Ik wacht voor Het Vreemde Huis.

Ik ben zeer opgewonden. Mijn hart klopt snel. Ik haal moeilijk adem. Ik voel angst... neen, angst is het niet... verwachting, dát is wat ik beleef.

Ik moet Het Vreemde Huis zijn binnengegaan. Opeens sta ik op een overloop. Er is een man, die heftige armbewegingen maakt. Naast mij, eenhoog is op eens diezelfde man verschenen. Ik zie hem nu tweemaal. Het is een vijand. Het gevoel van angstige verwachting dreigt en lokt tegelijkertijd.

Het Vreemde Huis is nu vol... overal is diezelfde man, honderdduizend maal dezelfde man. En... dan... zijn... er... plotseling... slechts... twee... mannen... over. Hij en ik. Monden bewegen, maar ik hoor niets. Het is een Huis der Stilte.

De man van tweehoog stort naar beneden. Hij geeft de man eenhoog een duw. Nu rolt een lichaam de eerste trap af.

Beneden in de trapopening ligt het lichaam van de man, die gevallen is. De man is dood, dát weet ik zeker en die gedachte geeft mij een zoet gevoel van bevrijding, dat nog natintelt, wanneer ik met een schok wakker word.

Het beklemmende gevoel, dat hem in de Vishal had overvallen, de macabere atmosfeer van het Panoramagebouw, de sensatie van gewichtloosheid, die hij had ondergaan toen hij het schilderij van 'Het Beleg van Haarlem' in zich opnam, maar bovenal de droom van Het Vreemde Huis – al deze ongewone gewaarwordingen bleven hem obsederen. Op een of andere wijze (hoe wist hij niet) waren deze ervaringen met elkaar verbonden. Ze waren schakels in een spookachtige ketting, die zijn gedachten omkluisterde. Meester Veldhuizen had zijn leerlingen opdracht gegeven over de schoolwandeling een opstel te maken. Dat van Izak beschreef op kinderlijke, haast surrealistische wijze de beklemming van de oude Vismarkt, en het lijkstigevoel van het Panoramagebouw. Meester Veldhuizen gaf hem een acht voor stijl. Hij werd de eer waardig gekeurd zijn opstel voor de klas voor te lezen. Zoals te begrijp-

pen is, was hij trots op die onderscheiding.

Toen hij voor de klas stond had hij het gevoel, dat zijn tong in een ijzeren ring geklemd zat. Hij hakte, stotterde. Maar na enkele ogenblikken pakte het onderwerp hem in een stevige greep. Terwijl hij voorlas, bleven zijn hersens aan heel iets anders denken. Hij zag zichzelf en begreep niet wat hij deed.

Hij dacht:

‘Ik heb het opstel niet zelf geschreven.’

‘Het is me gedictieerd.’

‘Door wie?’

‘Ik lees woorden voor, die een ander in mijn schrift heeft gezet.’

Terwijl zulke gedachten staccato in zijn hoofd klonken, bleef hij voorlezen. Maar zijn tong en mond ontsnapten aan zijn wil. Af en toe las hij een zin voor, die zijn ogen niet zagen. Willoos vond hij de overgang naar een tweede verhaal, een ongeboort opstel, dat in zijn hersens op de loer lag en nu onverhoeds naar voren sprong. Het opstel over Het Vreemde Huis. De deur naar het gangetje. De man eenhoog. De andere man eenhoog. De val van het zware lichaam.

Midden in een zin brak hij af.

Meester Veldhuizen zei, dat Izak dat tweede opstel ook moest opschrijven. Hij kreeg er weer een acht voor. Het cahier mocht hij mee naar huis nemen. Konden vader en moeder de twee achten zelf zien. Maar Avrom noch Vranja scheen door de stijloefeningen geïmponeerd. Avrom streek peinzend over de rimpels van zijn voorhoofd.

‘Die geschiedenis van dat Vreemde Huis... het doet me denken. Aan wat doet het me denken? Aan mijn vader; die heeft van zijn grootvader gehoord, dat die door de knechten van Amalek... er was een pogrom weet je... en de moordenaars van Amalek wilden hem grijpen. Toen is hij gevlucht. Waar is hij gegaan? In een huis. Hij was drieëntachtig, die oude man. Op zo’n leeftijd kan men er niet meer tegen als ze je van de trap gooien. Hij was dood... hoor Israël... hij was dood.’

Vranja zei:

‘Als de rabbijn sterft leeft de Thora verder... als een mens doodgaat blijven zijn hersens nog een tijd leven. De gedachten gaan voort, maar ze hebben geen huis. De hele wereld is vol van gedachten, die een woning zoeken. Izak is zo’n woning. Voor ons soort mensen uit de Banaat is dat heel gewoon. Als onze kinderen geboren worden, zijn ze hun eigen grootvader.’

Jonas Daniël Meijerplein gezien naar brug voor Weesperstraat, 1914
(foto Brandsma)

Markt op Waterlooplein, 1930 (foto Van Dalsum)

Valkenburgerstraat met in het midden ingang
Rode Leeuwengang, 1925

Toen Izak het schooltje had verlaten kreeg hij een baantje als loopjongen. Eerst bij een kruidenier, daarna bij een apotheek, vervolgens bij een banketbakker, toen bij een andere kruidenier en – niets veranderlijker dan een mens –, op deze wijze versleet hij tien bazen in nog geen drie jaren tijds. Op Vranja drukte de nederigheid van deze betrekkingjes zwaarder dan op haar zoon. Zij was eentje van penning-zestien. En dan was er haar illusie, dat Izak eens heel veel geld naar huis zou brengen.

Zijn gevoelens voor Vranja verschilden veel van die, welke hij voor zijn vader koesterde. Vranja legde een zware psychologische druk op hem. Als hij tegen haar sprak had hij altijd moeite om niet te stotteren. Misschien verbond een gevoel van medelijden Izak nog sterker met Avrom dan de traditionele genegenheid van een kind voor zijn vader.

Elke sjlemiel heeft zijn karakteristieke soort pech. Het persoonlijke van Avroms tegenslag was, dat hij steeds minder in staat bleek de kost voor zijn klein gezin te verdienen. Niet de armoede echter drukte hem het zwaarst, wél het moeten leven in een land, dat hem nooit vertrouwd was geworden en het moeten verkeren met mensen, die hij niet begreep. Hij voelde heimwee naar de Banaat, omdat die provincie in afstand en tijd nu zo ver verwijderd was, dat hij zich alleen de mooie dingen kon herinneren. De geborgenheid van het kleine staedtele, de knusse sfeer van de begrensde joodse gemeente, de steun, die de mensen in de Banaat elkander gaven simpel en alleen omdat ze samenleefden. De gespletenheid van zijn bestaan in het kille Nederlandse milieu had Avroms wil uitgehold. Hij teerde op een restantje energie. De lust om op de tijdstippen, die daartoe voor alle eeuwigheid zijn vastgesteld, naar de synagoge te gaan, werd slapper. Alleen op de Grote Verzoendag trokken de banden met het verleden hem sterk. Dan vastte hij met de wilde wil van de mensen uit Oost-Europa.

Evenmin had hij voldoende wilskracht over om aan het leven van zijn zoon enige richting en stuur te geven. De binding van Izak met het ouderlijk huis verschaalde. Overdag was hij loopjongen en straatslijper. 's Avonds liep de jongen de bijeenkomsten af van de vele wonderlijke clubs, die Amsterdam bergde: leken-theologen, professionele waarheidzoekers, spiritisten, verbreiders van wijsgerige stelsels met de pretentie van eeuwigheidswaarde. Hij ontvluchtte het milieu tussen Waag en Weesperplein. De lessen van het joodse schooltje lagen achter hem. Hij kende voldoende Hebreeuws om het met enige vlotheid te kunnen lezen. Het Oude Testament kende hij goed, in het Nieuwe liefhebberde

hij. Door die ogenschijnlijk brede kennis was hij een graaggeziene gast in bijeenkomsten, waar mannen met baarden en juichende stemmen de boodschap des Heils verkondigden. Hij werd, ondanks zijn jeugd, als geleerde en achterkleinzoon van profeten geacht in de kringen van theologen zonder baarden, die, zich beroepende op zijn gedegen kennis van het Oude Testament, hem de loden zwaarte van de erfzonde wilden laten meetorsen. In zulke dispuutgezelschappen sleet hij vrijwel al zijn vrije uren... en toch bevredigde al dat gepraat hem niet. Hij zocht naar iets, en wist niet wat. Hij ging met die mensen vriendelijk om, en tegelijkertijd wekten zij een tot opstandigheid prikkelende weerzin. Hij zou hen willen beledigen, hen pijn doen, hij wilde hen kwellen, omdat hij zichzelf wilde kastijden – en hij beseftte, dat hij niet wist wat hij wilde. Op een avond, toen Izak zich opstandiger voelde dan ooit, verkondigde hij onverhoeds, dat geen van de in het Nieuwe Testament gedrenkte theologen een juiste voorstelling van het hiernamaals bezat. Het was een gedachte, die hem pas inviel toen hij begon te spreken; hij beweerde, dat de sleutel tot het ware hiernamaals te vinden zou zijn in Mattheüs 9:29 en 30. 'Toen raakte hij hun ogen aan en zeide: U geschiede naar Uw geloof.'

'Het Oude en Nieuwe Testament,' proclameerde hij plechtig, 'zijn in een geheime taal geschreven. De blinden waarvan Mattheüs vertelt, zijn wijzelf, de levenden. De bevoorrechten mogen de geheime code niet verklappen, daarom staat er geschreven: "Ziet toe, dat niemand het wete".' Misschien niet door de woorden zelf, maar voornamelijk door de toon, irriteerde Izak zijn toehoorders ten zeerste. Hun protesten gaven hem een zoet gevoel van voldoening; hij werd overmoedig.

'Het hiernamaals, beste mensen, bestaat slechts wanneer wij geloven dat het bestaat. Ons, de blinden, die zijn aangeraakt, zal geschieden naar ons geloof.'

'Eigenlijk haat ik jullie allemaal,' dacht hij. Maar zijn mond zei:

'Wie gelooft, dat hij naar de hemel zal gaan... die gaat naar de hemel. Wie zo zwaar met schuldbesef is belast, dat hij de hel als een zekerheid en de hemel als een lot uit de loterij beschouwt, die gaat naar de hel, onherroepelijk... want hem zal geschieden naar zijn geloof. In de Banaat zeggen ze: als de mens gestorven is, dromen zijn hersens verder... dat verder dromen is het hiernamaals.'

In de stilte, die op zijn woorden volgde, wierp hij een zware steen toen hij riep:

'Alles bestaat slechts omdat wij weten, dat het bestaat. De wereld,

God, hemel, hel... het zijn allemaal kinderen van onze fantasie.'

De zachtmoedige broeders wezen hem niet de deur, maar ze deden hem begrijpen, dat hij voortaan niet welkom zou zijn.

Enkele dagen nadat hij deze verwarde theorieën over dood en leven had ontvouwd, overviel het Panoramagevoel hem weer, en 's nachts droomde hij van Het Vreemde Huis. Altijd was de droom geëindigd met een zoet gevoel van bevrijding, deze keer echter ontwaakte hij met de gedachte, dat hem een groot onheil wachtte. Hij was rusteloos; hij had de behoefte ergens een harde schop tegen te geven. Die dag raakte hij verzeild in een bijeenkomst voor volwassenen, die gehouden werd in een van de kamers van een synagoge in de Rapenburgerstraat. Bedachtzame mannen, die vervuld van heilige ijver, de Heilige Boeken bestudeerden en eindeloos konden praten over de diepste betekenis van één enkel woord.

Hij dacht: 'Uit deze wereld ben ik geboren... maar ik weiger er weer in terecht te komen. IK WIL NIET.'

Met het moedwillige gevoel van een straatjongen, die uit pure baldadigheid ruiten ingooit, vertelde hij de onthutste rechtvaardigen, dat ze al tweeduizend jaar op een dwaalweg ronddoelden. Zonder enig bewijs voor het overige, beweerde hij, dat niet Christus aan het kruis was gestorven, maar een onbekende arme drommel, die door de volgelingen was omgekocht en gepaaid met de belofte, dat de kruisiging toch niet zou doorgaan, omdat op het laatste ogenblik gratie zou afkomen. Maar de stakker, in de steek gelaten, stierf als een verlatene. De ware Christus echter zou langs de kruisweg hebben bestaan. Hij noemde zich Ahasverus.

In de Rapenburgerstraat gebruikte men minder draaiommetjes dan in de bijeenkomst der christelijke broeders. Met een mondeling certificaat van zwakzinnigheid werd hij enigszins hardhandig buiten de deur gezet. Op straat dacht hij: 'Dit is het ongeluk, waarvan ik gedroomd heb.' Van haar benefactors hoorde Vranja spoedig het nieuws van Izaks uitstoting. Zij legden haar omstandig uit dat haar zoon voortaan voor hen een uitgeworpene zou zijn. Daarna gingen de buurvrouwen het inmiddels verminkte verhaal uitvoerig rondbazuinen. De overgang van Izak tot een ander geloof kon niet ver meer zijn.

Omdat elke emotie vroeg of laat bij Vranja uitmondde in overwegingen van zeer praktische aard, gaf ze vertwijfeld te kennen, dat de jongen zijn toekomst had vergooid.

Een buurvrouw vroeg:

‘Had u hem dan voor rabbijn willen laten leren?’

Een andere feeks zei:

‘Waar Izak rebbe wordt, laat de gemeente zich dopen.’

Zo machteloos voelde Vranja zich, dat ze Avrom met zware eden bezwoer nu eindelijk eens ernstig met zijn zoon te spreken, streng, zoals het een vader betaamt. Avrom schoof het brilletje op zijn gerimpelde voorhoofd omhoog. ‘Izak-leeb, ik zal jou vertellen... een geschiedenis. Waarom zal ik jou vertellen die geschiedenis? Omdat je eruit kunt leren. Er was eens een geleerde man. Hij was heel oud, negentig jaar was die geleerde man. Hij voorspelde, dat de oogst van de appelen de mooiste zou worden... de mooiste zolang de wereld bestaat. Maar niemand mocht van die appelen eten... dat zei die geleerde man... want alle appelen zouden vergiftigd zijn. En wie ervan at werd krankzinnig. De geleerde man had gelijk... zijn voorspelling kwam uit... de appelen waren de mooiste zolang de wereld bestaat. Maar niemand durfde eten van die appelen. Toen zei iemand: wat kan mij het schelen... ik heb trek... ik eet die appel. Hij at en werd krankzinnig. Toen gingen andere mensen ook eten... en iedereen werd krankzinnig, behalve de oude geleerde man van negentig jaar. Ten slotte was hij de enige, die niet had gegeten van die appelen. Daarom was hij in die wereld van krankzinnigen een uitzondering, begrijp je en dat mag niet. Daarom zei iedereen: “Wij zijn normaal... alleen die geleerde man van negentig jaar... *die is gek*.” Wat moest die geleerde doen? Hij wilde niet opgesloten worden. Toen heeft ook hij van die appelen gegeten... en toen was er geen enkele uitzondering meer, alle mensen waren gek en dus was er niemand meer gek.’

Izak zei, dat hij het verhaal had begrepen.

Dankzij een kennis uit de Banaat slaagde moeder Vranja er eindelijk in haar zoon een betrekking te bezorgen; ze noemde het ‘een positie’ en ze zei, dat ze van zo’n carrière voor haar Izak al jaren had gedroomd. Als de burens haar ‘het bankvak’ hoorden zeggen, zagen ze een groot gebouw met marmeren pilaren, koperen naamplaten en een leger van kassiers achter tralies. In werkelijkheid was het een klein wisselkantoor in de buurt van het Damrak. In de etalage stond een schoolbord, waarop de directeur hoogsteigenhandig elke dag de koers van de gouden tientjes openbaar maakte. De geachte clientèle bestond uit kleine speculantjes, kooplieden op de scharrelvaart, en bietsers.

In die vreemde wereld van gouden koersen en doublé gokkers hield Izak het enkele jaren uit. Als het hem soms moeite kostte de sfeer van geld- en schraapzucht te accepteren, dacht hij: 'Een mens kan ook in leven blijven door vergiftigde appels te eten.'

In de twintiger jaren stierf zijn vader. Avrom ging heen, zoals hij geleefd had, zonder veel ophef. Op een ochtend vond Vranja hem dood. Avroms heengaan maakte op zijn zoon een diepe indruk. Een ver familielid kwam uit Berlijn om de begrafenis bij te wonen. Deze man herinnerde zich plotseling, dat hij wellicht een Gode welgevallig werk zou kunnen verrichten, wanneer hij niet slechts de obligate wandeling achter Avroms kist maakte, maar Izak een plaats op zijn kantoor zou aanbieden. Het machtige familielid complotteerde alles met Vranja; dat Izak al mondig was, drong niet tot de samenzweerders door, maar hun bedoelingen waren goed. Ze besloten, dat de dood van zijn vader een ommekeer in Izaks leven zou betekenen. Alweer: het bankvak. Maar deze keer was het een echt bankgebouw met veel personeel, met glimmende marmeren vloeren en buitenlandse verbindingen. Vranja vertelde met slechtverborgen trots aan iedereen, dat de machtige bankier uit Berlijn ('naaste misjpoke van mijn Avrom') zelf geen zoons had, en haar in het diepste vertrouwen had verteld, dat hij Izak als zijn opvolger beschouwde.

'Stel je voor, mijn Izak later eigenaar van zo'n wereldbank.'

In Berlijn werd hij door het personeel ontvangen met alle vijandigheid en afgunst, die een nieuweling aantrekt, wanneer hij anders schijnt te zijn dan de anderen. Izaks nieuwe chef legde zich in schijn bij de voldongenheid der feiten neer, maar hij bleef van wantrouwen vervuld. Vrijwel alle personeelsleden zagen in Izak een spion van de hoogste baas, een indringer die hun promotiekansen zou kunnen bederven of verbeteren al naar gelang ze lager of hoger bij hem in de gunst stonden.

Izak was naar Berlijn getrokken met de illusie, dat hij alles wat zijn leven in Amsterdam had vergald, achter kon laten. Hij vergiste zich. Het Panoramagevoel en Het Vreemde Huis reisden met hem mee. De kinderlijke tijdblindheid was hij te boven gekomen. Voor het Panoramagevoel meende hij een verstandelijke verklaring te hebben gevonden. De tijd, dacht hij, is een kronkelige rivier. Wie aan de oever staat ziet de overkant en slechts een stukje van de stroom. Maar wie de gawe heeft ontvangen om zich boven de rivier te verheffen, die ziet de bochten stroomafwaarts en de grillige loop bovenstrooms in één blik... zo iemand ben ik.

Het Panoramagevoel verontrustte hem nauwelijks meer, maar hij wist, dat het hem soms midden in het werk op de Bank kon overvallen... en dan ontstonden moeilijkheden:

In het koffie-uurtje zitten wat mensen van de Berlijnse Bank bij elkaar. Ze praten over het werk. De koers van een bepaald aandeel. Van dat fonds heeft Izak hoegenaamd geen begrip. Omdat hij zich echter aan zijn prestige verplicht gevoelt een zekere mate van deskundigheid voor te wenden, zegt hij ach-teloos:

'Oh, die aandelen... die staan de volgende week om deze tijd negenendertig punten hoger.'

Terwijl hij dat zegt is hij plotseling terug in het Panoramagebouw in Amsterdam. Het Beleg van Haarlem. De angst der burgers. De dood door verdrinking. De duizelingwekkende koepel van wit licht. Hij zweeft boven zijn eigen lichaam.

Even onverwacht als het kwam, is het Panoramagevoel verdwenen. Niemand in het gezelschap merkt, dat zijn stem gedurende een fractie van een minuut anders klinkt, holler met een echoachtige weerkaatsing. Izak denkt, dat het de stem is van Avrom, zijn vader.

Een week later, precies een week later, zijn die aandelen inderdaad gestegen; op de kop af negenendertig punten. Iedereen herinnert zich Izaks profetie.

'Hoe heb jij dat geweten?'

'Puur toeval. Goed geraten, dat is alles.'

Enkele dagen later zitten ze te praten over een goede klant van de bank. Een bloeiende industriële onderneming. De directeur geldt als een der sluwste zakenlieden van Duitsland. De soliditeit van die zaak is spreekwoordelijk.

Zonder enige grijpbare aanleiding zegt Izak:

'Als we niet voorzichtig zijn, gaat die man ons veel geld kosten.'

Terwijl hij die woorden spreekt valt het Panoramagevoel op hem, als een vangnet met fijne mazen. Hij hoort een stem, maar het is niet het geluid van zijn stem. Noch is het de stem van Avrom. Enkele seconden later is het beklemmende gevoel geweken.

'Waarom voorzichtig zijn?' vraagt iemand.

Hij weet, dat van hem een antwoord wordt verwacht met een causaal verband tussen nuchtere feiten en waarschuwing. Wat weten die mensen van het Panoramagevoel?

Quasi-achteloos zegt hij:

'Ik zag die directeur dezer dagen in de schouwburg. Een blonde vrouw naast

hem. Kostbaar bont, goud, juwelen. Zo eentje, die niet eerder voldaan is of ze moet haar rijke minnaar hebben leeg-gebloedzuigerd.'

Misschien blijft dit gesprek met weerhaken hangen in de geheugens van zijn collega's, omdat de blonde vampier bezit van hun gedachten heeft genomen. Een paar maanden later kan iedereen woordelijk de waarschuwing van Izak herhalen. De ogenschijnlijk bloeiende industriële onderneming verkeerde reeds lang in ernstige moeilijkheden. De directeur is inderdaad de leeggebloede prooi van een blonde vrouw. Om haar grillen te kunnen bevredigen heeft hij de onderneming aan de rand van de afgrond gebracht.

'Hoe heb je dit zo vroeg kunnen weten?' vragen ze.

Izak houdt vol, dat het een rekensommetje was. Hij heeft immers over dat blondje gesproken... wohlauf dann mein Junge, hij heeft die twee samen gezien en verder was het een kwestie van één en één is twee.

Niemand voelt enige twijfel aan de waarheid van deze verklaring... alleen Izak zelf is onzeker. Hij heeft die industrieel immers niet gezien; en de blonde vrouw heeft hij verzonnen. Heeft hij dat alles eigenlijk wel verzonnen? De blondine bestaat. Ze heeft de industrieel onttakeld totdat hij kapseisde. Fantasie is waarheid, en werkelijkheid is verbeelding. Hij denkt: wie ben ik eigenlijk?

Een- of tweemaal per jaar spoorde Izak van Berlijn naar Amsterdam, de plichtsgetrouwe zoon, die een lange reis maakt om zijn oude moeder een genoeg te doen. Vranja woonde in een particulier verpleeghuis; Izak zorgde, dat het geld op tijd op tafel lag. Hij ging steeds meer lijken op de gespannen mensen, die tijdens het beursuur op het Damrak de koersen staan te lezen; je hoort de raderen van hun hersens dreunen: wat verdien ik... wat verdien ik...? Als ze Izak vroegen hoe het leven in Berlijn hem beviel, zei hij: 'Ik heb me niet aangepast. Ik ben gevlucht.'

'Maar hoe gaat het met je?'

'Na de dood van mijn vader was ik bang om met Vranja alleen te blijven. Berlijn kwam als een verlossing. Ik geloof wel, dat ik een rustig leven heb.'

'Erg opgewekt klinkt het niet.'

'Och, er zijn natuurlijk overal wel eens moeilijkheden', zei Izak.

De waarheid was, dat hij zichzelf bedroog. De moeilijkheden in Berlijn werden steeds groter, en hij wist het.

Wanneer Izak zich afvroeg wat de oorzaak van de moeilijkheden waren, wist hij, dat één verklaring niet afdoende kon zijn. Onder zijn collega's van de bank was niemand, die hem vertrouwde; en hij stond wan-

trouwend tegenover allen. Tussen zijn chef en Izak broeide een stille vijandschap. Hij en die man waren middelpunten van twee partijen, die tegen elkander stookten, conspireerden en soms elkanders werk saboteerden. Dit gekrakeel bedierf de sfeer. Toch wist hij, dat deze onderlinge rijd niet de enige oorzaak was van zijn groeiende weerzin tegen de Berlijnse werkkring. Mateloos irriteerde hem ook de ongeremde erotiek, die in de gesprekken een grote plaats innam. In zijn eigen leven speelde de zinnelijkheid slechts een zeer bescheiden rol. Hij sprak nooit over die kant van zijn leven, vreemde terughoudendheid in een omgeving, waarin iedereen de seksuele prestaties in volle openbaarheid mateloos placht te overdrijven. Maar ook dat was niet de diepste oorzaak van zijn onlustgevoelens. Hem irriteerden vooral de ridicule pogingen van zijn collega's, voor het merendeel joden, om zich hoe dan ook met hun oer-Duitse omgeving te assimileren. Izak, die in Amsterdam gepoogd had het milieu, waarin hij was geboren te ontvluchten, ergerde zich in Berlijn aan de overdreven activiteit van mensen, die Berlijnser wilden schijnen dan de Berlijners zelf. Zijn chef was in een Pools stadje ter wereld gekomen; in zijn jonge jaren had hij nog rondgelopen met lange krullen langs de slapen, zoals de orthopraxie voorschrijft, maar eenmaal tot Duitser genaturaliseerd, schaamde hij zich voor zijn ouders. Met een krampachtige poging om grappig te zijn zei die chef eens tegen Izak:

'Ik lust geen ham. Ik eet maar één keer per jaar ham. Op Grote Verzoendag.'

Izak antwoordde:

'Dat je geen jood wil schijnen, moet je zelf weten. Maar je moet het niet op zo'n echt-joodse manier doen.'

Dit sarcastische gezegde, bezorgde Izak onder zijn collega's de reputatie van een joodse antisemiet. Een ernstige beschuldiging. In die dagen was het, dat een huisschilder in München het oude sluimerende antisemitisme van de Duitsers revolutionaire vorm had gegeven. Steeds meer Duitsers volgden met overgave de oproep. Hun atavisme moest wakker worden. De mateloze verguizing van alles wat joods was of wat joden werd toegeschreven verontrustte de collega's aan de bank. Zoals angstige kinderen in het donker trachtten ze hun vrees weg te blazen met luide grappen en woordspelingen. De beweging van de fanaticus uit München was nog klein, maar zij wekte verontrusting. Ook Izak zat in de greep van de angst, maar zonder dat hij met zoveel woorden de reden en oorzaak kon aangeven, wist hij, dat zijn vrees een gans andere natuur

bezat. Een gevoel van vooruit te kunnen zien, sloot zich om zijn denken. Het had iets uitstaande met het Panoramagevoel, en met de droom van Het Vreemde Huis, maar nu was het groter, hoger, dieper, beklemmender. Hij voorvoelde, dat hij bij die droom op een bijzondere manier was betrokken. Daarom kon hij niet met een voorgewende grijns lachen om de talloze grapjes, die de man uit München en zijn beweging tot onderwerp hadden. De verwijdering tussen hem en zijn collega's werd ook daardoor steeds breder. Izak had nooit de ambitie gekoesterd tot het einde zijner dagen in het bankvak te blijven. Hij wist niet goed, wat hij wél wilde. Hij was er gaandeweg zo aan gewend geraakt te worden geleefd, dat hij zich nauwelijks kon voorstellen zijn eigen weg te moeten zoeken. Berustend dacht hij: de werkelijkheid, die ik beleef is een lachhuis op de kermis. De mens is geschapen door een wreedaard. Een spotzieke sadist heeft in zijn hersens het gebod geplant, dat hij zijn naaste moet liefhebben, terwijl de gehele schepping een span Eskimohonden is: wie zijn keel bloot geeft, wordt doodgebeten.

Soms speelde hij met de gedachte ook eens naar een bijeenkomst te gaan waar de Münchener huisschilder of een van zijn trompetters het hoge woord plachten te voeren – die fantasie lokte en ergerde hem tegelijkertijd. Gedreven door een nieuwsgierigheid, die hij zichzelf kwalijk nam, maar waaraan hij geen weerstand kon bieden, waagde Izak zich eens in een voorstelling van een waarzegger, waarvan iedereen wist, dat hij tot de beweging der jodenhaters behoorde. De kwakzalvende profeet heette Erik Hanussen. Zijn voornaamste voorspelling luidde, dat de huisschilder de opperheer van alle Duitsers zou worden en aan het edele volk de heerschappij en de rijkdommen van de hele wereld zou schenken. Izak was hevig geëmotioneerd toen de golf van hysterie door de zaal spoelde. De Duitse Messias, dacht hij, is geen timmerman, maar een huisschilder. Waaraan kan de mens de ware Messias herkennen? Als de Verlosser door alle mensen wordt aanvaard zal dat het teken van de waarheid zijn. Hanussen ijkte de valse Messias bij voorbaat met een stempel van echtheid.

De nacht nadat Izak deze macabere voorstelling had bijgewoond, droomde hij van Het Vreemde Huis. Onzeker en geïrriteerd werd hij wakker. Mismoedig ging hij naar kantoor. Nors stapte hij het vertrek binnen.

‘Daar heb je de Jiddische Hanussen,’ riep iemand spottend. Hadden ze hem gisteravond gezien? Was het toeval? Of een geval van telepathie.

Izak keek de collega, die hem had bespot, nauwelijks aan. Toen draaide hij zich om en liep naar het kantoor van de directeur:

‘Ik neem ontslag. Op staande voet.’

‘Waarom?’

‘Ik neem ontslag.’

Op elke vraag herhaalde hij maniakaal deze drie woorden.

Later, toen hij in zijn pensionkamer zat, dacht hij: wat heb ik gedaan? Wat moet ik doen?

Hij ging naar Amsterdam terug. Hij vertelde zijn moeder de halve waarheid, maar ze vermoedde zonder moeite de andere helft. Ze jammerde, dat Izak haar de kroon van het hoofd had gestoten. Daarop vroeg ze of ze de geriefelijke kamer van het verzorgingshuis moest verlaten. Hij zei, dat ze er kon blijven; dat verzoende haar spoedig met het grillige levenslot.

Kennissen vroegen hem wat hij ging doen.

‘De mens is een poedel,’ antwoordde hij, ‘het stomme beest ziet het hoepeltje, maar het begrijpt niet, dat hij erdoorheen moet springen. De bedoelingen van zijn baas zijn ondoorgrondelijk.’

Spoedig daarna werd bekend, dat Izak Nahum als waarzegger, telepaat, hypnotiseur en parapsycholoog optrad in café’s en goedkope tینگeltangs. Zijn apologie was op zichzelf een mirakel van in-en-uit-redeneerkunst. Wat was de analyse van zijn leven? Hij wist het niet. Een mensenleven is een tapijt vol kleurige ornamenten, pas als je op de achterkant kijkt zie je de draden, die de ornamenten verbinden.

Hij zei:

‘Totdat ik die avond die hansworst van een Hanussen zag, wist ik niet hoe de draden lagen in het tapijt, dat Izak Nahum heet. Maar nu weet ik het. Ik moet de mensen vertellen, dat het Derde Rijk van de huisschilder uit München nooit komt. Nooit. Nooit. Ik ben geroepen om het tegen te houden.’

Met karakteristieke pseudo-logica redeneerde hij verder, dat hij de kunst verstond de mensen te doen geloven in zijn profetische gaven.

‘Ben je dan werkelijk in staat tot de dingen, die je de mensen voorspiegelt?’

‘Nee. Maar dat doet er niet toe. Ze geloven me. Ze gelóven *in* me. Hanussen zegt: geef mij Uw haat en ik doe de rest. Ik zeg: geef mij uw lichtgelovigheid en ik zal alles ten goede keren.’

In advertenties en op aanplakzuilen verscheen de aankondiging:

MADRILOFSKY DE BEROEMDE PARAGNOST

Hij las brieven dwars door een dubbele blinddoek heen; hij citeerde namen en data uit documenten, die hem in verzegelde enveloppen ter hand waren gesteld; hij voerde ingewikkelde telepathische opdrachten uit; hij liet zijn ogen dichtplakken met kleefpleisters en vervolgens een zwarte kap over het hoofd trekken, zo ging hij achter het stuur van een auto zitten, die hij veilig door het verkeer loodste... EN ALLES WAS ZWENDEL, ALLES WAS KERMISBEDROG VOOR BOEREN, BURGERS EN BUITENLUI.

Zijn faam verbreidde zich door het hele land. Binnen enkele maanden trad hij op in de grootste zalen, die dagen van tevoren waren uitverkocht. Aan het slot van elke voorstelling voorspelde hij de toekomst in algemene zin.

‘En wat de toekomst van de wereld aangaat... ik zie een aardbeving in Japan... een bekende koning sterft... een behanger... nee het is een huisschilder... hij heeft een snorretje... hij schreeuwt... maar hij komt er niet... hij zal vernietigd worden. Daarvan kunt u zeker zijn, dat zeg ik Madrilofsky, de ziener.’

In een van de enthousiaste recensies schreef een journalist:

‘Madrilofsky is een van vele ruiters, die in deze tijd op de golven van irrationalisme naar het succes worden gedragen.’

Toen hij die zin las, dacht hij terug aan een voorval in Amersfoort:

In de zaal staren honderden ogen naar het podium, waar Madrilofsky staat. Lichtgelovigen komt tot mij, en als tegenprestatie zal ik u gelukkig maken. Ik neem de zorg voor een onzekere toekomst op mijn schouders.

Hij demonstreert het adembenemende mysterie van lezen met de vingers, hij is geblinddoekt, en de brief, die hij voorleest, houdt hij achter de rug. Het is geen eerlijk spel, maar al die mensen hebben slechts één verlangen: ze willen geloven.

Het laatste nummer van zijn repertoire heet: paragnostisch zien. De wonderbaarlijkste stunt van de hele avond. Zeven notabelen van Amersfoort mogen een willekeurige bezoeker aanwijzen, die hem in het openbaar mag consulteren over elk levensprobleem.

Vanavond is het een oud moedertje; ze heeft een soldatenkepie meegebracht.

‘Kunt u mij iets vertellen van de persoon aan wie deze kepie toebehoort?’

In de zaal hangt een loodzware beklemming, alsof een hevig onweer moet exploderen.

Uit ervaring weet hij, dat deze publieke raadpleging even eenvoudig is als ze moeilijk lijkt. Orakels en waarzeggers zijn onsterfelijk geworden door confectievoorspellingen. Hij betast de kepie. Welke frases zal hij deze keer van stapel laten lopen? Maar opeens grijpt hem het Panoramagevoel.

'Ik zie een blonde man. Hij heet Willem. Hij is ziek, nee, hij is niet ziek. Hij is gebrekkig, dat ene been doet pijn... hij zit op de veranda van een groot huis...'

Weer hoort hij de stem van een ander spreken, maar het zijn de eigen stembanden, die trillen en het is zijn eigen mond, die de woorden vormt. Het is doodstil. Hoe lang? Duurt het uren? Of zijn het slechts enkele seconden? Dan ontlaadt de spanning zich in luide bijval. Achter de coulissen roept de toneelknecht zo luid, dat het in de zaal hoorbaar moet zijn: 'Willem Houtman... De moeder van Willem Houtman.'

In de kleedkamer hoort hij, dat de zoon van het oude mensje inderdaad Willem heet, Willem Houtman. De jongen is door een ongeluk enigszins kreupel geworden. Jaren geleden is Willem vertrokken. Nooit heeft iemand iets van hem gehoord. Is hij dood? Leeft hij? Maar nu weet iedereen, dat hij nog in het land der levenden vertoeft, Madrilofsky heeft hem immers gezien, paragnostisch gezien...

Madrilofsky's roem verbreidde zich over de grenzen. Een wetenschappelijk instituut in Londen deed hem naar Engeland overkomen. Ze onderzochten zijn kwaliteiten uiterst minutieus. Zij oordeelden: 'Madrilofsky heeft werkelijk buitengewone supernormale gaven.' Zijn vonnis over het onderzoek was duidelijker: 'Ik heb nog nooit mensen zó gemakkelijk bedot.' Engelse kranten gingen over hem schrijven. Aan de overkant van de Noordzee groeide de schare der lichtgelovigen. Hij kreeg aanbiedingen van Engelse en Amerikaanse impresario's. Zijn kennissen vroegen:

'Waarom ga je er niet op in. Zo rooskleurig is de toestand in Nederland niet.'

In Nederland heerste werkloosheid... maar niet die gesel benauwde de mensen het meest. Er dreigde een nieuwe wereldoorlog. Wie in Europa slechts dacht aan het eigen behoud, vroeg een visum voor Amerika aan. Waarom zou Izak niet de grote plas oversteken? Hij kon immers in de hele wereld terecht.

Maar hij weigerde hardnekkig. Wél stuurde hij zijn moeder Vranja

naar Engeland, waar ze bij verre familie een min of meer welkom onthaal vond; Izak de voorbeeldige zoon betaalde royaal. Hij raadde trouwens iedereen aan de wijk naar het buitenland te nemen.

‘Als de grote versjtering komt, blijft Nederland er niet buiten. Emigreer.’

‘En jij dan?’

‘Ik moet blijven.’

‘Waarom?’

‘Dáárom. Mijn vader is uit de Banaat weggegaan omdat een grote stem hem leidde. Ik ben Izak, een modern man.’

‘Ben je niet bang?’

‘Vrees niet, want ik ben met u.’

In de maanden, die aan de onheilsdag van de tiende mei 1940 voorafgingen werd hij vaker dan ooit door het gezicht van Het Vreemde Huis bezocht. Het was alsof het beklemmende slot van de droom steeds duidelijker werd, steeds meer de werkelijkheid naderde:

Ik moet Het Vreemde Huis zijn binnengegaan, want opeens sta ik op een overloop. Er is een man, die heftige armbewegingen maakt. Naast mij, eenhoog is opeens dezelfde man verschenen. Ik zie hem nu tweemaal. Het is een vijand. Nu weet ik dat zeker. Het is de vijand. Het gevoel van angst dreigt en lokt.

Het Vreemde Huis is vol van diezelfde man. Het is vol van de vijand. Opeens zijn er slechts twee mannen over. Hij en ik. Monden bewegen, maar ik hoor niets. Het is een Huis der Stilte. Het is een Huis der Beklemming...

De man van tweehoog stort naar beneden. Hij geeft de man eenhoog een duw. Nu rolt een lichaam de eerste trap af. Ik ken dat lichaam toch... Wie is het? Beneden in de trapopening ligt het lichaam van de man, die gevallen is. De man is dood, dat weet ik zeker. In mij schreeuwt een vraag: Wie is die man... Ik ken hem toch? In mijn lichaam voel ik een zoete bevrijding, wanneer ik met een schok ontwaak.

Toen de Duitse laarzen over de Berlagebrug Amsterdam binnendreunden, doolde Izak door de straatjes van de oude joodse buurt.

‘Ik zoek iets, en ik weet niet wat ik zoek. Dat heb ik mijn hele leven gedaan.’

Hij ontmoette slechts angstige mensen. In vele huizen waren de gordijnen neergelaten. Onheil hing over de stad en de mensen, een zware zwarte wolk. Hij zag de huizen met hun gesloten ogen en dacht:

‘Ten dode opgeschreven, alles is ten dode opgeschreven.’

Opeens stond hij voor het huis op het Waterlooplein, het huis waar hij als kind had gewoond... honderdduizend jaar geleden.

‘Is ’t dat wat ik zoek? Een beest keert terug tot het nest.’

Hij stommelde het donkere portaal in, greep zich vast aan het vette traptouw en klom naar boven. De wrakke trap. De kreunende treden. De geuren van het oude huis... alles komt terug, dacht hij. Gisteren is vandaag, en vandaag is morgen.

In het kamertje zit Avrom aan de tafel. Hij draagt het ijzeren brilletje op zijn gerimpeld voorhoofd. Als iedereen vergiftigde appels eet, zal niemand zijn zinnen verliezen. Vranja bereddert iets in de keuken. Izak is een kind. Elke ochtend trippelt hij naar het schooltje om de hoek. Op woensdagmiddag gaat hij naar het joodse schooltje. Aleph Beth Gimmel. Elke dag als hij naar huis gaat, vervult hem de verwachting van ongekend geluk. Thuis zijn is veiligheid. Een kind wil ergens bij horen, een volwassene ook. Maar nu is hij niet volwassene. Alles wat na de schooljaren kwam, is een droom geweest, een nachtmerrie, de geldmannen van het Damrak, de trucjes van Madrilofsky... alles was ijdel gespin. Wat is er nu over?

Hij trad de woning binnen. Hetzelfde vertrek. Even armoedig gemeubeld als vroeger, maar er stond een andere tafel en andere stoelen.

‘Komt u toch binnen.’

De vrouw had een forse gestalte. Ze leek sterk als een man, maar ze had de lieve ogen van een vrouw, grijs en groen door elkaar.

‘Jij bent Izak van Avrom, die ze Madrilofsky noemen.’

Hij ging zitten.

‘De Filistijnen trekken de stad binnen. Ik heb rondgelopen, totdat ik hier kwam.’

‘Blijf, totdat je wat rustiger geworden bent.’

Buiten was het verkeer leeggebloed. Ze trok de gordijnen dicht.

‘Veel mensen maken zich vanavond van kant,’ zei ze bitter.

Izak dacht lang na.

‘Wat is zelfmoord?’ vroeg hij. ‘Waarom verschilt de ene dood van de andere dood? Wie nu de straat opgaat en de vijand met een revolver aanvalt, wordt neergeschoten. Hij pleegt zelfmoord, maar de mensen zullen zeggen, dat hij een held is. Alleen God kent het verschil tussen zelfmoord en een gewone dood... *als* er verschil is.’

Op straat reed een ambulanceauto voorbij. Het gegil van de claxon klom tegen de gevels op en stierf in de wolken.

Hardop denkend zei hij:

‘Wij joden zijn wat we zijn. Wij kunnen onszelf niet ontlopen en niemand laat ons ontsnappen.’

‘Drink je thee leeg. Dat zal ook wel schaars worden, nu we in oorlog zijn.’

Dit zijn twee alleenspraken, dacht hij, twee rivieren, die onafhankelijk van elkaar stromen.

Hij zei, en hoorde zijn eigen woorden als de verkondiging van een vreemde waarheid:

‘Voor ons joden in de verstrooiing is geen heldendood weggelegd. Wij willen ons leven geven, maar er is geen altaar om het neer te leggen, en daarom wordt onze offerande geweigerd.’

Hij worstelde met de woorden.

‘Heroïsme, dát is het woord waar ik naar zocht. Heroïsme. In de diaspora eindigt elk leven en elke strijd met een anticlimax.’

Die nacht sliep hij in het kleine keukentje. Op de grond. Hij had de knieën opgetrokken, het hoofd voorovergebogen.

Hij bleef bij haar. Op straat kwam hij niet meer. Als de mensen hem voor het venster zagen, bespotten ze hem.

‘Daar heb je de man, die voorspeld heeft, dat de moffen nooit zouden winnen. Profeet, waar blijft de Engelse vloot?’

Schuw zat hij in een hoekje, ver van het venster af. Met afwezige ogen keek hij in een onbestemde verte. Hij zag visioenen.

‘Ik ben een oude man... Ik draag een gele kaftan met zwarte stippen. Op mijn hoofd schommelt een vreemde ronde hoed met bont. Ik loop door de straten van een klein stadje, een staedtele... iedereen is angstig, ik ook. Mannen met paarden en lange sabels. Ze slaan me. Ik val neer. Ze sleuren me aan mijn baard door de straten. Hoor Israël, Uw God is de Enige God...

Ik zie een meisje, ze heeft zwart haar en donkere ogen. Dit is een ander staedtele. Ik ben zelf het meisje. Er is een soldaat, die me beetgrijpt. Ik worstel, ik wil hem de ogen uitkrabben. Ik zeg: “Als je mij met rust laat, zal ik je deze amulet geven, die je beschermt tegen kogels. Je gelooft me niet? Schiet gerust op me, je zult zien, dat de amulet me beschermt.” Hij schiet. Hoor Israël, Uw God is de Enige God...

Nu ben ik Avrom, ik ben mijn eigen vader. De appels zijn giftig,

Izak-leebe, maar als iedereen ervan eet, kan je geen kwaad geschieden. En nu ben ik mijn grootvader; ik word van een trap naar beneden gesmeten. Hoor Israël, Uw God is de Enige God...'

Het was na zo'n visioen, dat Izak met heldere stem en met ogen, waarin verstand zichtbaar was, zei:

'Nu weet ik, wie ik ben. IK BEN MIJN VOORGESLACHT.'

De dagen kwamen en gingen, moede sleperspaarden, die 's morgens al verlangen naar de vergetelheid van de nacht, die nog verre is. De vijand terroriseerde de stad. De joodse buurt moest het 't meest ontgelden. Er ontbrandden relletjes met de helpers van de vijand. Mannen barricadeerden de huisdeuren. Op straat werd gevochten. Vrouwen gilden verwensingen.

Op zondagavond de negende februari 1941 zat Izak aan de tafel, een eindje van het venster vandaan, maar hij kon zien wat er op straat gebeurde. Van de Blauwbrug kwam een tierende bende dronken geweldenaars in zwarte uniformen. Er werd gestompt en gescholden. Tot werkelijk ernstig handgemeen scheen het echter deze keer niet te zullen komen.

Izak mompelde: 'Nu moet ik...'

Op straat worstelde hij zich door de menigte, totdat hij vlakbij de aanvoerder van de bende gekomen was. Izak gaf de man een stomp. Daarna zette hij het op een lopen, de meute jachthonden achter hem aan.

Hij rende over het Waterlooplein, over de Sint Anthoniessluis, de brede straat in naar de Nieuwmarkt.

'Grijp die jood. Sla hem dood.'

Hij zwenkte rechtsaf, de Koningsstraat in. Hijgend stond hij stil voor een smal zijstraatje. Hij zag een deur. Hij rende erheen. De deur was afgesloten. Er stonden letters op: Bremertuin.

Hij duwde met kracht tegen de deur. Een stil binnenplaatsje. HET IS HET BINNENPLAATSJE VAN DE DROOM DIE HEM ZIJN HELE LEVEN HEEFT ACHTERVOLGD.

De huizen zijn opgetrokken in een uitheemse bouwstijl. Veel hout. Vensters, die uit de gevellijn naar voren springen. HET VREEMDE HUIS. Het heeft twee verdiepingen. Hij gaat het huis binnen. Opeens staat hij op een overloop. Een van de uniformen is hem gevolgd. Die staat niet ver van hem vandaan. Nu komen meer zwarte uniformen de trap op. Het Vreemde Huis is er vol mee. Een man, die vlakbij hem staat, springt op hem toe. Ze vechten. Izak voelt een worstende greep. Zijn keel wordt

dichtgeknepen. Hij krijgt een duw en hij rolt de trap af. Beneden in de trapopening blijft hij liggen. Maar is hij het zelf? Hij herkent het lichaam van Izak Nahum, maar hij zelf zweeft boven dat dode lichaam. Hij weet: voor mij is de wereld voorbij. En hij ondergaat een zoet gevoel van bevrijding.

Zijn moordenaars sleepten het lichaam, waarin eens Izak Nahum woonde, weg. Wat hebben ze ermee gedaan? Werd het in de gracht gesmeten als een krenge? Of is het begraven? Waar het lichaam ook moge vergaan, dáár staat geen grafsteen. Maar in een andere werkelijkheid, die de ogen der mensen niet kunnen zien, rijst een gedenkteken ten hemel, hoog en heilig als een kolom van vuur in de nacht, en met duidelijke letter staat in die zerk gebeiteld:

IZAK BEN AVROM BEN IZAK NAHUM

‘Ik ben mijn voorgeslacht.’

Lord Drol

Er is één lege plek in de vale huizenrij van het Waterlooplein. Als ik dáár langsliep, grijpt het heimwee me in de lurven. Hier ligt een stuk van mijn jeugd. Ik was toen een bloedjonge snotbengel met evenveel puistjes als idealen. Met niemand was ik het eens en het minst met mijzelf. Zonder welk verheven doel zou ik besluiten niet meer verder te kunnen leven? Socialist? Anarchist? Astroloog? Spiritist? Keus genoeg. Ik kon de maatschappij radicaal gaan veranderen. Het seksuele leven van de mens moest hoognodig reiner worden. Of ik kon het drankkapitaal gaan vermorzelen bijvoorbeeld. In die dagen verkroop Amsterdam van ondernemende idealisten, zoals ik.

Op het Waterlooplein, waar nu die lege plek is, stond een huis en op de eerste verdieping was een zaal uitgeruimd, waar tweehonderd jongens en meisjes vierentwintig uur per etmaal luidruchtig met elkander van mening konden verschillen.

Op de hoge daklijst stond met krulletters geschilderd:

‘De Hereeniging’

Nooit droeg een huis een ontoepasselijker naam. Het schone woord vermocht trouwens niet de minste indruk op de bezoekers te maken; wie heeft er een stijve nek voor over om zó hoog een zó gek woord te lezen? De officiële naam daarentegen was duidelijk leesbaar op het bord aan de deur:

MAISON WATERLOO
GELEGENHEID VOOR VERGADERINGEN
ZALEN VOOR BRUILOFTEN EN PARTIJEN

De Hereeniging of de Slag bij Waterloo. Wij in onze jaren kozen het gevecht, al zongen we ook, dat we de kazernes zouden slopen, de sabels over de knie zouden breken en de regimenten uiteen zouden jagen.

Juist omdat in de wrakke aardappelenbak geen blind paard brokken kon maken, was die zaal uitnemend geschikt voor de vele organisaties, die de we-

reld zouden gaan veranderen. In die ruimte heb ik de eerste openbare rede van mijn leven gehouden. Ze duurde niet langer dan een halve minuut en ik had een uur daarna nog klamme handen. Maar ik mócht niet zwijgen, want de penningmeester had twee spie te veel aan porto uitgegeven voor een brief, die een lid had ontvangen, en dat lid was ik. Onder mijn uitgebreid en aandachtig gehoor zat een zoon van een sigarenmaker, een zekere Jan Bommer, die tegenwoordig vice-voorzitter van de Tweede Kamer is; en een drukkersmaatje, ene Henk Korte, nu vice-voorzitter van het NVV; en de zoon van een slagersknecht uit de Oosterparkbuurt, ene Jan Lebon, thans beheerder van de miljoenen van de VARA. Geen slecht auditorium voor een maidenspeech, maar achteraf ben ik bescheiden genoeg om te erkennen, dat mijn welsprekendheid hen minder zal hebben geboeid dan het onderwerp.

Al die jongens waren aan het schoolverband ontsnapt, maar ze bleven bij elkander klitten. De wereld steunt op nieuwe krachten, zongen we, en die nieuwe krachten, dat waren wij... wij... wij!

Mijn schooljaren en een vervolgklasje heb ik uitgezeten. Overdag verveel ik me stierlijk op een MULO. Ik heb tijd teveel. De leerstof vind ik een zacht eitje. Als ik even naar een bladzij van een leerboek kijk, ken ik de tekst uit mijn hoofd. Meer wordt niet van me verlangd om een goed cijfer te winnen. Het begrip zal later vanzelf wel komen, of het komt helemaal niet, ook 'n zorg. Maar 's avonds vreet de politiek al mijn aandacht met grote happen op. Er bestaat een socialistische jeugdorganisatie. Om daarvan lid te worden, moet je veertien jaar oud zijn. Omdat de socialisten echter de hele wereld willen veroveren, heeft het bestuur geen tijd naar een uittreksel uit het bevolkingsregister te vragen. Ze vermoeden wel, dat ik een zevendemaandslid ben, maar in de club ziet iedereen me toch voor vol aan.

Mijn eigen club is niet het enige gezelschap, dat met succes de holle ruimte van het feestgebouw met gerucht tracht te vullen. De jeugd is het exercitieterrein voor volwassen politici, die zeggen: wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Ze weten niet, dat de waarheid precies andersom is: wie de toekomst heeft, heeft de jeugd. De politieke amateurs en professionals proberen er bij ons proefondervindelijk achter te komen, of ze hun toekomst nog vóór zich of wel reeds achter de rug hebben. In Maison Waterloo beraadslagen altijd vele richtingen. Linksen en rechtsen, steilen en rekkelijken, fanatici en verdraagzamen. Sneevliet komt bij ons spreken en hoe! De rechtsen gaan met hem in debat, want *hij* is een be-

ruchte linkervleugelaar. Een zekere Jan van den Tempel komt een redevoering van stapel laten lopen. De linksen betuigen in een eindeloos debat, dat hij veel te veel op de rechterflank bivakkeert. Henriette Roland Holst komt met haar zachte stem en gebaren van haar slanke handen uitleggen wat wij denken en geen greintje respect remt onze woordkeus, wanneer we tante Jet duidelijk maken, dat wij zoiets allicht beter kunnen weten dan zij. Henri Polak geeft ons les en Kolthek komt in debat, de jeugd is kamprechter. Er komt een schuchtere jongeling opdraven, ene Willem Drees; die liefhebbert in stenografie bij mijnheer Mulder in de Amstelstraat, waar met rare tekens 'steeds sneller' op de winkelruit moet staan. En al die richtingen lopen gewoon bij elkander in en uit.

De toegang tot de bijeenkomsten is meestal gratis, het debat is altijd vrij. Soms wordt er op gewelddadige wijze met elkander van gedachten gewisseld, maar wij zijn bovenal democraten. Er is in onze club een plechtig reglement, er is een bestuur, alle rechten en plichten staan zwart op wit op papier, de leden echter zijn soeverein de baas. De helft plus één kan de wet verzetten en doet dat dikwijls en altoos met grote toewijding. Niets in het tijdelijke is daardoor zo tijdelijk als het lidmaatschap van het bestuur. Het wiebelt op het gestoelte der ere totdat het democratisch gezag verordineert: ophoepelen, althans een woord van ongeveer gelijke klank en in elk geval gelijke strekking. Onze club is gegrondvest op georganiseerd wantrouwen. Niemand voelt dat scherper dan de voorzitter, wie deze functie toevallig ook moge bekleden.

Zoals het behoort, beginnen al onze redevoeringen, tegen wie ze zich ook richten, met 'Voorzitter'.

Zegt de praeses:

'Ik ben gewoon de lantaarnpaal; ieder hondje pist tegen *mij* aan.'

Is er een feestavond. Vindt de voorzitter, dat de toestand van de organisatie in zijn toespraak niet onvermeld mag blijven. Verslikt hij zich in zijn aantekeningen:

'Kameraden, met vreugde mogen we constateren, dat de animositeit onder onze leden niets te wensen overlaat.'

Welk bestuur ook achter het groene tafelkleed zit, het mag de leden niet. Wordt eens bij de ingekomen stukken een briefje voorgelezen:

'Tot mijn spijt ben ik verhinderd, want ik heb influenza onder de leden.' Zegt de voorzitter spontaan:

'Beter influenza onder de leden dan onder het bestuur.'

Maar de leden zinnen bij voorbaat op wraak. Als er een nieuwe voor-

zitter gekozen is, zegt iemand in de welkomstrede met een effen gezicht:

‘Ik hoop, dat hij in goede aarde zal vallen.’

Een motie is het beste breekijzer waarmee ze een bestuur, dat aan zijn zetels is gekleefd, kunnen loswrikken. Een motie is kort, betrekkelijk tenminste; een resolutie is lang, niet betrekkelijk. Daarom, hoe de personen ook mogen wisselen en welke functie ze ook bekleden, alle bestuurders dromen van een serum tegen moties van wantrouwen. Het blijft een onvervulde droom. Als weer eens een meerderheid (zij het, zoals altijd, een krappe) uitspreekt, dat zij is vervuld van innige verachting jegens het zittende bestuur, dan bonkt de voorzitter met een principiële dreun de hamer op de tafel:

‘Wie zijn vader en moeder heeft vermoord, is nog te goed om voorzitter te zijn van zo’n chewre. Ik bedank me als voorzitter en jullie kunt me meteen krabben als lid.’

Veel is er veranderd sinds ik in die holle ruimte van Maison Waterloo naar de verhitte principiële debatten mocht luisteren. Werelden werden geschapen en ze vergingen weer. Snotjongens groeiden op tot ervaren mannen in staat en maatschappij. Maar onveranderd bleef het begin van alle moties: ‘De vergadering, overwegende dat...’ En evenals voorheen eindigen ze nog steeds met: ‘en gaat over tot de orde van de dag’. Wat er tussen die twee bezweringsformules stond, heeft nog nooit enige werkelijke betekenis gehad, en zo is het gebleven tot op dit uur. In de echte staatkunde vochten de reuzen met elkander, in de jeugdorganisatie kibbelden de dwergen. En toch was onze club zomin een verkleind beeld van de grote politieke partij als Manneke Pis een miniatuur is van Goliath.

Omdat de jongens en meisjes ook in de vergadering elkander bij de voor naam noemen, krijgen de debatten een element van de kameraderie, dat zo bevorderlijk is voor het ontstaan van hechte vijandschap. Verder zit de club propvol romantische situaties. Iedereen kent van iedereen de *chronique amoureuse*. Juist omdat de personen, die bij de kronieken zijn betrokken, nogal snel van partner wisselen, groeit de mogelijkheid voor bittere persoonlijke afkeer. De overgrote meerderheid van de organisatie behoort tot het volk dat, als het geen gelijk krijgt, gelijk neemt. De niet-joodse leden laten zich graag door het virus van dat fanatisme besmetten. Daarom eindigen alle discussies eigenlijk op dezelfde manier:

‘En toch heb ik gelijk, Kaatje.’

‘Nee Maupie, ik heb gelijk.’

'Nee Kaatje.'

'Ja Maupie.'

Zingt Kaatje met de kracht van Deborah:

'Wat een bijgochem. Wat een chammer. En met zo eentje moet ik naar de heilstaat.'

Roept Maupie terug:

'Ik ga naar de heilstaat? Met jou? Als ik weet, dat jij in de trein zit, ga ik er bij Buiksloot al uit.'

Die heilstaat, waarvan deze Deborah zingt, is de toekomstige maatschappij. Wij weten precies hoe die eruit zal zien. We kunnen de plattegrond nakijken in de vele driecentsbrochures, waarmee we onze algemene ontwikkeling vrij aardig hebben bijgespijkerd. Bovendien spreekt Sam de Wolff met ons altijd over de dag ná de revolutie. Hij vertelt ons, hoe de wereld van gisteren, van vandaag en van morgen in elkander zit. Sam is onze afgod; hij verdient onze devotie ten volle. Karl Marx heeft de Berg Sinaï der Wetenschap beklommen en ook hij heeft ontdekt, dat het op de toppen eenzaam winkelen is. Maar eenmaal boven heeft Karl de nieuwe leer ontvangen. Die heeft hij aan het wereldproletariaat doorgegeven. En van die leer is Sam de boodschappenjongen.

In het voorbijgaan onthult hij ons de historie der mensheid, zoals zij op school niet wordt geleerd.

Maar hij verwijlt niet altijd in het verleden, hoe boeiend het ook zij, wanneer hij het met zijn zing-zang-stem beschrijft. Sam erkent slechts de wetenschap als nuttige vorm van menselijk denken, wanneer zij tot profeteren in staat stelt. Hij ziet in het verleden het heden, en in het nu, wat komen zal. Aan die allesomvattende kijk ontleent hij de vrijmoedigheid te voorspellen, dat de solidariteit der arbeiders bergen zal verzetten. Maar het is geen geloof, dat hij predikt; hij wéét. Solidariteit der arbeiders is niet uit de hemel neergedaald, ze zweeft niet als een ongrijpbaar credo boven onze hoofden. De solidariteit is een zeer aardse bedoening. Alle tegenstellingen, die er nu nog tussen arbeiders ontstaan, zullen door de solidariteit worden overbrugd. De arbeiders zullen elkander over de grenzen heen de hand reiken... joodse en niet-joodse arbeiders zullen elkaar vinden, dankzij de solidariteit.

De jeugd onder Sams gehoor luistert geboeid. Van ouder op ouder hebben ze een heilsverwachting geërfd. Maar als zij de mirakelen horen, die de solidariteit eens zal doen geschieden, bekruipt hen toch een gevoel van twijfel. Het klinkt té mooi. Behalve de heilsverwachting hebben

ze ook de zekerheid geërfd, dat de tegenstellingen tussen mensen duizenden jaren oud zijn. Ze vatten hun sceptisch oordeel samen in één naam: Blinde Maupie.

Blinde Maupie is een man uit de buurt, die – zijn naam zegt het al – volslagen blind is. Als hem iets wordt verteld, wat hij niet gelooft, zegt hij:

‘Zeen-mosj-isj.’ (Ik moet het eerst nog zien.)

De arbeiderssolidariteit... blinde Maupie.

Onze jeugdorganisatie is een geseculariseerde joodse gemeente. Op perrabbijn is Sam de Wolff. Hij commentarieert. Hij interpreteert. Wee de lagere rabbijnen of de volstreckte leken, die tegen zijn exegese steigeren. Met zijn vlijmscherp sarcasme snijdt hij hen eerst de strot af. Daarna hakt hij hen met de bijl van zijn gein in stukjes; en ten slotte begraaft hij de zielige restanten onder zijn mateloze verachting.

Onlangs heb ik ergens gelezen, dat de Mokumse socialistische beweging uit die tijd zulke sterke joodse trekken vertoonde. Zij zou zich daardoor duidelijk hebben onderscheiden van het socialisme in Dokkum. Wat u niet zegt!

Maar Sam de Wolff, voor wie ik mijn hele leven een diepe veneratie heb gehouden, is in Sneek geboren. In Sneek. Het Heitelân had dus de eerste keus uit het nest. De Friezen hadden als hun leider Sam kunnen bemachtigen. Sam de Wolff of Wim Banning, van kleinigheden hangt de loop der historie af. Maar al had hij het levenslicht in Patagonië aanschouwd en al ware de wereld honderdmaal groter, er was maar één plek waar Sam terecht kon komen: in een socialistische beweging en in een joodse buurt. Dankzij hem maakten wij ons spelenderwijs een zeer spitse methode van denken en redeneren eigen. We werden een kruising tussen Mozes en Hegel. Het was een geestelijke dampkring. Had je het eenmaal te pakken, dan was het net als ischias, je raakte het bijna niet meer kwijt.

Ik had al vele tikken van deze molen beet, toen ik plotseling balsturig begon te worden. Ik wilde eens iets anders. Zomaar.

Ik vond, dat ik eens rond moest kijken in de vele andere bewegingen die eveneens in Maison Waterloo hun oratorische feesten vierden. Ik had er de tijd voor. Ik was toch werkloos. Dat was in de jaren 1916 en 1917.

Van de eindeloze zaterdagavondse debatten op de Nieuwmarkt kende ik een volwassene man, een zekere Jan Bierenbroodspot. Hij imponeerde mij door zijn gedetailleerde kennis van de Franse revolutie. Hij ging naar bed met Charlotte Corday en hij stond op met Robespierre. Aan zijn degelijke Holland-

se naam had Jan eigenmachtig een tweede voornaam toegevoegd: Jan Anarchis Bierenbroodspot. Jaren geleden had hij een grote stem gehoord, die hem voorzegde dat hij, Jan Anarchis, de grote omwenteling zou voortzetten; in Nederland. Het was deze Jan, die me de vrijheid op een presenteerblaadje aanbod.

Dalvend door Mokum kom ik Jan tegen.

‘Sta je op de bikkels?’

‘Ja.’

‘Wat doe je?’

‘Me vervelen.’

‘Heb je pieneuten?’

‘Geen cent. Te jong voor steun. Ben nog geen achttien.’

‘Maar je moet toch eten.’

‘Heb ik vanmorgen nog gedaan.’

‘Verrek. Je werkt niet en je vreet toch. Dan hoor je bij ons.’

‘O.’

‘Voel je d'r niks voor?’

‘Jawel. Wat is het eigenlijk?’

‘Loop een eindje mee, dan zal ik het je uitleggen.’

Ik loop een eindje mee en ontdek een nieuwe wereld. Het is een gans andere wereld dan die van Sam de Wolff.

De club van Jan Anarchis is niet meer dan tien man sterk. Het is een anarchistische club, die ‘Marianne’ heet. Zij is genoemd naar de vrouw uit de volksklasse. Marianne, met de losgebonden haren en daar bovenop de rode muts der vrijheidsbent. In het lied zingt zij:

‘Ik ben uit het ruwe volk geboren. Straks, als het uur der vrijheid slaat, zal hij als man mij toebehoren, die het moedigst aan mijn zijde gaat.’

Dat zit allemaal in die ene naam besloten, asjeblijft. Ik voel dus wel iets voor die club. Zegt Jan:

‘Maar voor één ding moet ik je waarschuwen. We zijn geen ontwikkelingsclub.’

Nu is ook het laatste beletsel voor mijn toetreding vervallen.

Het is een groep, bemerk ik spoedig, waarin niemand gezag uitoefent. Geen bestuur, geen leden, geen contributie. Niemand is tot iets verplicht. Je doet waar je zin in hebt. Meestal hebben ze nergens zin in en dat doen ze dan energiek.

Zeg ik:

‘Leuk. Waar komen jullie bij elkaar?’

Ons trefpunt was een studio in de Peperstraat, vlakbij het Rapenburg. Studio, nou ja, het was een oude zolder. Maar de dakpannen waren van glas. Daar woonde Jan.

Hij zei dat hij zich daar en nergens anders een werkelijk vrij mens voelde. Af en toe kwamen vrijpostige meisjes, die tot onze club behoorden, op visite. Alles in eer en deugd, want hoeveel kwaad je ook van Jan kon vertellen, hij belaagde de onschuld, voorzover aanwezig, nooit of te nimmer. Hij kón ’t niet eens!

Over zijn biologische perikelen behoeften anderen zich echter geen zorgen te maken. Hij zat er zelf openhartig genoeg over in de rats. Het leidend beginsel dat onze club dreef, luidde: Iedereen doet waar hij zin in heeft. We waren van mening, dat het huwelijk een door het kapitalisme uitgevonden vorm van gecamoufleerde prostitutie was.

Jan was op een hoogstoorspronkelijke manier in het bezit van die studio gekomen. Hij huldigde namelijk de beginselen van het neem-en-eet-recht. Ik zou een langademige verhandeling over dit recht kunnen schrijven, maar dat doe ik niet. Wie er belang in stelt, kan een ouderwets handboek der economische wetenschap erop nakijken. In de praktijk komt het erop neer, dat je gewoon neemt waar je zin in hebt. Aangezien bezit diefstal is (kijk maar na onder de P van Proudhon), kan toepassing van het neem-en-eet-recht nooit diefstal zijn; integendeel, het is juist opheffing van (door diefstal verworven) bezit. De fiets van mijn buurman is door betaling, derhalve op oneerlijke wijze, verkregen. Als ik mijn buurmans zwijntje onteigen, help ik een maatschappelijk euvel uit de wereld en bovendien hou ik er zelf een karretje aan over. Dus, ergo, derhalve, zodoende...

De toepassing van het neem-en-eet-recht bij het in gebruik nemen van de studio was helemaal niet ingewikkeld geweest. De zolder stond toch leeg. Jan had heel gewoon zijn intrek genomen zonder voorkennis – laat staan toestemming – van de wettige eigenaar. Het huis was onbewoonbaar. Het werd weggedragen door de ratten. Maar van de diertjes had Jan op zolder geen last, want zulke beesten kunnen geen trappen lopen. Het verschil tussen de wereld van Sam de Wolff en het wereldje van Jan Bierenbroodspot is groter dan de afstand tussen het morgenland en het avondland. De club ‘Marianne’ bestaat uit jongelieden van Katten-

burg, Wittenburg en Oostenburg. De Amsterdammers noemen die buurt de Eilanden. De Eilanders hoeven maar een paar bruggen op te halen en ze zitten in een onneembare vesting, achter brede slotgrachten.

Van onze club is Jan de enige volwassene, naar leeftijd gerekend. Geen onzer zal ooit in aanmerking komen voor het erelidmaatschap van de Tuchtunie. We doen juist alles om zelfs de geringste kans op die onderscheiding te ontpopen.

Met kleding, woordkeus en publiek gedrag protesteren wij onophoudelijk tegen de burgerlijkheid. We willen niet anders zijn dan onmaatschappelijk. We zijn ontkenners uit beginsel. Het eerste, dat wij met onze negatie van al het bestaande zullen verbrijzelen, zijn de drie *κ*'s: *Kapitaal*, *Kroeg* en *Kerk*.

De kern van onze protesthouding is onze afkeer van elk gezag. We puberen dapper tegen elke politieagent, want het Dienderdom is onze natuurlijke vijand. We zijn onverzoenlijke antimilitaristen. Onze pacifistische gezindheid uiten we in een demonstratieve afkeer van elke soldaat persoonlijk, om het even of hij milicien is, of een kuchbokser.

In onze antipathie betrekken we bij voorkeur het meisje, met wie de militair gearmd loopt. Als het een knap meisje is, kent ons antimilitarisme geen grenzen meer.

De groep 'Marianne' is een ideale mensengemeenschap in het klein, want waar geen orde heerst, kan nooit wanorde ontstaan. Het loopt dus nooit spaak als we bij elkaar zitten. Er zijn een paar nageljongens van de scheepsbouw; ze komen slechts nu en dan. Een van de leden is rateljongen bij de Gemeentereiniging. Drie werken in de haven. Die ploeteren heel kapitalistisch voor hun broodje. Sommigen lopen in de steun. Een buitenbeentje zoals ik neemt zijn kuchie van huis mee.

Tot de lui, die over eigen inkomsten beschikken, behoort Dirk van Heusden. Hij is zo mager, dat hij een driedubbele salto kan maken in een Haarlemmerolieflesje. Als je hem aankijkt, zie je eerst een indrukwekkende adamsappel en daarna een paar bolle kikkerogen, die glimmen als de lenzen van een vuurtoren. De goeierd laat zich door iedereen van alles wijsmaken, maar het diepst komt hij onder de indruk van zichzelf. De dokter (beweert hij) heeft hem eens gezegd, dat hij nogal zwakjes van constitutie is. Sindsdien verbeeldt Dirk zich, dat hij elke week aan een andere ongeneeslijke ziekte lijdt. Als je hem pas kent, huil je bloedige tranen wanneer hij zijn lijstje van kwalen opzegt. Maar je went er gauw aan.

Drie weken lang vreet een vreselijke buiktuberculose aan zijn broze lichaam.

Daarna koopt hij in de bocht van de Nieuwendijk een boekje over watergeneeskunde. Binnen twee dagen cureert hij zichzelf van de tbc, met behulp van de gemeentewaterleiding.

Maar in datzelfde winkeltje heeft hij zich toen ook een boekje aangeschaft over geslachtsziekten. Als hij dat uit heeft, zegt hij: 'Ik lijd aan tabes dorsuales.'

Hij sjouwt naar een echte dokter. Laat zich Wassermannen. De dokter zegt, dat hij zo gezond is als een vis. In geen velden of wegen is een spirocheet te zien. Maar Dirk is niet gerust. Zo snel geneest hij niet. Hij blijft sukkelen met die ruggenmergtering.

Van die tabes wordt hij pas verlost als hij in de krant een artikel leest over krankzinnigheid. Toevallig ziet hij in diezelfde week 'Spoken' van Ibsen. Hij kent nu alle symptomen; hij beschrijft ze met Ibsens beelden-de taal. Aan welke kwaal Dirk ook lijdt, hij geneest er wél van, maar hij wordt toch nooit beter, omdat bij hem de ene kwaal altijd vlucht voor de volgende mankering.

Van beroep is Dirk eerste assistent van een schillenboer. Dat is een eenzaam vak, waarvan het maatschappelijk nut moeilijk kan worden ontkend. Daarom schaamt Dirk zich voor zijn broodwinning geen seconde. Hij wil niets anders; trouwens, wat zou hij anders kunnen doen? Maar die broodwinning is wel een vieze bedoening. De blubber, die de mensen voor de schillenkraal bewaren, nou ja, ⁴⁷¹¹ ruikt anders. Als Dirk dus 's avonds het vieze vehikel naar het Dijkie heeft gereden, wast hij zich ter plaatse met groene zeep. Daarna trekt hij andere kleren aan. Die hangen in de loods voor hem klaar. Het is een broek en een jasje van lichtbeige fluweel. Het overhemd is lila met een geel dasje, dat ze een pinkelhoutje noemen. De bewoners van de Eilanden zijn geniaal in het verzinnen van passende benamingen. De synthese van Dirks verschijning, eerst vuil en vies in beroepskledij en daarna glimmend in zijn avondkostuum van lichtbeige ribfluweel, vatten ze in twee woorden samen: *Lord Drol*.

Jan Bierenbroodspot en Lord Drol zijn verwante geesten, omdat ze allebei dromen van de directe actie door middel van een daadkrachtige revolutie. Even grondig als de geneeskunst bestudeert Dirk de chemie, in het bijzonder de wetenschap der explosieven.

Er bestonden een stuk of wat van deze groepen in de hoofdstad. Eén keer in de zoveel weken kwamen die groepen bij elkaar in het opkamertje van een café tussen Warmoesstraat en Beursstraat. Dat was de centrale ontwikkelingsclub.

In die centrale ontwikkelingsclub leert Dirk van Heusden Eva kennen. Alles draait om Eva.

Als hij haar twee dagen kent, stelt hij haar voor:

‘Als je er ook zin in hebt, gaan we meteen als man en vrouw leven.’

‘Jij houdt van opschieten, het zit je hoog.’

‘Ik heb haast, want ik ben ongeneeslijk ziek.’

‘Wat heb je dan?’

‘Vliegende buiktering.’

‘Goeiemorgen.’

‘Maar de ziekte krijgt mij er niet onder. Ik vind kracht in mijn werk.’

‘Wat doe je dan?’

‘Ik heb gedichten gemaakt, maar de taal is niet bij machte mijn rijkdom aan gevoelens weer te geven. De taal is eigenlijk een groot gezagsinstituut. Je moet zo-en-zo spellen en je moet daar een T en daar een D schrijven. Nou ben ik kunstschilder.’

De fletse blik der stervenden verdwijnt uit Dirks ogen. Onderweg naar huis zegt hij tegen Eva, dat hij haar graag iets wil vragen.

‘Zouden je ouders het goed vinden, als ik de schillen kwam halen?’

Eva heeft er geen flauwe notie van, dat de kunstenaar in ribfluweel bij daglicht de helpende hand biedt aan een schillenboer. Zij denkt, dat zijn vraag een geestigheid is. Liefde maakt niet alleen blind, maar ook dom. Omdat ze in guitigheid niet wil achterblijven, zegt ze:

‘Natuurlijk schat, ga gerust je gang. We geven de schillen anders toch maar weg aan de schillenboer.’

Twee dagen later verschijnt een woedende arbeider in de zolderstudio. De visite is Eva's vader. Jan Anarchis is er alleen.

‘Zo? Is dat stuk snoepgoed een kind van jou? Nou, die troel is om de dooie dood geen heibezem.’

Door dit antwoord kan de vader echter niet op zijn gemak worden gesteld.

‘Bemoei je met je eigen kinderen.’

‘Ik heb geen kinderen. Uit principe niet. Als alle proletariërs weigeren kanonnenvoer te fabriceren, sterft het gezag aan zijn eigen onmacht.’

Maar Eva's vader blijkt weinig geneigd tot een dispuut over dat be-

langwekkende onderwerp. Hij wil Dirk van Heusden spreken.

‘Die is hier niet. Die werkt overdag.’

‘Je zei toch: “werken”? Langs de huizen loopt hij, schillenboer is hij. Hij leeft van afval.’

‘Je haalt zelf ook afval op, burgerrrr... Dat weet je misschien zelf niet, omdat je geen bewuste arbeider bent. Iedereen die in kapitalistische loondienst werkt, leeft van afval.’

In enigszins kalme bewoordingen vertelt Eva’s vader daarop, dat gisteren een soort landloper bij hem aan de deur is verschenen. Schillen halen; Eva heeft gezegd, dat het goed was. De landloper heeft daarop onthuld, dat Eva en hij met ingang van de komende maandag een vrij huwelijk zullen aangaan.

‘En dat neem ik niet.’

Als diezelfde avond van het bezoek de groep in de studio bij elkaar komt, brengt een jongen een briefje:

‘Dirk, ik maak het af. Eva!’

Dat gebeurde in het najaar van 1917. De honger had Nederland in de greep. De oorlog had de grenzen potdicht gemaakt. In de Rietlanden plunderden vrouwen een trein met aardappelen. De regering stuurde een paar honderd marechaussees naar Amsterdam. Die bewaarden de orde van de hoge zetels op hun paarden. De bevolking zag de kolbakken in de verte deinen en riep:

‘Pas op, ze komen d’r an, in Naam der Koningin.’

De ontbering van de bevolking was de werkelijkheid, de protestbeweging van de anarchisten een karikatuur. Door de straten trok een lange stoet van ernstige mensen, die van de regering maatregelen tot leniging van de nood eisten. De jongens en de meisjes van de centrale ontwikkelingsgroep vonden, dat eindelijk de tijd gekomen was voor de gymnastiek der revolutie. Jan Anarchis Bierenbroodspot zei, dat de grote dag, die hem was voorgezegd, snel naderbij kwam. Sjappietouwers van de Walletjes, pleintjesgasten uit de Pijp, kringetjesspugers van de Binnenkant, sloten zich bij de opstootjes aan. Het glorieus uur van Dirk kwam, toen hij op een middag verzeilde in een opstootje op het Beursplein. Een paar duizend mensen schreeuwden en tierden door elkaar. Een man hield een redevoering, die niemand verstond.

Plotseling stiet Dirk een gilschreeuw op. Hij griste een man de pet van het hoofd, dook tussen de menigte en weinige seconden later stond hij naast de spreker op het bordes van de Beurs.

Hij gilde:

‘Kameraden, zo-even heeft de getergde volksmenigte de Oranje Nassaukazerne bestormd. De troepen hebben geweigerd op het volk te schieten. Toen hebben de liefdezusters hun geweren op het volk gericht en hier... hier... heb ik de pet van een arbeider, die een kogel in het hoofd heeft gekregen. Hier kunt u het zelf zien, de hersens van de kameraad, de bloedige hersens, liggen er nog in.’

Een dof gegrom steeg uit de menigte op.

‘Kameraden, er wordt van ons een daad verwacht. We gaan het politiebureau in de Warmoesstraat bestormen... en ik zal u voorgaan.’

De massa zette zich in beweging. Een rivier, die uit de dijken barst. Winkelruiten vlogen aan diggels. Straatkeien zeilden door de lucht. Een kar lag grotesk met de wielen omhoog.

Maar van twee kanten stormden marechaussee de Warmoesstraat in.

Een salvo weerklonk. Hollend, struikelend, kermend en vloekend perste de menigte zich door de nauwe straatjes.

Dirk stond lijkbleek in een portiek.

‘Ik ben dodelijk getroffen. Een schot dwars door mijn rechterlong. Breng me naar de Peperstraat. Ik wil te midden van de kameraden de eeuwige slaap ingaan.’

Jan Anarchis Bierenbroodspot hielp Dirk de trap op. Vader en kind der Revolutie. Een tafereel voor een geniale beeldhouwer. ‘Ik voel me steeds zwakker worden.’

We trokken Dirk het ribfluwelen jasje uit. Er zaten moddervlekken op. Het lila overhemd was schoon. Dirk steunde:

‘Ik sterf. Geen dokter. De enige, die ik wil zien voordat ik voorgoed de ogen sluit, is Eva. In haar armen wil ik de laatste adem uitblazen. Voor de zaak der vrijheid.’

Het was een historisch moment. De kale zolder. De kreunende jongen. Alleen... Dirks lichaam was ongeschonden! Waar was de dodelijke wond nou? Een schot in de long en geen gat in het lila-overhemd? We trokken ook zijn onderhemd uit. Hij had een slappe bleke huid, met hier en daar een vlooienspik. Maar een schotwond... *Nee!*

We zagen hoe de vreselijke waarheid tot Jan Bierenbroodspots hersens doordrong. Jan boog zich over Dirk heen. Hij greep hem onder de blote armen. Toen gaf hij hem een klap op de wang, en nog een en weer een. Het waren geen gewone klappen meer, Jan ranselde erop los, totdat hij buiten adem was. En terwijl hij Dirk aftuigde, riep hij met een stem,

die huilend oversloeg van teleurstelling:

‘Jij wil... *sterven*... sterven in Eva’s armen? Jij... *Lord Drol*... vuile stinkende drol.’

De onmaatschappelijkheid is zeer genoeglijk, maar ze moest op de duur niet zo eentonig worden. Na een jaartje begon het gezelschap mij te vervelen. Zelfs Jan merkte het.

‘In je hart ben je toch eigenlijk altijd een tevreden burgermannetje gebleven.’

Nebbisj, ik tevreden? Ik liep al die tijd werkloos.

Ik dacht:

‘Wat moet ik hier eigenlijk? Ze praten wel veel, die anarchisten, maar ze zeggen zo weinig. En als ’t puntje bij ’t paaltje komt, wat doen ze dan? Ook niks!’

Maar ik vergiste me. Ze deden wel wat, en of! Goeie kennissen van ‘Marianne’ gingen zich aan ongewone hobby’s te buiten. Een paar anarchistische vrienden van me slopen ’s nachts naar het Kruithuis aan de Haarlemmerweg en staken de lont aan. De lont ging uit, maar zij werden gepikt en belandden voor een jaar of vier in het schuurtje. Meer mensen uit de vrije wereld moesten bij meneertje in het strafbankje zitten. Verwekkers van opstootjes. Dienstweigeraars vooral. Een principiële pacifist weigerde elk voedsel. Zonder beraad kwamen we tot de slotsom, dat Herman Groenendaals honger slechts was te stillen met relletjes en knokpartijtjes tegen de politie. Wij zwaaiden met rubberslangen, gevuld met lood; de dienders hakten er met de blanke lat op in. Spiegelruiten bezweken onder de kracht van onze overtuiging. Meer vrijheidshelden werden aan de circulatie onttrokken. Voor mij persoonlijk had deze vrijheid reeds lang opgehouden leuk te zijn. Mariannes losbandigheid was zeer bevorderlijk voor de groei van mijn gezond verstand.

Bovendien kreeg ik werk. Eindelijk! Ik ging voor mijn doen zelfs een aardig weekcentje beuren. Ik ervoer in de praktijk, dat de oude heer Marx en zijn profeet Sam de Wolff gelijk hadden, toen ze leraarden, dat het maatschappelijk-zijn de geest bepaalt. Mijn geest was opeens veel minder tot avonturen geneigd. Ik dwaalde allengs terug naar de oude club van Sam. Niet dat ik daar ooit formeel voor had bedankt, stel je voor. De ene avond had ik bij Sam gezeten, de andere avond bij Jan in de Peperstraat. Om en om. Het bekorende van mijn onmaatschappelijkheid was juist geweest, dat ik tot twee werelden kon behoren. Als je nog

geen twintig bent kun je best op twee *beauties* tegelijk verkikkerd zijn (in politicus dan altijd) en nooit zal het gevoel aan je zielsrust knagen, dat je de een ontrouw bent met de ander, of de ander bedriegt met de een.

In mijn borst mochten democratie en anarchie dan in vreedzame co-existentie samenleven, in de zalen Maison Waterloo beoorlogden ze elkander verwoed. Het anarchisme was op zijn retour. Maar het gaf geen kamp. Het vocht tegen de club van Sam onverzoenlijk, meedogenloos en zonder genade.

Ik geloof niet, dat mijn afdwaling van de zuivere leer ooit door enig lid ernstig is genomen, en door Sam zeker niet. Misschien heeft niemand er ooit iets van gemerkt. We liepen immers allemaal bij elkander in en uit.

Het kan dus niet anders dan stom toeval geweest zijn, dat juist toen ik besloten had mijn hoofd voor altijd in de schoot van de Eerste Internationale te leggen, Sam die eigen avond tot onderwerp van zijn college een zin had gekozen uit de briefwisseling van Marx en Engels.

‘Anarchisten zijn liberalen zonder bankrekening.’

Het is een diepe gedachte, en zoals altijd, met simpele argumenten te bewijzen. Kijk, de laat-maar-waaien-liberalen erkennen geen enkele gebondenheid in de maatschappij. Iedereen is vrij, de een om in het Amstelhotel, de ander om onder het viaduct te slapen. De anarchisten zeggen ook, dat iedereen vrij is, dus er is geen verschil tussen Jan Bierbroodspot en Rockefeller, de miljardair.

Toen deze stoutmoedige gedachte mijn hersens penetreerde, moeten mijn ogen de spiegel zijn geweest van mijn twijfel. Sam zei:

‘Ben jij het misschien daarmee niet eens?’

Zei ik:

‘Jan en Rockefeller precies hetzelfde... nou... nou... er is natuurlijk wel een klein verschil.’

Zei Sam snel en gevat:

‘Ja en dat kleine verschil tussen die twee, dat kleine verschil zullen jij en ik samen in onze portemonnaie hebben... maar verder zijn ze precies hetzelfde.’

Omdat iedereen lachte kon ik moeilijk overtuigd blijven van mijn gelijk. Zei Sam:

‘Omdat de anarchisten eigenlijk negatieve liberalen zijn, daarom hebben ze ook geen begrip van arbeiderssolidariteit.’

En daarin vergiste Sam zich, maar dat merkte Nederland pas twintig jaar later.

Twintig jaar later... op die Sabbatdag, de tweeëntwintigste februari 1941 bezetten de barbaren van Wodan het Waterlooplein. Razzia. Honderden joden werden op de twee aan elkaar grenzende pleinen bijeen gedreven. Honden werden op hen losgelaten. Ze werden geranseld. Gemarteld. Een ijzeren ring van ontzetting schroefde de keel van Amsterdam dicht.

De historicus vertelt:

“s Maandags bleef de stad nog stil. Er was twijfel. Moeten we dit nou nemen?”

En ze namen het niet!

De jongens van de Eilanden waren mannen geworden. De rateljongens, de nageljongens, de jongens uit de haven, Dirk de schillenboer. De kerels van de Eilanden en van de Jordaan. en de felle vrouwen... *ze namen het niet*. Eeuwenoude tradities van vrijheid waren opeens springlevend. In de stad geschiedde onrecht, gruwelijk onrecht. Solidariteit? Jawel, want in die twintig jaren, sinds ze van jongeling tot man waren gereijpt, hadden nieuwe inzichten bij hen wortel geschoten. Maar in de eerste plaats schreeuwde het geschonden rechtsgevoel om wraak. De Februaristaking brak uit. De eerste maal zolang de wereld bestaat, dat een niet-joodse bevolking van honderdduizenden het eigen leven op het spel zette om joden te beschermen.

Sam de Wolff en Jan Bierenbroodspot werden één. Iedereen vond zijn eigen plaats. Iedereen gehoorzaamde zonder aarzelen het eeuwige gebod, dat de mens geschapen is om de hoeder van zijn broeder te zijn.

Dat was in februari 1941...

Een paar honderd meter van de plek, waar eens Maison Waterloo stond, staat nu het beeld van Marie Andriessen ‘De Dokwerker’.

Maison Waterloo, dat er niet meer is, en ‘De Dokwerker’, die er altijd moge zijn, behoren onafscheidelijk bij elkaar, gisteren, vandaag en morgen.

En de menselijke solidariteit... ‘zal morgen heersen op aard’.

De greep van het getto

Toen Wolf met zijn stralend bruidje het stadhuis verliet, nam hij me even apart. Hij wilde me iets vragen, maar hij wist niet goed hoe hij het verzoek onder woorden moest brengen. Het was een beetje delicaat. Mirjam wachtte op een paar passen afstands; het kleurige zijden gevalletje, dat ze voor deze plechtigheid door een echte kostuumnaaister in elkan-der had laten prutsen, stond haar sch-á-á-á-ättig.

‘Mirjam weet ervan,’ zei Wolf en hij kleurde als een puber.

Nou, dat delicate verzoek kwam dan hierop neer: zou *ik* er bezwaar tegen hebben de eerste nacht van hún huwelijk in hún nieuwe huis door te brengen? Men heeft me wel eens een vreemder verzoek gedaan, dacht ik, maar ik weet niet meer wanneer. Toch, als je hem kende was die vraag van Wolf niet zo onredelijk.

Het was midden in december en bitterkoud. De mussen vielen als blokjes ijs dood van de dakgoot. Maar sinds gisteren scheen er een aar-zeling van dooi in de lucht te zitten. Het nieuwe huis van Wolf en Mirjam lag aan de rand van de stad. De paar mensen, die in dat jonge dorp woonden spotten, dat ze ’s nachts wolven hadden gezien en overdag plakjes zendeling op hun brood aten. En overal was de waterleiding be-vroren, niet alleen bij Wolf thuis.

‘Als die waterleiding midden in de nacht springt... wat moet ik dan doen?’

De hele boel kon onderlopen. En hij zou machteloos zijn. Hij was, wat de mensen noemen: een man met twee linkerhanden en aan elke hand niks dan duimen. Maar in mijn bekwaamheid om gesprongen waterlei-dingen te temmen stelde hij een onbegrensd vertrouwen. Hij kon jaloers zijn op iemand die handig kon omgaan met hamer en nijptang.

‘Je bent getuige geweest bij mijn huwelijk. Nu zal je ook getuige zijn van onze eerste huwelijksnacht.’

Ha, ha, ha!

Toen Wolf zich die avond, niet zo heel laat, met zijn jonge bruid in de slaapkamer eenhoog terugtrok, mompelde ik iets van: ‘Welterusten.’ Al-

ledrie vonden we het een vreemde situatie.

‘Ik hoop, dat je op die divan makkelijk ligt,’ zei Mirjam.

‘Ik zal de hamer en de nijptang naast me leggen, helemaal alléén slapen lijkt me niks.’

Mirjam kleurde en Wolf grinnikte.

Zijn volslagen ongeschiktheid voor elke handenarbeid heeft niet alleen de eerste huwelijksnacht van Wolf beïnvloed. Zijn gehele leven heeft er een keer door genomen. Ik kende hem al toen we allebei nog kinderen waren. Hij woonde toen op het Waterlooplein om de hoek van de Lazarussteeg. Toen reeds was zijn onhandigheid een bron van spot en hoon. Maar hij bezat een goed stel hersens. Hij was niet superintelligent, maar als er obstakels op zijn levensweg opdoemden, overwon hij alle moeilijkheden door zijn sterke wilskracht. Ik moet erbij vertellen, dat het wel een beetje moeite gekost heeft voordat Wolf had ontdekt wáár en hoe zijn levensweg precies verliep.

Toen hij de lagere school verliet was de elektriciteit juist bezig populair te worden. Dat was midden in de Eerste Wereldoorlog. In het neutrale Nederland nijpte een dreigend tekort aan kolen. De regering probeerde snel en zeker de gasverlichting te doen vervangen door wat de mensen: het elektra, noemden. De gaskroontjes met de gloeikousjes verdwenen, de elektrische peertjes kwamen ervoor in de plaats. Elektriciteit... dát scheen het vak van de toekomst te zullen worden. Wolf beweerde, dat die elektriciteit hem aantrok. Het was een geheimzinnige kracht, die door de beoefenaren van dat nieuwe beroep moest worden getemd. Het was ook een moeilijk beroep, je moest er voor studeren. Je had er hersens voor nodig.

‘Ik word elektricien.’

Omdat de hoofdonderwijzer met de rapportboekjes in de hand zonneklaar kon bewijzen, dat Wolf aanleg had voor een studiekop, kreeg de jongen toegang tot de Electro Technische School aan de Stadstimmer-tuin. En, inderdaad, hij werd er spoedig een van de kwiekste leerlingen. In de theoretische vakken haalde hij niets dan tienen, en wanneer hij eens een slechte beurt maakte, werd het in elk geval een negen. Alleen, tja, in het praktische werk bleef het krukken. Die twee linkerhanden met die duimen wilden niet vergroeien tot normale ledematen. Dat was op zichzelf ook weer niet zo’n drama, want de docenten drongen erop aan, dat hij later naar Delft zou gaan. Op de een of andere manier viel er wel een mouw aan te passen, dat hij, zonder staatsexamen, toch toegelaten

zou worden tot de examens van de Technische Hogeschool. De leraren bespraken die zonnige toekomst met Wolfs ouders. Die voelden zich gestreeld. Stel je voor, hun Wolf later ingenieur. Maar hij zelf wees die voorstellen beslist van de hand. Hij begon nu langzamerhand de leeftijd der volwassenheid te naderen. Hij was verloofd, met Mirjam, een roze-wangig, poezelig, lief meisje. Het eeuwige studeren kon hem niet boeien. Bovendien had hij zich laten vertellen, dat praktisch werken in Delft een zeer voorname plaats naast de theoretische studie inneemt. Mirjam deed geen enkele moeite hem te bewegen tóch naar Delft te gaan. Ze was onderwijzeres en genoot een niet te onredelijk inkomen. Als *hij* een baan kon krijgen in het elektriciensvak, en *zij* bleef op school werken, konden ze van die twee salarissen een leven leiden als prins en prinses. Kinderen kon nog wel even wachten, eerst zouden ze van het leven genieten, geld sparen op de bank, en als er helemaal geen kleintjes in hun huwelijk zouden komen, was het ook best. Waarom zou een mens niet met volle teugen van het leven drinken?

Op Wolfs eindrapport waren alle leraren trots, dat wil zeggen: alle docenten, die theoretische vakken onderwezen. De andere leerkrachten hielden vol, dat Wolf beter puinkruier kon worden. Maar met zo'n rapport kreeg hij toch maar een pracht van een betrekking. Met goede vooruitzichten, stond in de advertentie.

Zijn eerste karwei in het grote vijandige leven, was het aanleggen van een elektrische huisbel. Bij dat werkje stond Wolf zo te stumperen en te krukken, dat de klant hem het gereedschap uit de hand nam en zelf het belletje aanlegde. Die ene klant had compassie, hij praatte er niet over met Wolfs baas. Maar de andere geachte clientèle was niet zo zwijgzaam. Twee dagen later vervlogen de goede vooruitzichten in rook. Wolf kwam thuis met zijn eerste ontslag.

Hij stond tegenover zijn eigen tekortkomingen zeer objectief. Geen seconde poogde hij de fouten buiten zichzelf te zoeken. Hij wist ook precies waar de narigheden waren begonnen: hij was een theoreticus, geen praktisch mens. Die conclusie sprak hij openlijk tegen Mirjam uit; het was voor haar geen openbaring. Maar het kostte haar meer moeite dan Wolf om meteen de consequentie te aanvaarden. Hij zei de elektrotechniek, de goede vooruitzichten, de mogelijkheden van het vak voor de toekomst, vaarwel. Hij ging boekhouden studeren. Om een of andere reden verkeerde hij in de mening, dat een boekhouder de grenzen tussen theorie en praktijk niet zo scherp hoeft af te bakenen. Met zijn rustig ver-

stand en zijn koppige wilskracht ontwikkelde hij zich spoedig tot een dragelijke assistent op een accountantskantoor. Het werk beviel hem. Hij maakte zich wijs, dat de klanten voor de praktijk moesten zorgen, en de accountant voor de controle volgens de theorie. Zijn patroon was met zijn werk ingenomen. Hij kon verstandig praten over dingen, die niet direct met de boekhouderij te maken hadden. Nog een jaar of wat hard studeren en dan zouden er meer diploma's volgen met de salarisverhogingen, die daaraan vastzitten.

Er bestond dan ook geen enkele reden om het huwelijk nog langer uit te stellen. Zijn mislukking in het elektriciensvak was een tegenvaller geweest – maar achteraf gezien hadden ze, dankzij dat ontslag, een paar jaartjes langer kunnen sparen. Met die centjes richtten ze een nieuw huisje in aan de rand van de stad. Modern natuurlijk. Licht behang. Houten lampen van de meubelmaker. Naturel eiken meubelen. Pulletjes op de lambrisering. Een lila tafelkleed, donker en zwaar van kleur. Oranje gordijnen met zwarte tressen. In het keukentje boerenbont langs de planken en een servies erop van grof aardewerk met bloemen. In die barbaars koude decembermaand zijn ze toen getrouwd. De waterleiding is die nacht niet gesprongen. Wat dat betreft had ik rustig in mijn eigen bed kunnen blijven in plaats van op die ongemakkelijke divan in dat gehorige huis.

Wolf heeft later beweerd, dat hij de koppigste van alle conventies met voeten had getreden doordat hij mij die eerste nacht van zijn huwelijk beneden op de divan had laten slapen. Conventies... dat was een van zijn stokpaardjes. Hij zei, dat hij conventies en tradities een eeuwige haat had gezworen. Ik voor mij vond die afkeer altijd een tikje karikaturaal. Zijn verzet tegen conventies was mij te conventioneel, en zijn strijd tegen tradities vond ik te traditioneel. Hij was een Don Quijote. Maar een zeer bijzondere dolende ridder was hij. Hij verzon eerst windmolens, en daar ging hij dan storm tegen lopen. Hij deed een beetje denken aan het mannetje, dat met duim en wijsvinger knippend, door de Kalverstraat liep.

‘Wat doe je?’ vroeg iemand.

‘Ik vang leeuwen.’

‘Maar er zijn hier toch geen leeuwen.’

‘Nee, omdat ik ze vang.’

Wolf zag overal conventies en tradities, die hij moest breken. Besluiten die op zichzelf geen enkele betekenis hadden blies hij op tot belachelijke proporties. Maar als je door dat vertoon heen keek, zag je een brave

burgerman, op wie niemand kwaad kon worden.

Hun moderne huisje aan de rand van de stad bijvoorbeeld. Het lag in een geheel nieuwe wijk. Veel zandvlakten, veel weilanden, veel prille boompjes die in de vrieskou stonden te verkommeren, veel aanleg van plantsoenen, die misschien over twintig jaar zouden zijn wat de architect had gedroomd. Wijken en huizen waren een product van de tijd, toen Amsterdam nog naar hartenlust kon bouwen. Het lag voor de hand, dat jonge mensen hun voorkeur voelden uitgaan naar zo'n nieuwerwets tuindorp. Ze hadden allebei een werkkring waarbij ze pas om negen uur bij de baas moesten zijn. Het sprak dus vanzelf, dat ze zo'n licht huis aan de rand huurden in plaats van een ouderwetse donkere woning in de binnenstad. Maar Wolf dramatiseerde die keus. Hij maakte van hun woning een sensatie. Hij en Mirjam hadden zich beslist voorgenomen 'uit het getto te ontsnappen'. Zo noemde hij het. Dat nieuwe huis was een symbool van die ontsnapping.

Een getto in Amsterdam. Met een muur er omheen? En een poort, die op het nachtslot kan? Waanzin! Zo'n getto heeft in de stad nooit bestaan. Nu ja, er is een buurt, die in overwegende mate door joden werd bewoond. Een getto in de letterlijke zin van het woord, is echter heel iets anders. Bovendien is het karakter van die stadswijk in de loop der jaren veranderd. Joden woonden in Zuid, en in West, aan de overkant van het IJ en in Oost.

'Dat getto van jou,' zei ik, 'is een typisch voorbeeld van Jiddische overdrijving.'

'Er is een geestelijke getto,' hield Wolf vol, 'dáár wensen wij ons aan te ontworstelen.'

Die zin over dat geestelijke getto kwam me niet onbekend voor. Hij is ergens bij Heijermans te vinden. Ik wist zeker, dat Wolf hem dáár had geleend. Wolf las niet veel boeken. Maar er waren een paar zinnen, die hij had opgepikt en die had hij gememoriseerd. Hij dreef op die tweedehands waarheden als een slechte zwemmer op een stel kurken. Dat geestelijke getto was een van zijn dogma's. Hij overdreef de betekenis mateeloos. In dat nieuwe huis van hen mocht niets aan het getto herinneren. Ze waren immers ontsnapt.

Omdat het leven wordt bestuurd door machten met zin voor humor, botste de theorie van de ontsnapping het eerst op de praktijk, juist toen Wolf en Mirjam gingen trouwen. Zijn familie en de hare hadden de toebereidselen voor het huwelijk met ongeveinsde belangstelling gadege-

slagen. De oude lui spraken er nooit over, maar dat hoefde ook niet: iedereen begreep, dat ze keuze van meubilair en de kleuren van de stoffering rondweg belachelijk vonden. Maar ze waren verstandig. Ze zwegen. Jonge stelletjes hebben hun eigen smaak. Toen vroeg Wolfs moeder op een avond: 'Gaan jullie alleen op het stadhuis trouwen? Of ook in de synagoge?'

Dat was een vraag naar de bekende weg. De ouders van beide kanten konden weten, dat Wolf noch Mirjam de noodzaak van een kerkelijke inzegening gevoelden. Stel je zo iets belachelijks voor. Was er nu iets conventioneels te bedenken dan zo'n antieke chuppah met een traditionele rebbe en het bruidspaar gedwee volgend wat strenge regels voorschreven. Een ritueel bad. En voorschriften van het rabbinaat wat je en wat je niet mocht doen als je eenmaal man en vrouw bent. Ze hadden zich voorgenomen met elke traditie te breken. Zo'n kerkelijke inzegening was van begin tot eind het geestelijke getto, dat ze juist wilden ontvluchten.

Mirjams ouders zeiden, dat ze beslist geen grijze haren van verdriet zouden krijgen wanneer het huwelijk alleen op het stadhuis werd gesloten. Nu ja, ze zouden het natuurlijk wel aardig vinden als de gezegende kinderen ook naar de sjoel zouden willen gaan, maar voor hen hoefde het echt niet. De bruiloftssoep zou er geen zier minder om smaken. Wolfs ouders bleken echter niet zo gemakkelijk afstand van verleden en traditie te kunnen doen. Niet dat ze zulke slaafse kerkgangers waren, en met de naleving van de honderd en zoveel rituele voorschriften namen ze het ook niet zo nauw. Maar daar ging het niet om. Zo'n kerkelijke inzegening hoorde erbij. Zonder een chuppah was een bruiloft niet compleet. Merkwaardig hoe groot de verschillen zijn tussen ouders en kinderen. De jeugd verfoeit de sleur, de ouders kunnen er niet zonder leven. Niet, dat de ouders van Wolf van plan waren er ruzie om te maken. God behoeft en beware iemand voor zulke dwaze gedachten. Zij zouden hun kinderen geen chuppah opdringen. Maar nu het onderwerp eenmaal ter sprake was gekomen, voelden ze er ook niets voor te verheimeijken, dat ze verdriet zouden hebben, veel en diep verdriet, als de gezegende kinderen de sjoel voorbij zouden rijden. Maar nogmaals, de kinderen waren vrij om zelf te beslissen, alleen ze dienden natuurlijk wel te weten hoe de oudjes erover dachten. Wanneer kinderen, geheel uit vrije wil nogmaals, konden besluiten nog één keer de oude traditie te volgen, zouden ze de oudjes toch wel heel erg gelukkig maken. Geld behoefde

het niet te kosten, die zorg zouden de oude lui wel op zich nemen. Met de rabbijn kon worden afgesproken, dat de plechtigheid kort zou duren, en geen redevoeringen of langdradige gezangen. En als Wolf ertegen opzag naar de synagoge te gaan, ook dáár was een oplossing voor te vinden, de rabbijn liet zich desnoods aan huis ontbieden. Het kostte een paar guldens meer, maar je kon de chuppah ook thuisbezorgd krijgen.

‘Ik wil me aan het geestelijk getto ontworstelen,’ declameerde Wolf. Aan zijn stem was te merken, dat hij besluiteloos was.

Zijn vader bracht een nieuw argument in het geding. Tot dusver had hij uitsluitend emotionele argumenten aangevoerd. Thans kwam hij met redelijke overwegingen.

‘Stel je voor, jullie krijgt kinderen. Zoiets kan toch gebeuren nietwaar, als men samenleeft. Natuurlijk zeggen jullie tegen die kinderen: jullie bent helemaal vrij om te doen of te laten wat jullie wilt. Dat moeten die kinderen later zelf maar uitzoeken. Wat waar is, is waar. Maar stel je nou voor, zo’n kind komt later in aanraking met een vrome jongen of een vroom meisje. Ze willen trouwen. Oj, wei... die kinderen kunnen niet trouwen, want de ouders aan één kant hebben geen chuppah gehad. Zouden jullie dat op jullie nesjama willen nemen.’

Dit redelijke argument maakte op Wolf hoegenaamd geen indruk. Maar de emotionele overwegingen lieten hem niet los. Ten slotte hakte hij de knoop door:

‘Goed, we zullen in de synagoge trouwen. Laat ik dan maar denken, dat het ’t laatste plezier is, dat ik mijn ouders kan doen, terwijl ik nog bij hen thuis ben. Die chuppah is voor mij: de streep onder het hoofdstuk getto. Maar dan is het ook afgelopen, eens en voor altijd.’

Ze trouwden niet thuis, maar in de synagoge, want toen eenmaal het besluit was gevallen, vond Wolf het kinderachtig de rebbe naar huis te laten komen.

Wolf was een goede zorgzame huisvader. De hele week sleepte hij levensmiddelen van de stad naar huis. Hij kon aan een etalage met etenswaren geen weerstand bieden. Die koopzucht nam toe naarmate het einde van de week dichterbij kwam. Dat hebben joodse huisvaders al gedaan, lang voor de Middeleeuwen. De zorg voor de naleving van de rituele voorschriften vereiste, dat de heer des huizes met strenge voorkeur inkocht. Het aanslepen van levensmiddelen is voor joodse mannen een verworven eigenschap geworden. Dat wist Wolf niet – het was maar goed

ook, het zou hem hebben verplicht strijd te voeren tegen een traditie, die een deel van zijn persoonlijkheid was.

Het oude gebruik wil, dat de joden op vrijdagavond, als de zon onder is, de Sabbathbruid verwelkomen met een luisterrijke zang en een feestelijk maal. En in Amsterdam wil de traditie, dat de hoofdschotel in die maaltijd uit kip bestaat, kip, eerst gekookt in de vermicellisoep en daarna nagebraden en afzonderlijk opgediend.

Met dat gebruik en die stupide traditie braken Wolf en Mirjam. Radicaal. Op vrijdagavond aten ze een gewoon maal, met opzet. En dat deden ze ook op zaterdagavond.

Als Mirjam op donderdag wel eens zei:

‘He, ik zou morgen best zin in een bordje kippensoep hebben.’

... zei Wolf gedecideerd:

‘Kippensoep? Best. Maar niet op vrijdagavond.’

Hun extra maal viel op zondag, op zondagmiddag wel te verstaan, want ze wensten te breken met de traditie, dat de feestelijke schotel 's avonds moet worden genuttigd. Maar wél aten ze elke zondagmiddag kippensoep, de kip nagebraden op de manier zoals generaties voor hen dat hadden gedaan.

Van de plannen om met hun beiden te blijven werken en de twee salarissen samsam te laten doen, was op de duur niet veel terecht gekomen. De eerste jaren was alles verlopen, zoals ze hadden uitgerekend. Ze leidden een best leven, kenden binnen zekere grenzen geen geldzorgen, en kinderen konden wel wachten. Maar toen kwam er in Nederland een beweging op, die wilde verbieden, dat een gehuwde vrouw in dienst van de overheid de plaats innam, die door een mannelijke werkkraft zou kunnen worden bezet. Mirjam was zo'n gehuwde onderwijzeres. Die beweging groeide in kracht. Wolf en zijn vrouw gingen opnieuw aan het rekenen. Ze kwamen tot de conclusie, dat het onder zekere omstandigheden voordeliger zou kunnen zijn, wanneer ze zwangerschapsverlof zou kunnen genieten en zich daarna op wachtgeld liet stellen. Het kostte hun geen moeite tot die slotsom te komen, want eerlijk gezegd, ze verlangden allebei vurig naar een kind.

Toen de bevalling nog hoogstens een maand in het verschiet kon liggen kwam een oude vraag zich in nieuwe vorm aandienen. De traditie. Als de eerste een zoon werd, moest het kind dan besneden worden, of niet?

‘Laten we eerst wachten tot het kind er is,’ zei Mirjam, ‘misschien wordt het wel een meisje.’

‘Mijn eerste is een zoon,’ zei Wolf en hij wist niet, dat duizenden jaren lang alle joodse vaders dat hebben gehoopt en gezegd.

‘Goed. Moet het kind dan besneden worden?’

‘Peins er niet over,’ zei Wolf.

‘Het wordt verdedigd op hygiënische gronden.’

‘Onzin. En als het waar is, moeten we de dokter laten komen en niet de coupeur van het rabbinaat.’

‘De oudjes zullen het verschrikkelijk vinden als we het kind niet laten besnijden.’

‘Het wordt eindelijk tijd, dat de oudjes weten, dat hun kinderen aan het getto ontgroeid zijn. In elk geval mijn zoon zal de merktekenen van het getto niet zijn hele leven hoeven mee te dragen.’

‘Bereid je dan maar voor op ruzie.’

‘Er komt geen ruzie. Ik doe het niet. Basta.’

Wolf gebruikte duizend listen en ging honderdduizend omwegen om te ontkomen aan het beslissende gesprek met zijn ouders. Als die vroegen of het kind besneden zou worden, ja of nee, zei hij: ‘Misschien wordt het wel een meisje.’

Mirjam lag haar kraam thuis uit. Het was een jongetje.

Met de verpleegster maakten ze toen een afspraak, die veel weg had van een complot. De brave baker hield stijf en strak vol, dat de jonge moeder door het eerste kraambed zeer was verzwakt, ja, en de dokter had haar wel duizend keer gezegd ervoor te zorgen, dat de kraamvrouw zich niet opwond. Geen lange visites van familie, geen gekibbel. In de kraamkamer moest volstrekte stilte in acht worden genomen.

Dat complot hebben ze veertien dagen kunnen volhouden. Geen van de wederzijdse ouders dorst over de besnijdenis te spreken. Waarschijnlijk keken ze dwars door het complot heen en begrepen ze, dat het gesprek nutteloos zou zijn. De ouders van Wolf en Mirjam spraken er nooit meer over. Hun eerste kleinzoon was hun lief, onbesneden en wel. Wolf snoefde een beetje té opvallend in de kring van kennissen en vrienden, dat hij nu metterdaad had bewezen, dat hij zich aan de greep van het getto had onttorsteld.

Alleen... er was nog wel even een kleine strubbeling geweest toen de baby een naam moest hebben. Wolfs vader heette Samuel. De oude heer stond erop, dat zijn eerste kleinzoon naar hém zou worden genoemd. Dat was naar eer en traditie zijn onvervreemdbaar recht.

‘Wie noemt zijn kind tegenwoordig nog Samuel?’ hoonde Wolf.

‘Dan noem je hem maar Simon. Als de naam maar met een s begint.’

‘Simon? Nog erger.’

Maar ook nu weer wist Wolf zich aan de greep der traditie te ontwringen. In die dagen was de wereld zeer bekommerd om het lot van twee anarchisten, die in Amerika ter dood waren gebracht. Mensen, die beweerden, dat ze het precies konden weten, hielden vol, dat die twee mannen onschuldig waren. Wolf en Mirjam leefden met de strijd om het behoud van die twee mensenlevens intens mee. De ene heette Sacco, de andere Vanzetti.

Om aan hun bewondering uiting te geven hebben ze hun eerste zoon toen Sacco genoemd. Het was in elk opzicht een geniale oplossing: de naam was zinvol, ze braken met een traditie, en de naam begon toch met een s.

De schok, die door Nederland ging toen in 1933 de vervolging der joden in Duitsland zulke onmenselijke vormen aannam, liet ook Wolf en Mirjam niet onberoerd. Evenals zoveel mensen, kostte het hun in het begin moeite te geloven dat de verhalen in de kranten inderdaad op waarheid berustten. Ze wisten wel, dat de jodenhaat in Duitsland altijd op de loer lag, nu eens diep dan weer dicht aan de oppervlakte onder een ogenschijnlijk romantische volksaard. Maar het mócht niet waar zijn, een golf van felle jodenhaat vlak bij de Nederlandse grenzen... de gedachte aan zoiets vreselijks deed hun gehele levensconceptie wankelen.

‘Het is wel erg, maar de kranten zullen wel overdrijven.’

‘Zoiets kan hier niet gebeuren.’

De eerste stroom vluchtelingen, die kans had gezien uit de hel te ontsnappen, ontnam aan dit zelfbedrog alle grond. Mirjam had zich spontaan opgegeven voor een van de vele commissies, die de hulp aan de stakkers wensten te organiseren. De aanblik van de haveloze vluchtelingen had bij Wolf gevoelens wakker geroepen, die hij bij zichzelf niet had vermoed. Er waren vrome traditionele joden onder de vluchtelingen, maar de meeste waren kinderen van assimilanten. Hun ouders hadden opzettelijk en weloverwogen de traditionele en conventionele banden met het joodse verleden doorgesneden. En het had niet gebaat.

Tegen Mirjam klaagde hij:

‘Ze zijn aan het getto ontvlucht. Aan het geestelijk getto, maar nu worden ze er weer in teruggesmeten. Om te ontsnappen zijn er twee nodig, eentje die ontsnapt en een, die láát ontsnappen.’

De frase van het geestelijke getto zat met duizend weerhaken in Wolfs hersens vast. Te lang had hij zich met dit dogma gevoed. Hij kon er niet meer zonder leven. Als hij Mirjam kwam opzoeken in het grote lokaal aan de Lijnbaansgracht waar de vluchtelingen werden verzameld, zat hij veel met de stakkers te praten. Na enkele minuten kwam die zin dan uit zijn mond. Het geestelijk getto. Zo dacht hij er nog steeds over. Maar hij sprak de woorden zonder overtuiging uit. Hij had dikwijls het gevoel, dat ze hun kracht en betekenis verloren hadden. Dat hij die woorden gebruikte als een automaat. In een van die gesprekken ving hij een uitspraak op, die hem sterk boeide: *'Der Feind macht uns zum Volke.'*

Hij had deze zin nooit eerder gehoord. Van de rijkdom aan gedachten, die deze woorden verborgen, wist hij niets. Hij kende ook niet de geschiedenis van deze gedachtewereld, en hij had nooit de behoefte gevoeld er kennis van te nemen. Maar de zin zelf boeide hem. De woorden gaven uitdrukking aan een onbestemd gevoel, dat hij, zonder het zelf goed te weten, al weken lang bij zichzelf had bespeurd. Voor de man, die de zin uitsprak lag de klemtoon op: Volk, voor Wolf evenwel viel het zwaarste accent op Feind. De afkeer van conventies en tradities, die hij, tot in het belachelijke, richtsnoer voor zijn leven had gemaakt, keerde hij nu tegen die vijand. De nazi's wilden iedere jood terugdringen in een verouderd jood-zijn. Terug naar een identiteit, die het volgen van tradities en gebruiken impliceerde. Vijand betekent oorlog. Wolf begon zijn oorlog, zijn eigen particuliere oorlog tegen alles wat met het nationaal-socialisme iets uitstaande had.

Het was kenmerkend voor Wolfs ongecompliceerde natuur, dat hij die oorlog voornamelijk voerde als een negatieve actie. Hij was tegen dit en tegen dat. Hij noemde zichzelf: anti-antisemiet. Anti-anti! Van de boycot van Duitse waren, die toen allerwegen in de beschaafde wereld werd afgekondigd, werd hij een der geestdriftigste propagandisten. Hij was overal te vinden, waar geprotesteerd werd tegen het Hitlerdom, tegen de NSB, tegen dit en tegen dat.

Niemand weet of er ooit enige twijfel in zijn geest is gerezen aan doeltreffendheid van zo'n negatieve houding. Het heeft hem in elk geval weinig moeite gekost zichzelf ervan te overtuigen, dat hij krachtig meehielp het gevaar voor Nederland te keren. Hij bleef tot de tiende mei 1940 behoren tot de groep mensen, die zichzelf tot kalmte hypnotiseerden met de woorden:

'Dat kan hier toch niet gebeuren.'

Ze waren als kinderen in een groot donker bos. Ze maakten veel gerucht. Ze vonden steun aan elkaar. Ze hadden een onbeperkt geloof in de wapens van de geest en van de rede. Maar het gevaar was irrationeel en daardoor onweerstaanbaar.

Niet de Duitse inval was voor hem, en voor miljoenen anderen, de grote teleurstelling. Ze hadden altijd geweten, maar dorsten het niet beseffen, dat zoiets ééns zou gebeuren. Maar hun hart brak toen de Waterlinie een bakerpraatje bleek te zijn en niet het magische verdedigingsmiddel – toen de Maginotlinie bezweek en de grote generaal Gamelin niet meer was dan een stofje in een zondvloed.

Omtrent Mirjams en Wolfs houding tijdens de bezetting stemmen alle verhalen overeen. Ze hebben zich kranig gehouden, die twee.

Nog voordat de Duitsers de schroeven tegen de joden aandraaiden, sloten Wolf en Mirjam zich aan bij een der eerste verzetsgroepen. Misschien wekt de term ‘verzetsgroepen’ een verkeerde indruk. Daadwerkelijk verzet, met de wapens in de vuist en dan niet bij wijze van zeggen – daarvoor was de bezetting nog te pril, en de geest der Nederlandse bevolking nog niet ontvankelijk. Het groepje mensen, waarbij Wolf en Mirjam zich aansloten, praatte over weerstand en over de mogelijke duur van de oorlog. Ze zochten en tastten. De schemering was nog dik en ze wisten niet waar de weg lag, maar er moest een daad worden gesteld, dát was de zekerheid, die hen voortdreef. Toen in een van die eerste bijeenkomsten de onvermijdelijke vraag aan de orde kwam hoe de groep moest heten, zei Wolf simpelweg:

‘Nee!’

‘Hoe bedoel je?’

‘Onze groep moet “nee” heten, doodgewoon “nee”. Dat is het enige parool dat Nederland moet worden ingeprent. Nee, nee en nog eens nee.’

‘Maar dat is toch geen naam voor een groep.’

‘Het is meer dan een naam. Het is een program. Nee!’

Een belangrijke rol heeft hij in dat groepje niet gespeeld. Maar dat kón hij ook niet. Onder alle omstandigheden bleef hij een mens, die in de praktijk niet mee kon. Hij was hopeloos onhandig. In die maanden ontwikkelde zich bij hem, wat Mirjam noemde: een onhandigheid van de geest. Hij weigerde nooit een opdracht. Hij spande zich tot het uiterste in zo’n verantwoordelijkheid naar behoren af te werken. Maar al zijn

zwoegen eindigde met teleurstellingen. Hij klaagde wel eens:

‘Als mijn handen er helemaal niet aan te pas komen, heb ik toch het gevoel, dat elk werk me uit de handen valt.’

Hij verschool zich nooit achter een uitvlucht, wanneer men hem vroeg een of andere taak op zich te nemen. Toch zou het hem gemakkelijk genoeg zijn geweest een of ander voorwendsel te verzinnen. Het mocht dan de schijn hebben, dat de Duitsers tegen de joden niet zo drastisch zouden optreden als was gevreesd, het was toch duidelijk, dat Wolf en Mirjam extra gevaar liepen, wanneer ze bij ondergronds werk op heterdaad zouden kunnen worden betrapt. De jood was altijd schuldig. Het was kenmerkend voor Wolf, dat hij zich ook in die tijd halsstarrig verzette om zich op enigerlei wijze ‘apart’ te laten behandelen. Als zijn vrienden er bij hem op aandrongen zich liever afzijdig te houden, juist omdat hij jood was, zei hij:

‘Ik laat me ook niet door jullie in een geestelijk getto indelen. Jullie vijand is ook mijn vijand, het is *onze* vijand. Uitzonderingen ken ik niet.’

Toen later de Duitsers de zijden handschoentjes van hun beestenpoten trokken, en de onverzoenlijkste maatregelen tegen de joden afkondigden – toen de *razzia*’s begonnen – de vechtpartijen – de beledigingen en de terreur – toen de stad werd verdeeld in een jodenkwartier en een vrije stad met een muur ertussen – toen de café’s en de bioscopen voor joden werden gesloten – en het Beest zijn feesten van bloed en bodem in Amsterdam ging vieren – toen weigerden Mirjam en Wolf een ster te dragen. Wolf zei:

‘Ik erken de vijand niet. Ik ontken zijn bestaan en zijn vermeende rechten. Ik heb met joodse raden niets te maken. Ik ben Nederlander. De enige wet is de grondwet en daar houd ik me aan.’

Ze bleven gewoon doen, voorzover dat dan onder die ongewone omstandigheden mogelijk was.

Door een dom toeval zijn ze toen allebei gepakt en naar de Hollandse Schouwburg gesleept. Niemand weet welke krachten in een mensenziel wakker en sterk kunnen worden, wanneer grote gevaren dreigen. Misschien had Wolf toch iets in zijn persoonlijkheid van een onverschrokken avonturier. Maar het kan best zijn, dat hij zich innerlijk nooit heeft kunnen voegen in de lotsgemeenschap van joden in de Hollandse Schouwburg. Hoe het ook zij, hij behoorde tot de velen, die van begin af aan zonnen op middelen om aan die doorgangsgevangenis te ontsnappen – en hij was één der weinigen wie de ontvluchting gelukte. Hij,

de wanhopig-onhandige, de bijna hulpeloze man, speelde het klaar een bewaker om te praten. Samen met Mirjam bereikte hij het dak van de schouwburg. Via de daken van de aangrenzende huizen kwamen ze in de vrijheid terug, de betrekkelijke vrijheid.

Door duizend mirakels behoeft hebben die twee kans gezien de bezettingstijd te overleven. Vrienden hadden de kleine Sacco in de buurt van Amersfoort onder dak gebracht. Die voegde zich later weer bij vader en moeder. Toen de bevrijding al weken oud was, liepen Wolf en Mirjam nog als verdwaasden rond. Ze konden niet geloven, dat soms een droom bewaarheid wordt. Ze keken naar elke geallieerde soldaat alsof ze zo'n Canadees met hun ogen konden betasten en liefkozen.

Geleidelijk aan werd hun leven een tikje normaler. Maar geheel in de oude banen kwam het niet meer. Daarvoor was er te veel gebeurd. In de familie van Wolf en Mirjam waren grote gaten geslagen. Ze wisten met zichzelf niet goed raad, die twee. De oude zinnnetjes van voor 1940, de kleine dogmatische babbeltjes, waarop ze hadden gedreven als op stukken kurk, hielden hen niet meer. Veel was verloren gegaan, en er was niets voor in de plaats gekomen.

Wolf had zich voor de oorlog nauwelijks met politiek bemoeid. Hij bezat een vage belangstelling voor het socialisme, maar tot enige activiteit in een partij of andere staatkundige organisatie had die hem nooit weten te prikkelen. Nu stond hij kritisch tegenover de nieuwe gedachten, die in die socialistische beweging vorm hadden gekregen. Hij klaagde, dat ook het socialisme niet meer was zoals vroeger en dat hem dit diep teleurstelde. Zijn geneigdheid tot negatieve kritische activiteit begon zich verder te ontplooiën toen de werkelijkheid der bevrijding zo weinig in overeenstemming bleek met de hoge verwachtingen, die ze tijdens de bezetting waren gaan koesteren. De bestraffing der oorlogsmisdadigers ging te langzaam. Soms betrachtte de rechter een hinderlijke onpartijdigheid. De oorlog was beslist niet de laatste geweest, zeiden de mensen. Nieuwe tegenstellingen tussen staten en volken traden op de voorgrond; als men scherp keek, ontdekte men, dat het de oude tegenstellingen waren. Wolf en Mirjam werden actieve leden van het steeds groeiende leger van echt-Nederlandse mopperaars. Toen zei Wolf op zekere dag:

‘Mirjam en ik hebben het grote besluit genomen. We gaan wég. We gaan naar Israël.’

‘Het is niet waar,’ zei ik schertsend.

‘Het is wel waar. Ik ben dit land zat.’

‘Ben je zionist geworden? IJ?’

‘Ik ben gebleven wat ik altijd ben geweest. Maar de hele rommel staat me tegen.’

‘Beste Wolf, je bent nog niet over de ellende van de bezetting heen.’

‘Misschien heb je gelijk. Ik heb na de bevrijding geen seconde meer gekend, dat ik me werkelijk gelukkig heb gevoeld. Hier in Nederland leef ik in een luchtledig. Er zijn zoveel van mijn familie verdwenen, zoveel kennissen zijn nooit teruggekeerd.’

‘Wolf, heb jij wel eens gedacht, dat Mirjam en jij de grote onrust te pakken hebben. Iedereen wil reizen. Vijf jaar opsluiting zijn niet een-twee-drie weggewerkt.’

‘Dat is het niet,’ zei Mirjam, ‘onze bevrijders waren wel echt, maar de bevrijding is een fabel.’

‘Ik geloof,’ zei Wolf, ‘dat geen enkele jood na deze oorlog dezelfde is als voorheen. Niemand van ons is werkelijk bevrijd. We dragen de dood mee in ons hart, de getatoeëerde nummers zijn onuitwisbaar op onze armen, en de littekens van de mishandelingen zullen nooit verdwijnen.’

Ze trokken naar Israël. Wolf, Mirjam en de jongen, die Sacco heet.

Een- of tweemaal per jaar kregen de oude vrienden een brief van hen, zo’n nietszeggend snoertje woorden, hoe gaat het ermee, bij ons gaat alles goed en we hopen van jullie hetzelfde te vernemen. Zo’n brief, die niet verraadt wat er bij de schrijver omgaat.

Na een paar jaar kwam Mirjam op visite in Nederland. Oh, niet om er te blijven, stel je voor. Ik vond haar niet zoveel veranderd. Een beetje rode kleur had ze, dat is waar. Hoge bloeddruk, vertelde ze, waarschijnlijk een gevolg van de warmte.

‘Het gaat ons best, Wolf en ik wonen in een kibboets. Onze zoon heeft zijn naam veranderd. Wie heet er nou Sacco? Hij heet nu Shimon, een mooie naam met veel inhoud. Hij woont in Tel Aviv.’

‘Zou je naar Nederland terug willen?’ vroeg ik, vrij tactloos.

Haar rode kleur werd dieper en er klonk een tikje boosheid in haar stem.

‘Nee... ofschoon... ik geloof, dat ik een mens ben van twee werelden. Ik ben erg tevreden wanneer ik in Israël ben, ofschoon ik hier makkelijker zou leven. Maar als ik hier ben, voel ik, dat ik ginder toch iets mis.’

Na enige aarzeling ging ze verder: ‘Misschien zit er toch wel iets in de oude waarheid, dat het de taak van Israël is om als zuurdesem onder de volkeren te gaan.’ En spottend besloot ze: ‘Mag ik me even voorstellen: Mirjam Zuurdesem.’

Toen ik in 1957 in Israël was, ben ik die twee gaan opzoeken, want een bezoek aan Het Land is niet slechts een toeristische daad, maar altijd tevens een doodgewone familievisite. Ze woonden nog steeds in de kibboets in het noorden. Hun privacy bestond in een klein huisje, waar ze sliepen en, als ze het wilden, 's avonds een boek of een krant konden lezen. Ze aten in de gemeenschapszaal, samen met ruim honderd andere leden van de kibboets.

'Reusachtig gezellig,' zei Wolf, 'al dat aparte eten in aparte huisjes aan aparte tafeltjes en van aparte bordjes – dat is typisch Europees. Hier voelt een mens zich deel van een gemeenschap. De kibboets is onze sociale zekerheid.'

Ik vond, dat zijn bewegingen langzamer waren geworden, rustiger.

'Wat is je werk in de kibboets?'

'Schaapherder.'

'Nee...' weerde ik af.

'Ja, schaapherder. Het mooiste vak, dat er in de wereld bestaat. Hoeveel maal heb ik de uitdrukking gelezen: hij was als een herder voor zijn schapen. Nu ken ik pas de wereld van grote rijkdom, die in deze woorden verborgen is.'

'Je dweept als een puber.'

'Ga morgenochtend maar eens mee.'

We lagen tegen de glooiing van een heuvel en keken uit over de wijde vlakte van Jizreël. De lucht was zoet als honing. Veelkleurig waren de flanken der lage bergen. De schapen graasden, zoals die beesten altijd hebben gedaan sinds Noach ze uit de ark losliet. Wolf zei, dat deze dag zou zijn zoals al zijn andere dagen in Israël. Een kudde om er de verantwoordelijkheid voor te dragen. Levende wezens, die zijn zorg en waakzaamheid nodig hadden.

'Ik lees veel, tegenwoordig. Voornamelijk filosofie. Je verliest hier het acute gevoel, dat je de beker van het leven haastig moet leegdrinken.'

'Ik kan er nog niet aan wennen. Jij, de man met de twee linkerhanden en daaraan niets dan duimen... jij schaapherder. Ik heb altijd gedacht, dat schaapherders kousen breien... dozijnen paren zwarte kousen. Maar jij... je bent een schaapherder, die Spinoza leest.'

'Weet je,' zei Wolf, 'ik geloof, dat de mens sinds onheuglijke tijden zoekt naar de volmaakte harmonie tussen zijn innerlijk leven en de wereld waarin hij leeft.'

We zwegen allebei. De stilte was bijna tastbaar.

Toen breide Wolf verder aan die ene gedachte:

‘Alle onrust in de wereld komt uit die jacht naar harmonie tussen binnenwereld en buitenwereld. Ik geloof, dat de meeste ziekten dáár hun oorzaak vinden.’

‘En heb je die harmonie hier gevonden bij je kudde?’

‘Ja. Positief en volstrekt: ja. Soms praat ik hardop, dat ga je doen als je veel alleen bent. Onlangs zei ik tegen mezelf: In dit land voel ik me op mijn plaats... eigenaardige uitdrukking: je op je plaats voelen. Je gebruikt hem zonder er bij na te denken. Totdat je ontdekt: mijn hele leven heb ik naar mijn plaats gezocht.’

‘Dat deed je al in Nederland. Toen wilde je het getto ontvluchten, het geestelijk getto, weet je nog.’

Hij antwoordde op ernstige toon:

‘Het heeft vijftig jaar geduurd voordat ik mijn les had geleerd. Ik ben het getto eindelijk ontvlucht... *in de kibboets*.’

Woordenlijst

Aleph beth gimmel – eerste drie letters van het Hebreeuwse alfabet

Almemmour – verhoging

Anstoss – aanstoot

Appesjteen – denkbeeldige ziekte

Baksjmajem – gebit

Bamboezeur – kroegloper

Bar Mitzwah – kerkelijke meerderjarigheid

Beheime/behemoth – vee

Bemazzel – geluksvogel

Betoeach – rijk, welgesteld

Bijgochem – betweter

Bikkels – ‘op bikkels lopen/zitten’, zonder geld zitten

Cehaggeles – o, zo

Chammer – ezel

Chanoeka – inwijdingsfeest

Chazzer – slechterik

Chewre – begrafenisvereniging

Chuppah – huwelijksbaldakijn

Chutzpah – brutaliteit

Gannef/geganneft – dief/gestolen

Gappen – stelen

Gazzan – voorzanger

Gebensjt – gezegend

Gejus – plezier

Gesjiewes – goed mens

Gein/gijn – lol, grapje

Gochmes – wijsheid

Goeiem – gezond en wel

Golewacher – sufferd

Goochem – slim

Heibezem – gezegend mens

Heiben en leiben – hebben en houwēn
Hopfalterie – losbol
Jerusje – erfenis
Kaksougerte – lorrige koopster
Kalletje – meisje
Keiletje – borrel
Kersausen/kerasies – peulvrucht
Kien – bingospel
Kif – afgunst
Kinnesinne – afgunst
Kol Nidrei – gebed bij begin Grote Verzoendag
Kowed – eer
Kuchbokser – beroepsmilitair
Kuchie – boterham
Kwee – sukkel
Mangelen – noten
Mesjogge/mesjoggene – dwaas
Mesjokkaas – onzin
Mezomme – geld
Misjpoge – familie
Mitzwe – genoegēn
Moischeltje – verhaaltje
Mokum (Aleph) – Amsterdam
Mousje – Mozes
Narrisj – gek
Nasj/nasjen – snoep/snoepen
Nebbisj – och arme, helaas
Nesjama – ziel, geweten
Niegisj – bijgeloof
Omijn-we-omijn – het zij zo, amen
Parg – zeer hoofd
Parnassijn – kerkbestuurder
Parychim – domkoppen
Patsj – klap
Rebbe – meester, rabbijn
Sappel – zich druk maken
Scheg – neus
Schalksnar – grappenmaker

Seifer – boek
Shobbets – kaftan
Sjat me wat – hindert niet
Sjewal – paard
Sjlemiel – domkop
Sjlemielig – onhandig
Sjlobber – kus
Sjoel – synagoge
Sjofar – ramshoorn
Sjolem – vrede
Tabes dorsuales – ruggenmergstoring
Talmud – mondelinge leer
Temeie – prostituee
Togus – achterwerk
Trachoma – oogontsteking
Versjacheren – verhandelen
Versjteren – bederven

Verantwoording

Deze verhalen zijn eerder verschenen in de volgende bundels van Meyer Sluysen:

Voordat ik het vergeet. Het Parool/De Nieuwe Pers. Amsterdam 1957.

Als de dag van gisteren.... Het Parool/De Nieuwe Pers. Amsterdam 1958.

Hun lach klinkt van zover.... Het Parool/De Nieuwe Pers. Amsterdam 1959.

Er groeit gras in de Weesperstraat. Het Parool/De Nieuwe Pers. Amsterdam 1962.

Amsterdam je hebt een zoute smaak. Het Parool/De Nieuwe Pers. Amsterdam 1964.

De foto's in het binnenwerk behoren alle tot de collectie van de Topografische Atlas Gemeentearchief Amsterdam.

OCHENEBBISJ

VERHALEN EN GEINTJES OVER HET AMSTERDAMSE GETTO [1870-1925]

SAMENGESTELD DOOR MAURITS VERHOEFF EN THIJS WIEREMA

MET EEN WOORD VOORAF VAN SELMA LEYDESORFF

Ochenebbisj – Jiddisch voor ‘och arme’ – is een unieke bundel over de oude Amsterdamse jodenbuurt. De bundel bevat veertig verhalen, geintjes en gedichten van bekende schrijvers als Multatuli, Is. Querido, Herman Heijermans en Jacob Israël de Haan. De meeste verhalen zijn van onbekende en vergeten schrijvers als Meijer de Hond, Hijman Overst, A.M. Reens, Jules de Vries en M.C. Snijder. De verhalen gaan over het huise-lijke leven, het marktwezen, de diamantindustrie, voor- en tegenspoed en alle andere denkbare facetten van het leven in het getto van Amsterdam. De bundel is rijk geïllustreerd met schil-derijen en tekeningen van de buurt. Hiermee biedt *Ochenebbisj* een indringend portret in woord en beeld van het joodse leven in Amsterdam rond 1900.

‘Wat een lekker boek is dat zeg!’ – *Het Parool*

432 pagina’s

ISBN 90 76314 314 (pap.) f 54,50

ISBN 90 76314 322 (geb.) f 74,50

www.lubberhuizen.nl